

STAVKIRKER Norweskie kościoły słupowe
The Stave Churches of Norway

Tadeusz W. Lange

STAVKIRKER

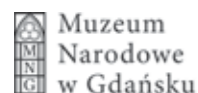
Norweskie kościoły słupowe
The Stave Churches of Norway

 Muzeum
Narodowe
w Gdańsku

GDAŃSK 2015

Album powstał w ramach projektu „Ostańce Prób”
Organizator / Organizer: Muzeum Narodowe w Gdańsku / National Museum in Gdańsk
Koordynator Projektu / Project Coordinator: Waldemar Elwart
www.ostanceprosb.pl
www.mng.gda.pl

Copyright © 2015 Muzeum Narodowe w Gdańsku / The National Museum in Gdańsk

Redakcja / Editing: Waldemar Elwart
Przedmowa / Introduction: Wojciech Bonisławski
Tekst / Author: © Tadeusz Wojciech Lange, Muzeum Narodowe w Gdańsku / The National Museum in Gdańsk

Tłumaczenie na język angielski / English translation: Marcin Turski
Korekta części polskiej / Copy-editor of polish version: Hanna Negowska
Korekta części angielskiej / Copy-editor of English: Christopher Whyatt
Projekt i opracowanie graficzne / Graphic design: Barbara Górka

Wydanie I, 2015 / 1 st edition, 2015

ISBN 978-83-63185-13-8

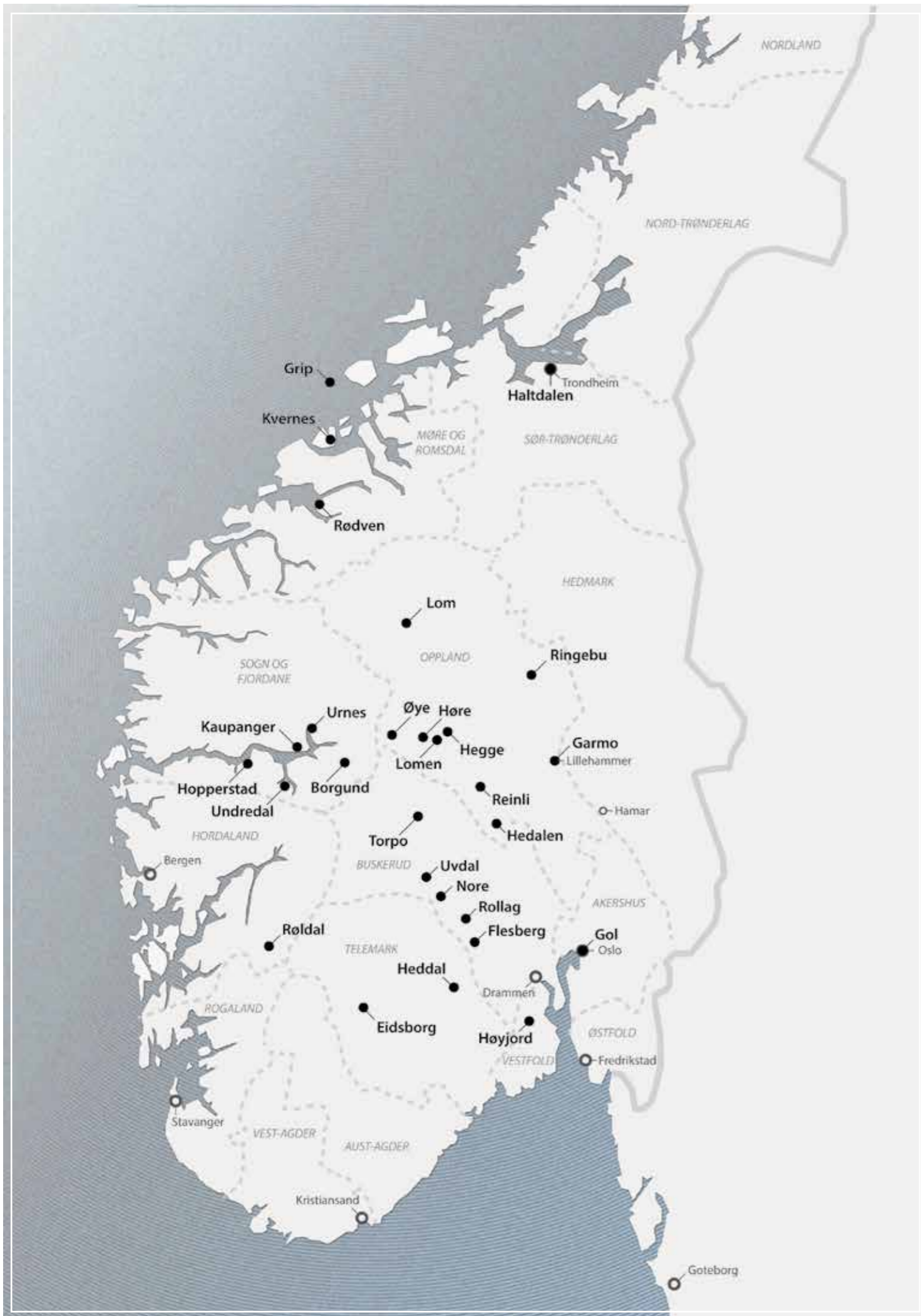
Nakład / Publishing: 1050 egzemplarzy / 1050 copies
Druk / Print:

Fotografie / Photographs:
© Dariusz Kula, Waldemar Elwart, Tadeusz Wojciech Lange
Muzeum Narodowe w Gdańsku / The National Museum in Gdańsk
Muzeum Historyczne w Bergen / Historical Museum of Bergen
Muzeum Uniwersytetu w Oslo / University of Oslo Museum
Norweska Biblioteka Narodowa / National Library of Norway
Urząd Generalnego Konserwatora Zabytków Norwegii / Norwegian Directorate for Cultural Heritage

Fotografie na okładce / Photographs on the cover: Dariusz Kula

Zespół redakcyjny pragnie podziękować osobom i instytucjom, które się przyczyniły do powstania niniejszego albumu.
The editing team wishes to thank the following people and institutions who contributed to the publication of this album.

WSTĘP INTRODUCTION.....	11
I. NAZWA I. NAME.....	13
II. EWOLUCJA DREWNIANYCH KOŚCIOŁÓW W NORWEGII II. EVOLUTION OF WOODEN CHURCHES IN NORWAY.....	15
III. POCHODZENIE BUDOWLI III. THE ORIGIN OF THE BUILDINGS.....	19
IV. LICZBA STAVKIRKER IV. THE NUMBER OF STAVKIRKER.....	21
V. „ODKRYCIE” STAVKIRKER V. THE 'DISCOVERY' OF STAVKIRKER.....	25
VI. ELEMENTY KONSTRUKCJI I ZDOBIEŃ VI. ELEMENTS OF CONSTRUCTION AND DECOR.....	33
VII. TYPOLOGIA KOŚCIOŁÓW SŁUPOWYCH VII. TYPES OF STAVE CHURCHES.....	47
VIII. ZACHOWANE NORWESKIE KOŚCIOŁY SŁUPOWE VIII. EXTANT NORWEGIAN STAVE CHURCHES.....	49
1. HALTDALEN... 51 / 2. GRIP... 59 / 3. KVERNES... 65 / 4. RØDVEN... 75 / 5. KAUPANGER... 83 6. URNES... 91 / 7. BORGUND... 101 / 8. HOPPERSTAD... 113 / 9. UNDREDAL... 125 / 10. RØLDAL... 133 11. GARMO... 141 / 12. LOM... 149 / 13. RINGEBU... 161 / 14. HEDALEN... 171 / 15. HEGGE... 181 16. HØRE... 191 / 17. LOMEN... 201 / 18. REINLI... 209 / 19. ØYE... 219 / 20. GOL... 227 / 21. TORPO... 237 22. FLESBERG... 247 / 23. ROLLAG... 255 / 24. NORE... 263 / 25. UVDAL... 273 / 26. HØYJORD... 283 27. EIDSBORG... 291 / 28. HEDDAL... 301 / 29. ... i wreszcie WANG / ... and finally VANG... 311	
IX. NIEZACHOWANE JUŻ KOŚCIOŁY SŁUPOWE IX. NONEXTANT STAVE CHURCHES.....	319
X. WIERNE KOPIE I IMITACJE STAVKIRKER X. FAITHFUL COPIES AND IMITATIONS OF STAVKIRKER.....	331
ANEKS APPENDIX.....	339
LITERATURA BIBLIOGRAPHY.....	349

Niniejsza publikacja nie powstałaby, gdyby nie cierpliwość, zrozumienie i wszechstronna pomoc przedstawicieli różnych instytucji. Autor i zespół projektu „Ostańce Prósb” (www.ostanceprosb.pl) pragnie gorąco podziękować osobom takim jak:

Wojciech Bronisławski (MNG, Gdańsk), Lene Buskoven & Anders Amlo (Riksantikvaren, Oslo), Arthur Tennøe & Guro Tangvald (Nasjonalbiblioteket, Oslo), Eli-Sofie Thorne (Fortidsminneforeningen, Oslo), Susan Matland (KHM, Oslo), Małgorzata Basińska (Nasjonalmuseet, Oslo), Tone Odden (Norsk folkemuseum, Oslo), Kari Kristoffersen (Bergen Museum), Bjørg Veisten (Valdres Folkemuseum, Fagernes), Gaute Jacobsen (Maihaugen, Lillehammer), Jan Haug (De kongelige samlinger, Oslo), Elisabeth Barfod Carlsen & Kirsten Bach Larsen (Nord Jyllands Historiske Museum)

Szczególina wdzięcznośc należy się tym wszystkim osobom, które opiekowały się wtedy poszczególnymi kościołami, tzn. członkom rad parafii, kościelnym, duchownym, a zwłaszcza przewodni(cz)kom, czyli osobom takim jak:

Steinar Aga (Gol/Oslo), Åse Bergan & Audun Opland (Rollag), Marit Bøen (Urnes), Henriette Carlsen (Øye), Evita Celin Harvold (Rødven), Hans Olav Fevang (Høyjord), May Helen Flatstrand (Uvdal), Tyra Heflo (Maihaugen, Lillehammer), Sverre Heimdal (Nore), Marianne Jensen (Reinli), Hanna Elise Jozefiak (Haltdalen, Trondheim), Christoffer Knagenhjelm (Kaupanger), Ragnhild Kolsrud (Hedalen), Franziska Kraus (Eidsborg), Ragnhild Lindheim (Heddal), Rebekka Lindsheim (Ringebu), Anna Karine Marstein (Undredal), Elisabeth Myhre & Nils Einar Ormestad (Lomen), Edwin Pech (Vang/Karpacz), Margit Rabbe Gjørvi (Røldal), Connie Skredderberget Økland (Torpo), Jon Gunnar Solhaug (Hegge), Olivia & Mathea Aae Hestvik (Kvernes)

This publication would hardly have been possible without the patience, understanding and overall assistance of the employees of various institutions. In particular, the author and the 'Ostańce Prósb' (www.ostanceprosb.pl/en/) project team would like to express their gratitude to:

Wojciech Bronisławski (MNG, Gdańsk), Lene Buskoven & Anders Amlo (Riksantikvaren, Oslo), Arthur Tennøe & Guro Tangvald (Nasjonalbiblioteket, Oslo), Eli-Sofie Thorne (Fortidsminneforeningen, Oslo), Susan Matland (KHM, Oslo), Małgorzata Basińska (Nasjonalmuseet, Oslo), Tone Odden (Norsk folkemuseum, Oslo), Kari Kristoffersen (Bergen Museum), Bjørg Veisten (Valdres Folkemuseum, Fagernes), Gaute Jacobsen (Maihaugen, Lillehammer), Jan Haug (De kongelige samlinger, Oslo), Elisabeth Barfod Carlsen & Kirsten Bach Larsen (Nord Jyllands Historiske Museum)

We owe special thanks to the local people in charge of the assorted churches, i.e. the parish council members, the church wardens, the priests and – last, but by no means least – the guides; in particular:

Steinar Aga (Gol/Oslo), Åse Bergan & Audun Opland (Rollag), Marit Bøen (Urnes), Henriette Carlsen (Øye), Evita Celin Harvold (Rødven), Hans Olav Fevang (Høyjord), May Helen Flatstrand (Uvdal), Tyra Heflo (Maihaugen, Lillehammer), Sverre Heimdal (Nore), Marianne Jensen (Reinli), Hanna Elise Jozefiak (Haltdalen, Trondheim), Christoffer Knagenhjelm (Kaupanger), Ragnhild Kolsrud (Hedalen), Franziska Kraus (Eidsborg), Ragnhild Lindheim (Heddal), Rebekka Lindsheim (Ringebu), Anna Karine Marstein (Undredal), Elisabeth Myhre & Nils Einar Ormestad (Lomen), Edwin Pech (Vang/Karpacz), Margit Rabbe Gjørvi (Røldal), Connie Skredderberget Økland (Torpo), Jon Gunnar Solhaug (Hegge), Olivia & Mathea Aae Hestvik (Kvernes)

W całej historii cywilizacji znajdujemy miejsca szczególne, które mając materialny kształt odnosiły się do rzeczywistości niematerialnej, sakralnej, do absolutu. Kamienne kręgi, stupy buddyjskie, islamskie marabuty, świątynie wszystkich religii świata, masońska świątynia Salomona, wszystko to świadczy o ludzkiej potrzebie obcowania z siłami nadprzyrodzonymi, z ezoterycznym doświadczaniu sił przyrody, świata wtajemniczonych i świętych, w końcu samego Boga.

Kościół i kapliczki to właśnie takie miejsca, to przestrzeń spotkań człowieka z dobrą nowiną płynącą ze świętej księgi, z Biblii. Ważnym elementem ich istnienia i oddziaływania na ludzką wrażliwość i wyobraźnię jest lokalizacja, której dominantę stanowi przyroda, natura. To ona potęguje sakralny przekaz, jest żywym i namacalnym świadectwem boskiego kreacjonizmu.

Obojętnie czy przestrzeń jest zamknięta ścianami kościoła czy też otwarta na otaczający krajobraz to i tak sacrum wchodzi w relację z ludzkim profanum tworząc pełnię opartą na mistycznym przypadku ucłowieczonego Boga, który przezwyciężył śmierć.

Natura obumiera i się rodzi w określonych cyklach. Mówią o tym wielkie mity ludzkości, Demeter co roku opłakuje zniknięcie Kory w Hadesie aby cieszyć się na wiosnę jej powrotem.

Ważnym aspektem refleksji o tej architekturze jest materiał, z którego została wykonana. Drewno ma w sobie ogromny ładunek symboliki ważnej dla dziejów cywilizacji i rozwoju religii.

Jest materiałem budowlanym ale też nośnikiem przekazu ezoterycznego, z niego budowano obiekty sakralne, arkę przymierza i krzyż, rzeźby bogów i oświeconych, drzewo życia jest jednym z największych symboli.

Kolejny już projekt realizowany przez Muzeum Narodowe w Gdańsku dotyka fascynującej tematyki etnologicznej, antropologicznej, religijnej. Jestem wdzięczny naszym partnerom z Islandii, Norwegii i Kaszub za wielkie zaangażowanie w jego realizację.

Bardzo dziękuję Ministerstwu Kultury i Dziedzictwa Narodowego za nieocenioną pomoc i opiekę. Wyrazy wdzięczności kieruję do pracowników Muzeum Narodowego w Gdańsku za profesjonalną pracę. Najbardziej jednak dziękuję pomysłodawcy, koordynatorowi, wykonawcy projektu „Ostańce Prób” Waldemarowi Elwartowi.

Dyrektor Muzeum Narodowego w Gdańsku
Wojciech Bonisławski

Throughout the history of civilisation we have come across unique places whose tangible forms have invoked a intangible, sacred reality of the absolute. Stone circles, Buddhist stupas, Islamic marabou storks, temples of all the religions of the world, or the Masonic Temple of Salomon are invariably a testament to the human need for contact with the supernatural, the esoteric experience of the force of nature, the world of the initiated and saints, and ultimately of the Divine.

Churches and chapels are precisely such places where the human person is introduced to the good news of the sacred book of the Bible. Nature, the dominant characteristic of their locations, is a major element of their existence, with an impact on human sensitivity and imagination. Nature in fact enhances the sacred message conveyed and is living and palpable proof of divine creation.

Irrespective of whether the place is enclosed within the church walls or open up to the surrounding landscape, the sacred enters into a relation with the human profane and they make up a complete whole in the mysticism of the Man-God who overcame death.

Nature dies down and is reborn in periodic cycles. This is attested to by the great myths of humanity; each year Demeter bemoans the disappearance of Kore in the realm of Hades only to rejoice at her re-emergence in the spring.

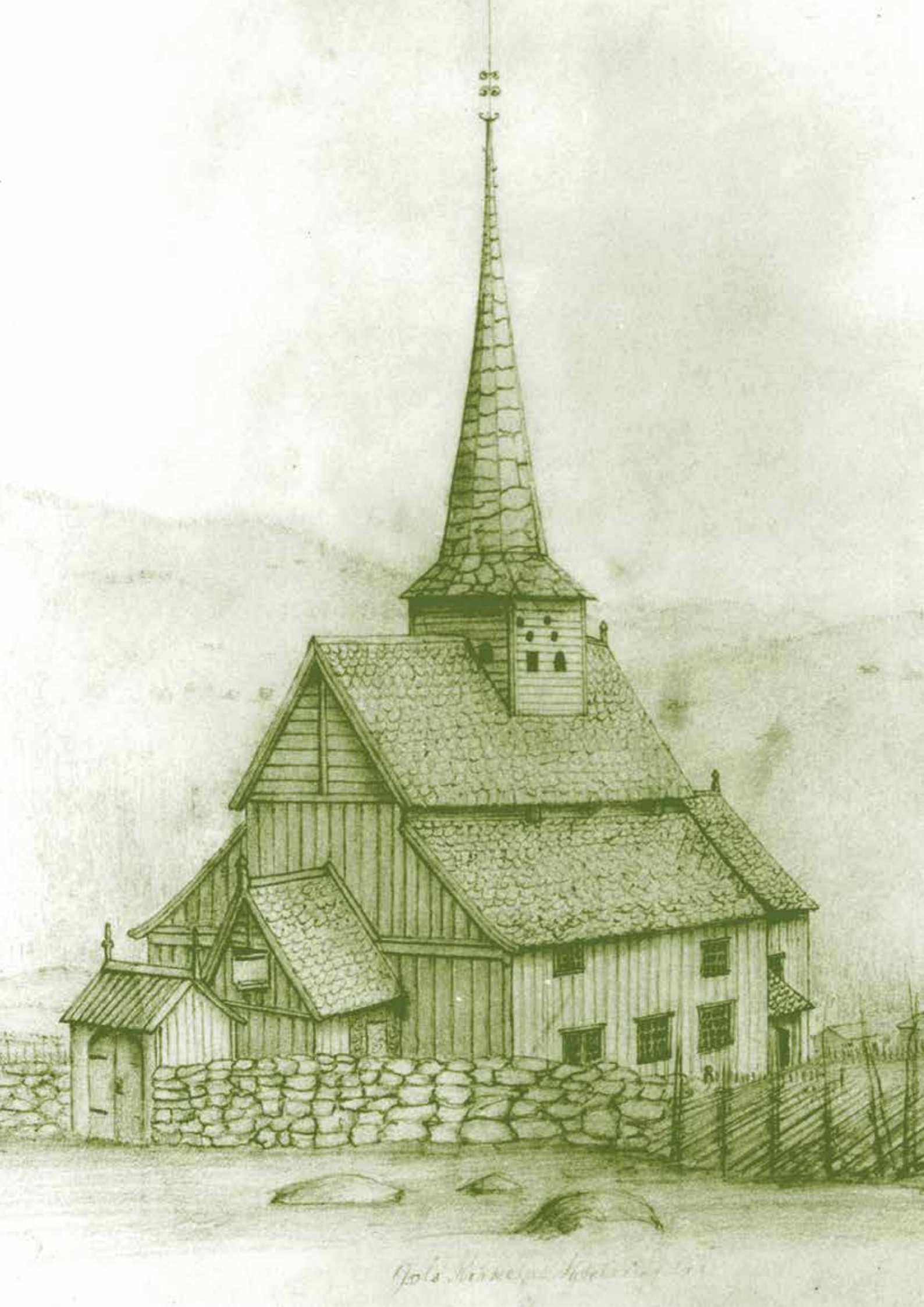
The material, in this case wood, is a significant aspect of reflection on this architecture. Wood is a potent symbol of great significance for the history of civilisation and the development of religion.

Wood is a building material as well as a vehicle of an esoteric message, used for the construction of sacred buildings, the ark of the covenant and the cross, the figures of gods and the enlightened; the tree of life is one of the greatest symbols.

The project, implemented by the National Museum in Gdańsk, yet another of its kind, addresses the fascinating subject of ethnology, anthropology and religion. I am thankful to our partners from Iceland, Norway and Kaszubska for their great commitment to its realisation.

I am indebted to the Ministry of Culture and National Heritage for their invaluable assistance and care. My acknowledgements are due also to the staff of the National Museum in Gdańsk for their professional work. Last but not least, I wish to thank Waldemar Elwart, the author of the idea, coordinator and person instrumental for the realisation of the 'Remnants of Prayers' project.

Director of the National Museum in Gdańsk
Wojciech Bonisławski

WSTĘP

INTRODUCTION

Autor mniema, że większość Czytelników albo na własne oczy widziała stojącą w Karpaczu Górnym (przedtem Bierutowice, a jeszcze dawniej Brückenberg) drewnianą, ewangelicką świątynię o osobliwym kształcie, albo chociaż o niej słyszała – to tzw. świątynia Wang. Od roku 1844, kiedy to ów kościół został z wielką pompą oddany do użytku, stanowi popularny cel turystycznych pielgrzymek – najpierw pruskich, a potem polskich. Dziś turyści wysłuchują od przewodników opowieści o skomplikowanych dziejach budynku. Jeśli mają szczęście, dowiadują się, że świątynia Wang stanowi przykład niezwykle interesującego i oryginalnego norweskiego wkładu w dzieje europejskiej architektury, i to nie tylko drewnianej, ale ze względu na swą finezyjną, zaawansowaną technikę budowlaną – w dzieje europejskiej architektury w ogóle. Ci, którzy odwiedzą Oslo (miejsce niegdyś dla polskich turystów praktycznie niedostępne, dziś już dość dobrze przez rodaków spenetrowane), w skansenie na półwyspie Bygdøy zobaczą obiekt tego samego rodzaju w pełnej krasie. W porównaniu z norweską „siostrą” świątynia Wang objawi się zapewne jako budowla nieco przyciężka – blady cień efektownego, egzotycznie wyglądającego kościoła, który dzięki swym niezwykłym ornamentom kojarzy się z czasami dumnych wikingów.

The author suspects that most Readers have either seen with their own eyes the wooden bizarrely-shaped Protestant church in Karpacz Górny (formerly Bierutowice, earlier still Brückenberg) known as Vang (Polish: Wang) church or at least heard about it. Since 1844, when the church was officially opened, it has been a popular tourist destination, first for Prussians and then for Poles. Today, tourists listen to guides telling them about the complicated provenance of the building. With luck, they learn that Vang church exemplifies a very interesting and original Norwegian contribution to the legacy of European architecture, not only wooden buildings, but because of its sophisticated construction technique – to the history of European architecture in general. Visitors to Oslo (once practically inaccessible for Polish tourists, today quite familiar to them) will encounter a similar building at its best in an open-air museum on the Bygdøy Peninsula. Compared to the Norwegian ‘sister’, Vang church will appear to be somewhat stocky, a pale shadow of an impressive and somewhat outlandish church which, thanks to its unique decorative ornaments, brings to mind the era of the proud Vikings.

Choć norweska (a także angielsko- i niemieckojęzyczna) literatura dotycząca kościołów słupowych jest nader bogata¹, polski czytelnik nie miał dotychczas możliwości szerszego zapoznania się ze wspomnianymi „siostrami” świątyni Wang. Sam kościółek z Karpacza doczekał się co prawda kilku opracowań², ale pozostała polskojęzyczna literatura na ten temat to trudno dostępne artykuły³.

Celem niniejszej pracy jest przybliżenie polskiemu czytelnikowi historii powstania niezwykłych budowli i zasad ich konstrukcji, a także opisanie wszystkich zachowanych do dziś średniowiecznych kościółków wspomnianego typu.

Although Norwegian publications on stave churches (as well as those in English and German) are numerous¹, Polish readers have not yet had a chance to get acquainted with the above ‘relatives’ of Vang church from Karpacz. This church itself has been discussed in a few publications², but the remaining relevant literature in Polish consists of articles which are not easily available³.

This publication is meant to familiarise the Polish reader with the origins and provenance of the magnificent buildings and the principles of their construction as well as to describe all the extant medieval churches of this type.

1. Kościół z Wang, obecnie Karpacz Górny (dk) / Church from Vang, now in Karpacz Górny (dk)
2. Kościół z Gol, obecnie Oslo (dk) / Church from Gol, now in Oslo (dk)

NAZWA

NAME

Norweska nazwa średniowiecznych drewnianych kościółków – *stavkirker*⁴ odnosi się do konstrukcji zdominowanej przez elementy pionowe (norw. *stav*) w czasach, gdy w budownictwie drewnianym królowały konstrukcje oparte na belkowaniu poziomym, czyli zrębowe.

Funkcjonująca tu i ówdzie, będąca dosłownym tłumaczeniem zapewne z angielskiego polska nazwa „kościół klepkowy”, w której słowo „klepka” miałoby się odnosić do dużej, pionowej deski ścian, wydaje się o tyle myląca i niefortunna, że we współczesnej polszczyźnie „klepka” oznacza przede wszystkim deskę stanowiącą część becзки lub element parkietu.

Z kolei nieco rzadziej używana nazwa „kościół masztowy” na wyrost sugeruje ścisły związek budowli ze sztuką szkieletową. Takim terminem można by wprawdzie określić rzadką odmianę drewnianej świątyni, wspartej pośrodku nawy przez jeden słup podpierający sygnaturkę, lecz nie inne, częściej występujące budowle.

Najtrafniejszą nazwą wydaje się zatem „kościół słupowy” – nie tylko dlatego, że potężne narożne słupy o kolistym przekroju są charakterystycznym, widocznym na zewnątrz elementem budowli, ale także wobec faktu, że w większości tych kościołów podobne elementy występują także jako wolnostojące we wnętrzu, gdzie na ogół słupy podpierają więźbę dachu.

Ostatnio lansowane jest też określenie „kościół słupowo-szkieletowy” [Rösner], co jest próbą doprecyzowania charakteru budowli. Autorowi niniejszego tekstu trafniejszą wydawałby się jednak nazwa „kościół słupowo-ramowy”, gdzie „rama” nie odnosiłaby się tylko do konstrukcji ścian, ale także do nader istotnej w tych kościołach konfiguracji legarów; pozostaniemy jednak przy krótszej, wygodniejszej nazwie.

The Norwegian name of medieval wooden churches – *stavkirker*⁴ applies to constructions dominated by vertical elements (Norw. *stav*) at a time when horizontal beams, or log constructions, reigned supreme among wooden buildings.

The Polish name *kościół klepkowy* (‘stave church’ translated literally), where the word *klepki* would refer to large and vertical wall planks, seems misleading and inopportune in that in contemporary Polish the word *klepka* is used for the component part of a barrel or parquet only.

In turn, a slightly less frequent name *kościół masztowy* (‘mast church’) implies rather exaggeratedly a close connection with the craft of boat-building. Although the term may be applied to a rare type of wooden church with one post supporting the belfry in the middle of the nave, it cannot be used in reference to other, more common buildings of this kind.

It seems, then, that the term *kościół słupowy* (literally ‘pole church’) is the most appropriate, not only because the hefty corner posts, round in cross-section, are a visible characteristic element of the building on the outside, but also because in most of these churches similar elements can be found as free-standing inside, where usually ‘posts’ support the roof truss.

More recently one can hear the term *kościół słupowo-szkieletowy* (‘pole timber-frame church’, Rösner), which tries to show more precisely the character of the building. The author of this text would however opt for the term *kościół słupowo-ramowy* (‘stave-framework church’), where the ‘frame’ would apply to both the construction of the walls and to the configuration of the joists, of importance in these churches at that time; let us, however, accept the shorter, more comfortable name.

EWOLUCJA DREWNIANYCH KOŚCIOŁÓW W NORWEGII

EVOLUTION OF WOODEN CHURCHES IN NORWAY

Kościół słupowe w postaci tu opisywanej pojawiły się w chrystianizującej się Norwegii w XII wieku. Jednak drewniane kościółki o pionowej konstrukcji budowano w tym kraju już wcześniej, mianowicie w drugiej połowie poprzedniego wieku, za panowania Olava Kyrre (1066–1093), który jako pierwszy doprowadził do powstania stabilnych struktur kościelnych w postaci trzech biskupstw (w Trondheim, Bergen i Oslo) i na większą skalę zainicjował budowę świątyń.

Jak wcześniej w całej Europie, tak i w Norwegii początkowo narożne słupy utrzymujące konstrukcję budynku i inne kolumny, często przepołowione, a stanowiące składowe elementy ścian owych wczesnych kościołów, zagłębiane były w kamienistym gruncie; w taki sposób wznoszono budowle tzw. palisadowe⁵. Były niezbyt trwałe, ponieważ osadzone w ziemi drewno szybkogniło⁶. Aby temu zaradzić, dolne końce pionowych elementów ścian zaczęto umieszczać w idącej po powierzchni poziomej belce, ryglowanej między grubszymi narożnymi słupami. Takie konstrukcje⁷ były wprawdzie wytrzymalsze, ale nawet najgrubsze słupy narożne, mimo impregnowania smołą, prędzej czy później ulegały biodegradacji i destabilizowały budowlę. Pod istniejącymi do dziś kościołami o średniowiecznej proveniencji częstokroć znajduje się ślady po zagłębionych w ziemi narożnych słupach wcześniejszych budynków.

Uważa się, że opisane wyżej konstrukcje słupowe „pierwszej i drugiej generacji” wytrzymały od 75 do 100 lat, i nie przetrwały do XII wieku. Wtedy to właśnie w Skandynawii na dużą skalę zaczęto stosować pewną innowację – słupów narożnych nie zagłębiano już w ziemi, ale nasadzano je na miejsca

Stave churches of the above design appeared in Norway, which was slowly adopting Christianity, in the 12th c. However, wooden churches which had a vertical construction had been built here earlier, in the latter half of the preceding century, during the reign of Olav Kyrre (1066–1093), the first to establish a permanent ecclesiastical structure, i.e. three dioceses (in Trondheim, Bergen and Oslo) and to initiate church construction on a bigger scale.

As was the case earlier across Europe, also in Norway initially the corner posts supporting the construction of the building and the other columns, often split into two halves, component elements of the walls of the early churches, were slotted into the stony ground; this was how the so-called palisade buildings were built⁵. They were not very durable since the wood, when inserted into the ground, decayed quickly⁶. To prevent this, the lower sections of the vertical wall elements were placed in a horizontal beam laid on the ground, bolted between the thicker corner posts. Such constructions⁷ were sturdier yet even the thickest corner posts, despite being impregnated with tar, were sooner or later subject to biodegradation and the building would lose its stability. In the ground beneath the extant churches of medieval provenance we often find the remnants of the corner posts of earlier buildings.

The above stave constructions of the ‘first and second generation’ could survive from between 75 to 100 years and did not endure until the 12th c. It was then that an innovative solution began to be commonly applied in Scandinavia: the corner posts were no longer inserted into the ground

Średniowieczny kościół w Aurland (twl)
A medieval church in Aurland (twl)

spojen potężnych ram spoczywających na niskich kamiennych podestach. Ich belki (podwaliny) miały w górnej płaszczyźnie wycięty podłużny rowek, w który wstawiano po kolei obrobione w kształt desek pionowe elementy ścian. W belkach wykonywano kanaliki, na ogół o trójkątnym wylocie, mające na celu odprowadzenie z rowków zbierającej się tam, spływającej po ścianie wody. Od góry ścianę przykrywała pozioma belka z analogicznym rowkiem, czyli oczep. W ten sposób powstawały kościółki słupowe o najprostszej, „salowej” konstrukcji.

W bardziej zaawansowanej formie owych kościołów słupowych „trzeciej generacji” najpierw cztery grube belki o prostokątnym przekroju łączono w kształt #, przy czym w miejsce spojen legarów⁸, a także między nie, wpuszczano słupy nadające wnętrzu charakter „bazyliki” o wąskich bocznych „nawach”. Z kolei deski ściany, niższe od tych słupów, przykryte pulpitowym daszkiem, tkwiły w zawieszonej w powietrzu zewnętrznej ramie trapezoidalnych w przekroju podwalin. Rama spoczywała na końcach ostatnich (czyli wystających elementów) owych potężnych, spodnich legarów. Od prawdziwego układu bazylikowego odróżniały to wnętrza kolumny oddzielające nawę od prezbiterium, a także słupy stojące w zachodnim końcu budynku. W literaturze norweskiej taki typ „bazylikowego” *stavkirke* jest określany jako kościół „z podniesioną częścią środkową”⁹.

but inset into the joints of huge frames resting on short stone platforms. Their ground beams had a groove, carved lengthwise, where the vertical wall elements, hewn as boards, were inserted one by one. In the beams there were small tubules, usually with a triangular spout, made to drain water trickling down the wall that would gather there. At the top, the wall was covered by a horizontal beam, a wall plate, with a similar groove. Thus stave churches of the simplest, hall construction were made.

In the more advanced form of the ‘third generation’ stave churches, first, four thick beams, which had rectangular cross-sections were joined to form a groundsill structure, where posts were set on the joints of joists⁸ and in the spaces between them; this gave the interior the character of a ‘basilica’ with narrow aisles. In turn, the wall planks, lower than the posts, covered with a pulpit roof, were set in the outer frame of the ground beams, trapezoid in their cross-sections, and suspended in the air. The frame rested on the end sections of the protruding elements of the huge lower joists. The interior differed from the actual basilical layout due to the columns that separated the nave from the chancel as well as the posts in the west end of the building. In Norwegian literature this type of a ‘basilical’ *stavkirke* is called a church ‘with a raised central part’⁹.

Konstrukcja dwuspadowego, krytego gontem dachu spoczywała na ścianach albo była podtrzymywana przez opisane słupy – w dolnej części rzeźbione w kolumny; ich liczba była zależna od typu i rozmiaru budowli. Wiele kolumn nad podłogą miało coś na kształt bazy. Kapitele tych kolumn (zwłaszcza tzw. kostkowe) i rozpięte między nimi łuki to, obok kolumniek dookólnych ganków, najbardziej „romańskie” elementy kościołów słupowych.

Główną bryłę kościoła przedłużano na ogół w węższe prezbiterium, niekiedy dodawano absydę, a dookoła całości budowano kryty pulpitowym daszkiem ażurowy ganek, zaś na kalenicę nad nawą „okrakiem” nasadzano rodzaj sygnaturki. Portale były na ogół pokryte snycerką, a punkty zetknięcia szczytów i kalenic przyozdabiano sterzczącymi smoczymi głowami.

Należy przy tym pamiętać, że ówczesni cieśle nie mieli do dyspozycji pił ani hebli i całą obróbkę budulca musieli wykonywać prymitywnymi narzędziami: siekierą, ciosłem i ośnikiem. Nie używano też gwoździ, a jedynie drewnianych dybli, którymi zabezpieczano na przykład tkwiące w narożnych słupach poziome belki ściennych ram, to znaczy podwaliny i oczepy.

Budowane w tym samym okresie kościoły kamienne – o ile nie pełniły funkcji reprezentacyjnych w większych ośrodkach, jak katedry – miały na ogół surową, prostą konstrukcję jednonawową z wystającym, węższym prezbiterium. Świątynie te pozbawione były wszelkich ozdób¹⁰. Prawie metrowej grubości ściany i wąskie, przypominające strzelnice okna nadają im wygląd budowli obronnych. Takich kościołów wzniesiono w średniowiecznej Norwegii w sumie około 300.

Mimo teoretycznie większej trwałości budowli z kamienia, dowodem na wytrzymałość opisywanych wcześniej konstrukcji drewnianych jest fakt, że niektóre z tych kościółków, regularnie konserwowanych smołą, dotrwały do naszych czasów. Ich spodnie i zewnętrzne elementy ciosane były z tzw. twardzielowej odmiany sosny¹¹, całkowicie przesyconej żywicą. Przesycenie to uzyskiwano przez obcięcie górnych gałęzi drzewa lub pozbawienie go zewnętrznej warstwy kory i pozostawienie tak przed ścięciem na rok lub kilka lat. Od zewnątrz budowle konserwowano uzyskiwaną w mielerzach sosnową smołą drzewną zmieszaną ze zmielonym węglem drzewnym.

The construction of the shingled gable roof rested on the walls or was buttressed by the aforementioned posts, carved into columns in their lower sections; their number depended on the type and size of the building. Many columns above the floor had a kind of base. The capitals of these columns (esp. so-called block, or cubical ones) and the arches between them are, besides the columns of the pentice, the most ‘Romanesque’ elements of stave churches.

The main body of the church was usually extended into a narrower chancel, sometimes an apse was added, and an openwork ambulatory covered with a pulpit roof surrounded the entire building; a kind of belfry was set ‘astride’ atop the ridge above the nave. Portals were generally covered with woodwork, and the points of contact of gables and ridges were adorned with sticking out dragons’ heads.

It is to be noted that the carpenters at that time had no saws or planes at their disposal and the entire timber treatment was carried out with primitive tools: axes, adzes and drawknives. No nails were used, just wooden expansion plugs which secured e.g. the horizontal beams of the wall frames mortised in the corner posts, namely the ground beams and wall plates.

Stone churches built at that time, unless they had some prestigious function such as a cathedral in major towns, were usually austere, simple single-nave constructions with a narrower chancel jutting out. The churches did not have any decorations¹⁰. The almost one-metre-thick walls and narrow windows resembling loopholes make them look like defensive buildings. About 300 such churches were built in medieval Norway.

Despite the theoretically greater durability of stone buildings, the sturdiness of the above wooden construction is proved by the fact that some of the churches, regularly treated with tar, have survived till today. Their lower and outer elements were hewn out of heart pine¹¹, and soaked through with resin. This saturation effect was achieved by cutting off the upper branches of a tree or debarking a tree and letting it stand for a year or more before felling. On the outside, the buildings were weather proofed with pine tar obtained in charcoal kilns mixed with ground charcoal.

POCHODZENIE BUDOWLI

THE ORIGIN OF THE BUILDINGS

Najpoważniejsi badacze – od Nicolaya Nicolayse-
na¹², poprzez Lorentza Dietrichsona, Andersa Bugge
i Roara Hauglida po Leifa Ankera – zgadzają się co
do tego, że inspiracją dla dojrzałej, „trójnawowej”
konstrukcji kościołów słupowych były wczesne romańskie bazyliki podpatrzone przez mieszkańców
Północy w Irlandii i Anglii.

Dietrichson¹³ nazwał *stavkirker* „najgenialniej-
szym w danym stylu tłumaczeniem z kamienia na
drewno”¹⁴, a Hauglid całemu rozdziałowi swojej
monumentalnej pracy nadał tytuł *Sten ga form* –
„Kamień nadał kształt”¹⁵.

Niekiedy sugeruje się, że podobieństwo do ka-
miennych bazylik jest czysto zewnętrzne i odnosi
się w gruncie rzeczy do warstwy dekoracyjnej bu-
dynek, których pierwotnym źródłem mogły być
pogańskie świątynie (norw. *hov*). Nie ma jednak na
to żadnych poważnych dowodów.

The most serious scholars, from Nicolay Nicolay-
sen¹², through Lorentz Dietrichson, Anders Bugge
and Roar Hauglid to Leif Anker, agree that the fully-
-fledged, ‘three-nave’ construction of the stave
churches were inspired by early Romanesque basilicas
encountered by the inhabitants of the North in
Ireland and England.

Dietrichson¹³ called the *stavkirker* ‘the most
brilliant translation in a given style from stone in-
to wood’¹⁴, while Hauglid titled one whole chapter
of his monumental work *Sten ga form* – ‘Stone has
given form’¹⁵.

It is sometimes implied that the similarity to
stone basilicas is purely superficial and in fact con-
cerns the decorations of the buildings, possibly ori-
ginally patterned on pagan temples (Norw. *hov*).
This, however, is not substantiated with serious
evidence.

IV

LICZBA STAVKIRKER

THE NUMBER OF STAVKIRKER

Jak wiele kościołów słupowych istniało niegdyś, nie wiadomo nawet w przybliżeniu; autorzy opracowań najczęściej podają liczbę 900–1000 świątyń. Znakomita ich większość podupała i zniknęła po epidemii dżumy, która szalała w Norwegii w latach 1348–1350, pozbawiając życia być może nawet dwie trzecie ludności. Tak czy owak, uważa się, że tuż przed nadejściem zarazy kościołów było około 1000, a 300 lat później – już tylko 270. Zależnie od stosowanych kryteriów oblicza się, że do XIX wieku dotrwało 70–95 takich świątyń. Ponieważ jednak w roku 1851 weszła w życie ustawa nakazująca każdej parafii zapewnienie w kościele miejsc dla 3/10 jej populacji, na gwałt zaczęto budować nowe, większe świątynie, stare przeznaczając do rozbiórki. Stąd też do wieku XX dotrwało ich tylko 30.

Niektóre z tych, które przetrwały, nikomu nie skojarzyłyby się z opisywaną konstrukcją, ponieważ uległy wielokrotnym przeróbkom i mylą wzrok ścianami krytymi poziomą szalówką (niekiedy malowaną nawet na białą, jak w większości XIX- i XX-wiecznych norweskich wiejskich kościołów). Jednak budynki poddane bliższym oględzinom ujawniają średniowieczne belkowanie, a przede wszystkim konstrukcyjną zasadę typową dla *stavkirker*. Jest ona wciąż widoczna w 28 pierwotnie średniowiecznych budowlach na terenie Norwegii i w jednej poza Norwegią¹⁶.

We cannot attempt to estimate the number of stave churches in existence in history. The authors of relevant publications most often put the figure at 900–1,000. The vast majority of the buildings, however, fell into disrepair and disappeared after a plague which ravaged Norway in the years 1348–1350, causing a death toll of two-thirds of the population. One way or another, about 1,000, and 300 years later – only 270 were believed to be in existence shortly before the epidemic. 70–95 such churches, depending on the criteria used, are estimated to have survived until the 19th c. However, because a law that came into force in 1851 ordering each parish to secure room in a church for 3/10 of its population, new and bigger sacred buildings were built and earlier ones demolished. As a result, only 30 of them survived to the 20th c.

Some of the remaining churches could hardly be associated with the above construction since they were reconstructed a number of times and mislead the eye by walls covered with horizontal planking (sometimes painted white, as most 19th- and 20th-century rural Norwegian churches were). However, on closer inspection they reveal medieval beams and first and foremost the construction principle typical of the *stavkirker*. It is still visible in 28 original medieval buildings in Norway and one outside Norway¹⁶.

Tak więc do aktualnego kanonu istniejących kościołów słupowych należą: **Haltdalen**¹⁷ z południowego Trøndelagu, **Grip**, **Kvernes** i **Rødven** z okręgu Møre og Romsdal, **Borgund**, **Hopperstad**¹⁸, **Kaupanger**, **Undredal** i **Urnes** z okręgu Sogn og Fjordane, **Røldal** z okręgu Hordaland, **Garmo**¹⁹, **Lom** i **Ringebu** z okręgu Oppland, **Hedal**²⁰, **Hegge**, **Høre**²¹, **Lomen**, **Reinli**, i **Vang**²² z regionu Valdres, **Gol**²³ i **Torpo**²⁴ z doliny Hallingdal, **Flesberg**, **Nore**, **Rollag** i **Uvdal** z doliny Numedal (obie Buskerud), **Eidsborg** i **Heddal**²⁵ z Telemarku, oraz **Høyjord** z Vestfold.

Do kanonu *stavkirker* zalicza się też na ogół kościółek z **Øye** (Valdres) zrekonstruowany w latach 1953–1957 ze średniowiecznych materiałów użytych do budowy późniejszego kościoła w tym miejscu, wyposażony w portale odtworzone na bazie kopii ornamentów przechowywanych w Kulturhistorisk Museum (dalej KHM) Uniwersytetu w Oslo (dalej UiO). Muzeum to znane było kiedyś jako uniwersytecki Zbiór Starożytności (Oldsaksamlingen).

W XX wieku do kanonu należał jeszcze kościółek **Fortun** z Sogn og Fjordane, przeniesiony do Fantoft w Bergen. W 1992 roku kościółek spłonął, podpalony przez blackmetalowego muzyka. Świątynię zastąpiono jej wierną kopią.

Raczej niesłusznie jako *stavkirke* wymienia się niekiedy zrębowy kościółek w **Vågå** (okręg Oppland), po części zbudowany z materiału z rozebranej średniowiecznej budowli tego typu.

W zbiorach norweskich muzeów przechowywane są liczne ozdobne fragmenty konstrukcji i wystrój nieistniejących już kościółków słupowych, rozebranych głównie w XIX wieku, w tym bogato rzeźbione portale (lub ich większe albo mniejsze fragmenty) w liczbie 87²⁶.

Wbrew temu, co się czasem sądzi, kościołów słupowych nie budowano wyłącznie w Norwegii; kościół św. Andrzeja w Greensted (Essex, Anglia), uważany za najstarszy drewniany kościół na świecie, to nic innego jak wczesna odmiana *stolpekirke* o cechach budowli palisadowej. Na terenie dzisiejszej Szwecji zachowała się też pewna liczba częstokroć ozdobnych fragmentów kościółków słupowych. Wiadomo o trzech takich budowlach na Gotlandii (Silte, Eke i Hemse, z której zachowało się ok. 60 fragmentów), a w całej Szwecji znajdują się takie czy inne ślady po około 100 obiektach.

In light of the above, the present canon of extant stave churches includes: **Haltdalen**¹⁷ from southern Trøndelag, **Grip**, **Kvernes** and **Rødven** from the district of Møre og Romsdal, **Borgund**, **Hopperstad**¹⁸, **Kaupanger**, **Undredal**, and **Urnes** from the district of Sogn og Fjordane, **Røldal** from the district of Hordaland, **Garmo**¹⁹, **Lom** and **Ringebu** from the district of Oppland, **Hedal**²⁰, **Hegge**, **Høre**²¹, **Lomen**, **Reinli**, and **Vang**²² from the district of Valdres, **Gol**²³ and **Torpo**²⁴ from the Hallingdal Valley, **Flesberg**, **Nore**, **Rollag**, and **Uvdal** from the Numedal Valley (both Buskerud), **Eidsborg** and **Heddal**²⁵ from Telemark, and **Høyjord** from Vestfold.

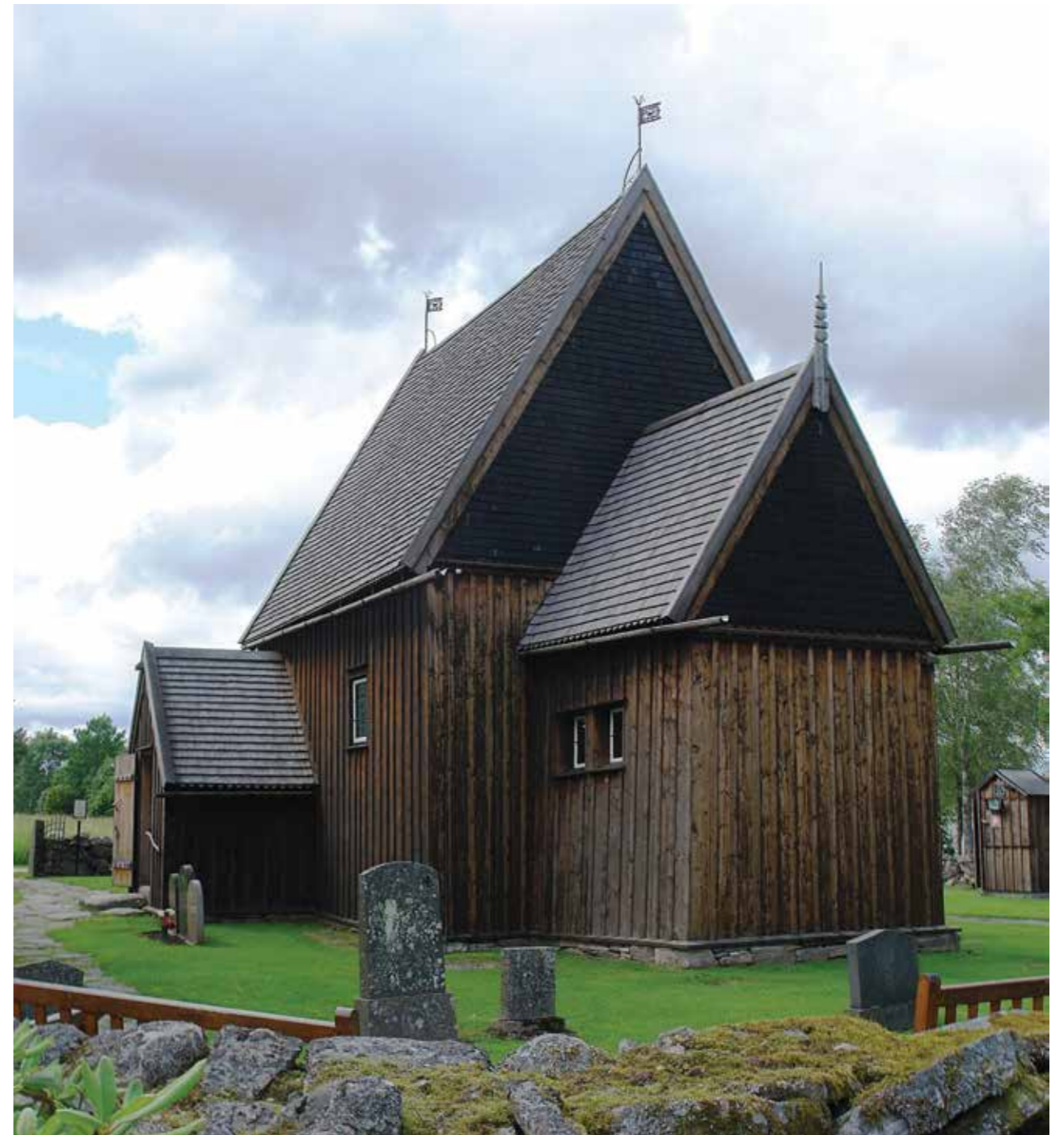
The *stavkirker* canon includes in general also the church from **Øye** (Valdres) reconstructed in the years 1953–1957 from the medieval timber used for the construction of a later church on this site, with portals recreated on the basis of copies of ornaments preserved in the Kulturhistorisk Museum (hereinafter KHM) of Oslo University (hereinafter OU). The Museum was once known as the University Collection of Antiquities (Oldsaksamlingen).

In the 20th c. the canon included also **Fortun** church from Sogn og Fjordane, relocated to Fantoft in Bergen. It was severely damaged by fire in 1992, which was started by a black-metal musician. The church was later replaced by a faithful copy.

Sometimes, not fully justifiably, the log-built church in **Vågå** (Oppland district) is called a *stavkirke*; it was partly built from the timber of a demolished medieval building of this type.

Norwegian museum holdings contain numerous decorative fragments of the construction and furnishings of nonextant stave churches, demolished mainly in the 19th c., including a total of 87 richly-carved portals (or their bigger or smaller fragments)²⁶.

Unlike what was commonly assumed, stave churches were not built exclusively in Norway; St. Andrew's Church in Greensted (Essex, England), seen as the oldest wooden church in the world, is in fact an early type of the *stolpekirke* with features of palisade buildings. In Sweden today we can find a certain number of frequently decorative fragments of stave churches. Three such buildings are known to have been built in Gotland (Silte, Eke and Hemse, of which about 60 fragments have been saved), and across Sweden there are traces of about

Hedared. Fot. J. Howaldt (CC) / Hedared. Photo J. Howaldt (CC)

Stojący do dziś kościółek w Hedared, Västra Götaland, choć pochodzi z XVI wieku, został wybudowany na miejscu starszego, a jego prosta słupowa konstrukcja (jak Haltdalen) jest zapewne odbiciem konstrukcji poprzedniej świątyni²⁷.

100 such churches. The extant church in Hedared, Västra Götaland, although it comes from the 16th c., was put on the site of an earlier one and its simple stave construction (like Haltdalen) is most likely a reflection of the construction of an earlier church²⁷.

V

„ODKRYCIE” STAVKIRKER

THE ‘DISCOVERY’ OF STAVKIRKER

Przywrócenie kościołom słupowym należnego im miejsca w norweskiej kulturze wiąże się ze wzrostem świadomości narodowej na początku XIX wieku. Próba uwolnienia się spod obcego (duńskiego) panowania i wybitcia na niepodległość w 1814 roku o tyle się nie powiodła, że Norwegów zmuszono do kolejnej unii – tym razem ze Szwecją – ale poczucie narodowej odrębności znacznie się nasiliło i spowodowało wzrost zainteresowania własną przeszłością.

Słusznie uważa się, że zdecydowanie największe zasługi na polu uświadomienia Norwegom wartości ich kultury materialnej i ich zabytków położył malarz Johan Christian Dahl (1788–1857).

Pierwszeństwo w „odkryciu” kościółków słupowych należy jednak przyznać innemu malarzowi, Johannesowi Flintoe (1787–1870).

Flintoe, Duńczyk z urodzenia, szukając twórczych inspiracji, w latach 1819–1825 zjeździł całą południową Norwegię i zawędrował między innymi do Telemarku, gdzie natknął się na największy z istniejących kościołów słupowych – Heddal²⁸. W nieco wyidealizowanej formie użył go jako tła do malarskiego przedstawienia grupy mieszkańców w strojach charakterystycznych dla regionu.

Nie był to zresztą jedyny motyw ze *stavkirke* w jego twórczości. Doceniając artystyczne walory snycerki kościoła w Urnes, malarz użył jej jako ornamentu w wystroju tzw. Ptasiej komnaty²⁹ w nowo wybudowanym Pałacu Królewskim w Kristianii.

Stave churches regained their due status in Norwegian culture because of the increase of national consciousness in the early 19th c. An attempt to break free from foreign (Danish) rule and gain independence in 1814 failed in that Norwegians were forced to enter another union, this time with Sweden. Still, a sense of national identity was greatly enhanced and led to an increased interest in the nation’s past.

The painter Johan Christian Dahl (1788–1857) is rightly credited with being the most instrumental for raising Norwegians’ awareness of the value of their tangible heritage and historical monuments.

However, it was another painter, Johannes Flintoe (1787–1870), who ‘discovered’ stave churches.

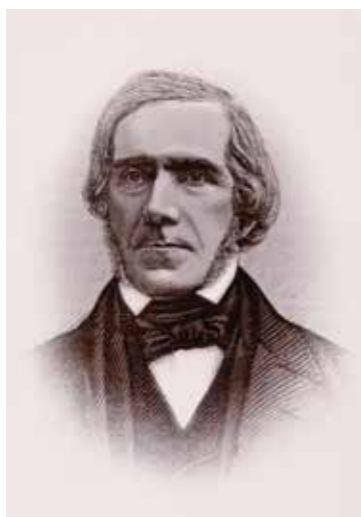
Flintoe, a Dane by birth, seeking inspiration for his art travelled extensively across southern Norway in the years 1819–1825, reaching among others Telemark, where he saw the biggest of the extant stave churches at Heddal²⁸. He idealised it slightly and used as a backdrop for a painting showing a group of residents in characteristic regional attire.

This was by no means the only motif from a *stavkirke* in his oeuvre. Aware of the artistic value of the woodwork in the church at Urnes, the painter used it as an ornament for the so-called Bird Room²⁹ in the newly built Royal Palace in Christiania.

Flintoe był nauczycielem znanego później malarza Hansa Gude (1825–1903) i współpracował z innym artystą, Adolphem Tidemandem (1814–1876); nie jest więc pewnie przypadkiem, że wspólnie malując w 1848 roku obraz przedstawiający pannę młodą z Hardanger zmierzającą łodzią na ślub jako cel podróży Tidemand i Gude umieścili w tle kościółek słupowy w jego najbardziej efektownej postaci. Obraz ten zna każde norweskie dziecko. Uchodzi za kwintesencję norweskości – co może być bowiem bardziej swojskiego aniżeli malowniczy fiord, panna młoda w typowej dla regionu ślubnej koronie, towarzyszący orszakowi skrzypek, z całą pewnością grający na tzw. *hardingfele*, czyli skrzypcach z Hardanger o osobliwym dźwięku³⁰ i oczywiście poczerniały od smoły *stavkirke* w tle...

Aby jednak taki kościółek na dobre zagościł w świadomości Norwegów, trzeba było lat pracy innego artysty – Johana Christiana Dahla.

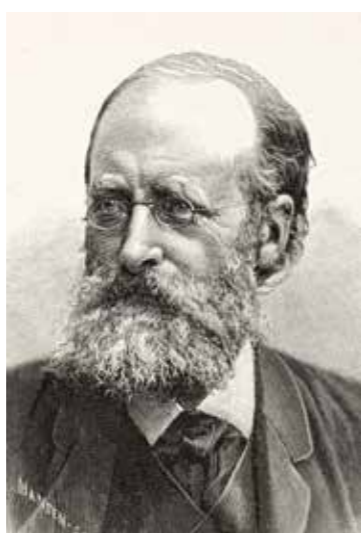
Syn bergeńskiego rybaka uchodzi za pierwszego norweskiego malarza europejskiego formatu, przy czym jego miejsce w norweskiej kulturze daleko wykracza poza zasługi czysto artystyczne. Był on bowiem także postacią kluczową dla nurtu narodowego romantyzmu i inicjatorem ochrony zabytków w Norwegii – to właśnie Dahlowi przypisuje się największe zasługi w uświadomieniu społeczeństwu norweskiemu, jak ważna dla narodu jest architektoniczna spuścizna dawnych wieków. Choć w dorosłym życiu malarz był związany z Dreznem, gdzie na Akademii Sztuk Pięknych miał profesurę i gdzie przyjaźnił się, a nawet mieszkał pod jednym dachem z wielkim Casparem Davidem Friedrichem, Dahl wielokrotnie szukał inspiracji w ojczystym krajobrazie. Wiadomo, że jeździł do Norwegii w latach 1826, 1834, 1839, 1844 i 1850.

Johannes Flintoe (NB)

Johan Christian Dahl (NB)

Lorentz Dietrichson (NB)

Flintoe was the mentor of the painter Hans Gude (1825–1903), renowned later, and collaborated with another artist, Adolph Tidemand (1814–1876); it is by no means a coincidence that in 1848, when collaborating on a painting showing a bride from Hardanger taking a boat to her wedding, Tidemand and Gude located in the background a stave church at its most impressive. Each Norwegian child is familiar with the painting as it is seen as quintessentially Norwegian: what can be closer to the heart than a picturesque fjord, a bride wearing a typical wedding crown of the region, a fiddler accompanying the procession, who no doubt plays the *hardingfele*, or a Hardanger fiddle, giving off a unique sound³⁰ and, naturally, a tarred *stavkirke* in the background...

In order for such churches to be ingrained in Norwegians' consciousness, however, another artist, Johan Christian Dahl, had to spend years of work.

A son of a fisherman from Bergen, Dahl is regarded as the first Norwegian painter of European stature. However, his unique position in Norwegian culture far transcends his purely artistic accomplishments. He was also a key figure of Norwegian Romanticism and initiated the protection of historical monuments in Norway. It was Dahl who is highly credited with raising the awareness of Norwegian society of the importance of their architectural legacy. Although as an adult the painter was tied with Dresden, where he was a professor at the local Academy of Fine Arts and where he was a friend and even flatmate of the great Caspar David Friedrich, Dahl repeatedly sought inspiration in his native landscape. He is known to have travelled to Norway in 1826, 1834, 1839, 1844, and 1850.

1. Gwasz J. Flintoe, 1828. Fot. J. Haug, De kongelige samlinger
A gouache painting by J. Flintoe, 1828. Photo J. Haug, De kongelige samlinger
2. A. Tidemand i H. Gude, *Brudeferd i Hardanger*, 1848, Nasjonalmuseet Oslo (CC)
A. Tidemand and H. Gude, *Brudeferd and Hardanger*, 1848, Nasjonalmuseet Oslo (CC)

Twierdził później, że na kościółek Vang w Valdres zwrócił uwagę już podczas swojej pierwszej podróży po Norwegii (której itinerariusz przygotował mu w dużej mierze właśnie J. Flintoe) i protestował przeciwko jego rozbiórce³¹. Ta podróż i następna (1834 r.) zaowocowały wydaniem w roku 1837 w Dreźnie pionierskiej pracy poświęconej kościołom słupowym pt. *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens*. Stanowiły ją trzy zeszyty plansz przedstawiających kolejno trzy kościoły: Borgund, Urnes i Hitterdal (Heddal), wraz z detalami ich wystroju i wyposażenia. Rysunki wykonał zdolny uczeń Dahla, pochodzący z Lipska Franz Wilhelm Schiertz, wysłany w tym celu do Norwegii w 1836 roku.

Nie była to jedyna podróż Schiertz na północ; w 1941 roku nadzorował demontaż wspomnianego już kościoła w Vang i jego przewiezienie do Prus, a w 1844 roku towarzyszył Dahlowi w kolejnej artystycznej wyprawie do Norwegii.

I to ten właśnie pobyt Dahla w ojczyźnie i jego apele o ratowanie rozbieranych kościołów słupowych zaowocowały utworzeniem Foreningen til norske Fortidsmindemerkens Bevaring (w wolnym tłumaczeniu „Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Norwegii”), którego celem było zachowanie spuścizny architektonicznej, a dosłownie „poszukiwanie, badanie i konserwacja norweskich zabytków przeszłości, zwłaszcza takich, które świadczą o umiejętnościach ludu norweskiego i jego zmyśle artystycznym, a także popularyzacja tych obiektów poprzez zobrazowanie i opis”³². W ostateczności wspomniane Foreningen wykupywało zagrożone obiekty i przypuszczalnie tylko dzięki temu do dziś stoją *stavkirker* w Borgund, Hopperstad, Kaupanger, Kvernes, Nore, Rødven, Torpo, Urnes i Uvdal, które są jego własnością.

He later claimed that Vang church in Valdres attracted his attention as early as during his first trip across Norway (whose itinerary had in large measure been prepared by J. Flintoe) and opposed its demolition³¹. This trip and the following one (1834) bore fruit with a publication in 1837 in Dresden of a pioneer work on stave churches entitled *Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in den innern Landschaften Norwegens*. It was composed of three books of plates representing the three churches of Borgund, Urnes and Hitterdal (Heddal), respectively, along with the details of their furnishings. The drawings were executed by a talented disciple of Dahl’s, Franz Wilhelm Schiertz of Leipzig, who was sent for this purpose to Norway in 1836.

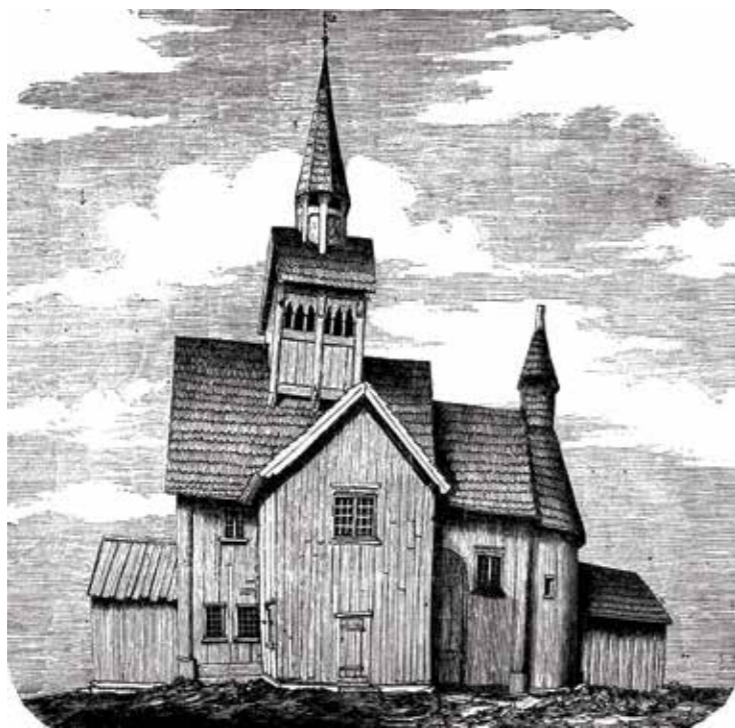
This was not Schiertz’s only trip to the north. In 1841 he supervised the dismantling of the church in Vang and its shipment to Prussia, and in 1844 accompanied Dahl in another artistic trip to Norway.

Dahl’s stay in his homeland and his calls to salvage the demolished stave churches contributed to the establishment of the Foreningen til norske Fortidsmindemerkens Bevaring (which can be translated as ‘Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments’), meant to salvage the architectural heritage, and more literally to ‘seek, study and preserve Norwegian historical monuments, especially those that testify to the skill of Norwegian people and their sense of the artistic, and to promote those buildings through images and descriptions’³². Finally, the *Foreningen* bought endangered buildings and probably it is only thanks to these purchases that the *stavkirker* in Borgund, Hopperstad, Kaupanger, Kvernes, Nore, Rødven, Torpo, Urnes, and Uvdal owned by the Society have survived until today.

Borgund w „Skilling-Magazin” 1837 (NB)
Borgund in *Skilling-Magazin* 1837 (NB)

1 Borgund. Litografia A. Meyera, Paryż 1842–1850 (NB) / Borgund. A lithograph by A. Meyer, Paris 1842–1850 (NB)
2 Heddal. Litografia A. Smitha, 1847 (NB). Ściany kościoła wyglądają tu jak murowane, ponieważ kolorujący litografię Anglik nie potrafił sobie wyobrazić takiej budowli w drewnie Heddal. A lithograph by A. Smith, 1847 (NB). The walls of the church look as if they were made of brick, since the Englishman who coloured the lithograph could not have imagined that such a building could possibly be made of timber.

Nes w „Skilling-Magazin”, 1862 / Nes in *Skilling-Magazin*, 1862

Starania Flintoego, Dahla i innych luminarzy przyniosły pewien skutek; o zaistnieniu *stavkirker* w zbiorowej świadomości świadczyć może pochodząca z 1837 roku pierwsza strona popularnego tygodnika „Skilling-Magazin”³³, na której widnieje kościółek w Borgund; w umieszczonym niżej artykule mówi się o jego podobieństwach do budowli w Heddal, Urnes, Hurum, Stedje i Nes.

Stavkirker odkryli dla siebie także podróżujący po Norwegii cudzoziemcy; w tym przełomowym dla turystyki wieku litografie z osobliwościami norweskimi ukazywały się na przykład w Paryżu i Londynie.

Mimo przejawów rosnącej popularności kościołów słupowych były jednak nadal rozbierane – jak dwa ostatnie z wyżej wymienionych w artykule opublikowanym w „Skilling-Magazin”. W dużej mierze przyczyniła się do tego wspomniana już ustawa kościelna z 1851 roku, nakazująca zapewnienie w każdym kościele miejsc siedzących dla 3/10 parafian. W połowie lat 50. stało jeszcze w Norwegii 60 *stavkirker*; przez następnych 30 lat zniknęła ich połowa. Nie można wykluczyć, że z powodu licznych przeróbek niektórych kościołów nie rozpoznano jako budowli średniowiecznych; należy poza tym wziąć pod uwagę zarówno geograficzną, jak i kulturową peryferyjność miejsc, gdzie je wznoszono.

The efforts taken by Flintoe, Dahl and other luminaries proved to be successful. The entry of the *stavkirker* into the national consciousness is borne out by an 1837 issue of the popular *Skilling-Magazin* weekly³³, featuring the church in Borgund. The article that follows refers to the church’s affinities to the buildings at Heddal, Urnes, Hurum, Stedje, and Nes.

The *stavkirker* were discovered by foreigners travelling across Norway. Throughout the 19th century, which was a breakthrough period for tourism, lithographs with Norwegian curiosities appeared e.g. in Paris and London.

Despite the signs of growing popularity, stave churches continued to be dismantled, such as the two last ones mentioned in the *Skilling-Magazin* article. This was mainly due to the aforementioned church law of 1851, making it mandatory to assure seats in a church for 3/10 of the parishioners. In the mid-1850s there were as many as 60 *stavkirker* in Norway; half of them disappeared over the next three decades. We cannot rule out that because of far-reaching alterations, some churches were not recognised as medieval buildings. Besides, we should take into account the geographical and cultural remoteness of their locations.

Rosnąca kulturowa świadomość zapewne w niewielkim tylko stopniu dotyczyła obszarów wiejskich. I tak, na przykład, postawienie we wspomnianym tygodniku kościółka z Nes w Hallingdal w jednym rzędzie z powszechnie znanymi budowlami w Borgund i Heddal, wykorzystywanie go jako motywu malarskiego przez Tidemanda, Gudego i kilku innych artystów, jak również zainteresowanie kościołem z Nes architekta Georga Andreasa Bulla, który w 1855 roku pieczołowicie go wymierzył i odrysował, wiele tu nie pomogło: świątynię rozebrano w 1864 roku, w dwa lata po tym, kiedy w „Skilling-Magazin” pojawił się jego wizerunek.

Ostatnim bezpowrotnie utraconym kościołem słupowym był Hemsedal, rozebrany w 1882 roku. W ostatnim momencie udało się uratować kościół w Nore w dolinie Numedal. W 1888 roku przejął go Lorentz Dietrichson, pierwszy norweski profesor historii sztuki, który następnie przekazał go Towarzystwu Opieki nad Zabytkami Norwegii.

W roku 1892 ukazała się monumentalna, niezwykle szczegółowa praca Dietrichsona o *stavkirker*, do dziś stanowiąca punkt odniesienia dla wszystkich zajmujących się tym tematem. W pracy tej z detalami opisano wszystkie istniejące (a także nieistniejące już, ale znane) kościoły słupowe kraju, co ugruntowało w świadomości Norwegów przekonanie o wyjątkowej wartości i potrzebie ochrony tych bezcennych zabytków. Nie przypadkiem już w 1905 roku Norweskie Koleje Państwowe reklamowały swoje usługi plakatem ze stylizowanym wyobrażeniem kościółka w Borgund.

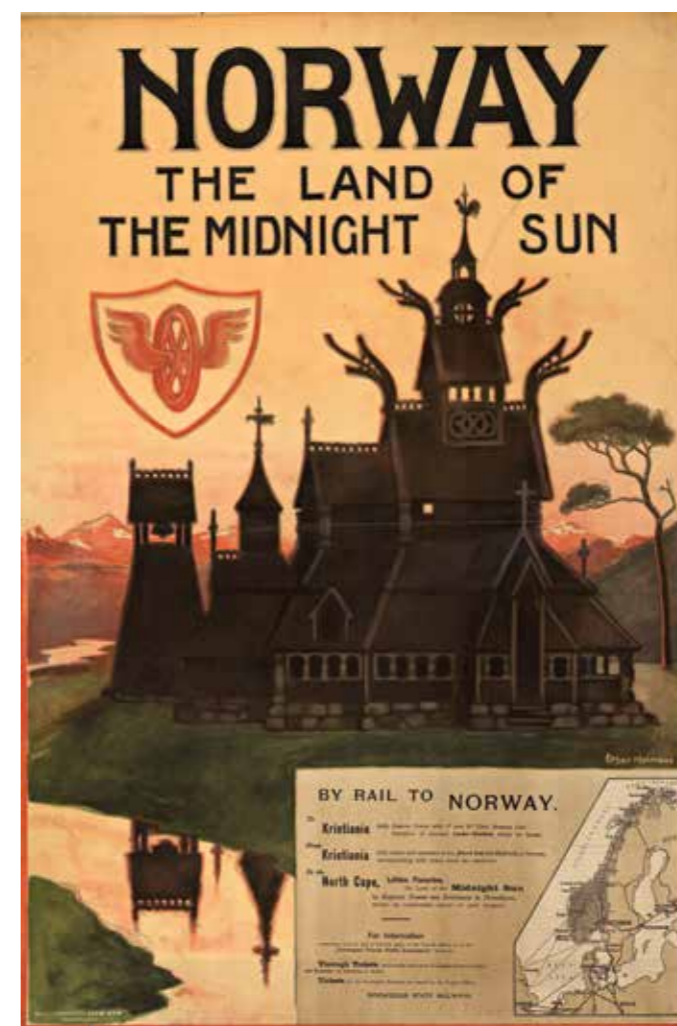
The growing cultural awareness did not extend to rural areas. For instance, the fact that the above weekly compared the church from Nes in Hallingdal to the well-known buildings in Borgund and Heddal, the fact that it was used as a motif in paintings by Tidemand, Gude and a few other artists, and the interest in the Nes church of the architect Georg Andreas Bull, who in 1855

diligently measured and copied it in a drawing – were all to no avail; the church was dismantled in 1864, two years after its image was published by *Skilling-Magazin*.

The last irretrievably lost stave church was Hemsedal, dismantled in 1882. The church in Nore, Numedal, was saved at the very last moment. In 1888 it was taken over by the aforementioned Lorentz Dietrichson, the first Norwegian professor of art history, who subsequently donated it to the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments.

In 1892 came out Dietrichson’s monumental and thorough work on the *stavkirker*, to date a reference for all who write about the

subject. The text describes in great detail all the existing (as well as nonextant yet known) stave churches of Norway. This enhanced the perception of their uniqueness and strengthened the need for their protection among Norwegians. It is no coincidence that as early as 1905 the Norwegian State Rail advertised its own services with a poster bearing a stylised image of the Borgund church.

Plakat Norweskich Kolei Państwowych z 1905 r. (NB)
A 1905 poster of the Norwegian State Rail (NB)

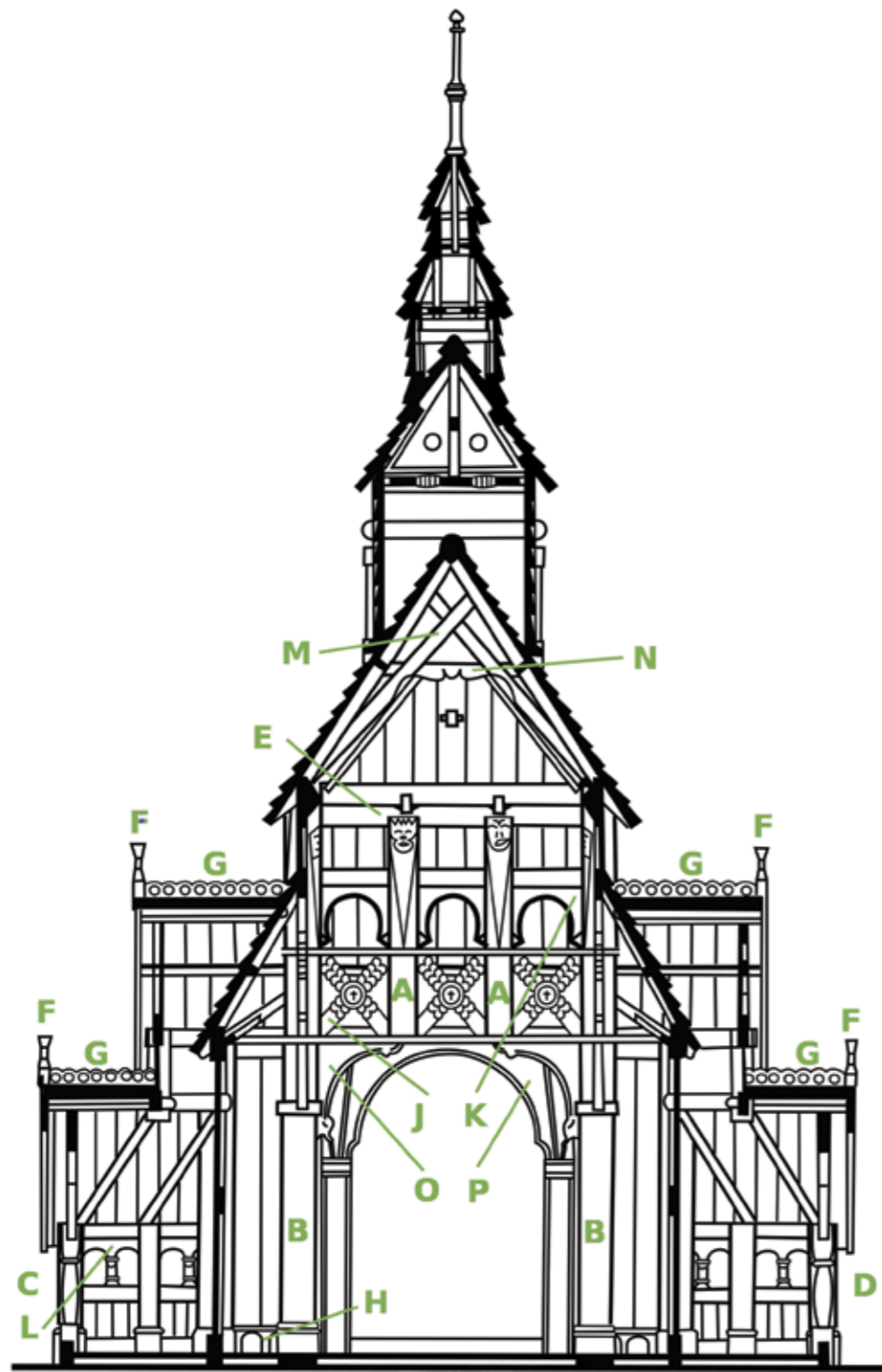
VI

ELEMENTY KONSTRUKCJI I ZDOBIEŃ

ELEMENTS OF CONSTRUCTION AND DECOR

W niniejszym rozdziale zostaną opisane charakterystyczne elementy konstrukcji i zdobień kościoła słupowego w jego najbardziej rozwiniętej, kompletnej, „bazylikowej” formie – takiej, jaką obecnie reprezentują *stavkirker* Borgund, Gol, Hopperstad, Eidsborg, Heddal czy – do pewnego stopnia – Wang. Wzorcem dla tej formy (we wszystkich z wyjątkiem Heddal) był najlepiej zachowany kościółek w Borgund, pozostałe z wyżej wymienionych dość swobodnie zrekonstruowano na jego podobieństwo. Inne kościoły słupowe wskutek przebudowy zatraciły swój charakterystyczny, powszechnie znany kształt – o ile go kiedykolwiek miały – oraz niektóre elementy pierwotnej konstrukcji. Często świątyniom dobudowywano później stylistycznie obce, ale za to z daleka widoczne wieże.

This chapter addresses the characteristic elements of construction and decor of the stave church in its most advanced, complete, ‘basilical’ form, demonstrated now by the *stavkirker* at Borgund, Gol, Hopperstad, Eidsborg, Heddal, and – to some extent – Vang. This form (in all cases except Heddal) was patterned on the best-preserved church in Borgund; the remainder of the above were rather loosely reconstructed in its likeness. Other stave churches, upon reconstruction, lost both their characteristic, unmistakable form (provided they had had it in the first place), and some elements of the original construction. Often the churches were later fitted with stylistically foreign yet well-visible towers.

Przekrój Gol od frontu, za L. Dietrichsonem, rys. M.L. Rieser (Wiki CC):

A słup pośredni „wiszący”, B słup-kolumna, C ślepy portal północny, D portal południowy, E maskaron u szczytu słupa-kolumny, F sterczyna (krzyż), G kalenica, H ławeczka, J krzyż św. Andrzeja, K wspornik łukowaty, L arkada sobót, M wiązanie nożycowe, N jętka, O wspornik-konsola, P arkada w wejściu do prezbiterium

Sectional drawing of Gol, after L. Dietrichson, fig. M.L. Rieser (Wiki CC):

A intermediate 'hovering' post, B post-column, C blank north portal, D south portal, E mascaroon atop post-column, F pinnacle (cross), G ridge, H bench, J St. Andrew's cross, K arched bracket, L pentice arcade, M scissor truss, N collar beam, O console, P arcade in the chancel entrance

Słupy narożne³⁴

Charakterystyczny, widoczny z zewnątrz element *stavkirke*. Od dołu na ogół rozszerzony w zgrubienie, przypominające bazę kolumny. Zazwyczaj jest ono walcowate, może być też kloszowate, a nawet kuliste. Słupy te stoją na kamiennych podestach i spinają potężne dolne ramy ścian, czyli podwaliny. Gdy te mają ostatki, to słupy, dzięki odpowiednim wycięciom, są nasadzone na ich węglowe zamki.

Każdy ze słupów narożnych ma na całej długości po dwa rowki (pazy), w które wsuwa się pierwsze pionowe deski ścian.

Ściany

Jak już wspomniano w rozdziale II, ściany najprostszyc kościółków salowych, wpasowane między potężne słupy narożne z wyraźnie zaznaczonym rodzajem bazy, składają się z pionowych desek³⁵ od dołu wpuszczonych w podwaliny³⁶, od góry zaś w oczepy³⁷. Pierwsza deska ściany jest wpuszczona bokiem w nasunięty na złącza podwalin słup narożny, między sobą deski są połączone na wpust i pióro.

Konstrukcja dachu w kościółkach salowych spoczywa bezpośrednio na ścianach. W pewnych typach takich kościołów między słupami narożnymi znajdują się dodatkowe, stabilizujące ściany słupy pośrednie (z pazami)³⁸.

Niekiedy ściany od wewnątrz dodatkowo usztywniano idącymi na ukos grubymi listwami.

W bardziej zaawansowanych architektonicznie kościółkach „bazylikowych” mamy do czynienia ze ścianami na dwóch różnych poziomach; zarówno ściany „bocznych naw”, jak i zawieszane wysoko na wewnętrznych słupach ściany „nawy głównej” mają tu własne ramy.

W niektórych przypadkach zewnętrzne ściany (zwłaszcza szczytowe) są pokryte gontem przypominającym łuski szyszki, takim samym jak połacie dachu, lub rzeźbioną imitacją gontu. Tak jest w Borgund i w odtworzonych na jego wzór kościołach w Hopperstad, Eidsborg, Gol, a także w Heddal.

Okna

W istniejących kościołach *stav* okna są późniejszymi dodatkami; zaczęto je wycinać dopiero wtedy, gdy upowszechniło się szkło i umiejętność czytania.

Corner posts³⁴

A characteristic element of *stavkirke*, visible on the outside. Usually thicker at the bottom to resemble a column base, roller-like but also flared and even rounded. The posts rest on stone platforms and bind the hefty lower wall frames, or ground beams. When the ground beams protrude beyond the wall ends, due to special notches they are fitted onto their corner locks.

Each of the corner posts has two grooves along their lengths, where the first vertical wall planks are locked into position.

Walls

As already indicated in Chapter 2, the walls of the simplest hall churches, fitted between huge posts with clearly marked bases, are composed of vertical planks³⁵, set into the ground beams at the bottom³⁶ and into the wall plate at the top³⁷. The first wall plank is set sideways into the corner post placed on the joints of the ground beams; the planks themselves are locked together by a tongue-and-groove joint.

The roof construction in hall buildings rests directly on the walls. In some types of such churches between the corner posts there are additional intermediate posts that stabilise the walls (with grooves)³⁸.

Sometimes the walls were additionally stabilised on the inside with thick slanting slats.

The walls of architecturally more advanced 'basilical' churches are located on two levels; both the walls of the 'aisles' and those of the 'nave', suspended high on the inner posts, have their own frames.

In some cases the outer walls (especially the gable ones) are, like surfaces of roofs, clad with shingle resembling cone scales or with carved shingle imitation. This was applied at Borgund and in the churches reconstructed on its basis at Hopperstad, Eidsborg, Gol, and Heddal.

Windows

The windows of the extant stave churches were without exception added later. They started to be cut out when both glass use and literacy were

W średniowiecznych kościołkach jedynym źródłem światła dziennego były wysoko umieszczone, niewielkie okrągłe otwory-światliki; poza tym wnętrza pograżone w półmroku oświetlały tylko kaganki i świece. Ponieważ nie było wtedy jeszcze modlitewników, ani tym bardziej masowo wprowadzonych później przez reformację psalterzy, silniejsze światło nie było wtedy jeszcze potrzebne.

W niektórych rekonstruowanych i restaurowanych świątyniach okna zostały usunięte lub pomniejszone.

Ganek wejściowy (kruchta)

Ze względu na swoje domniemane dawne przeznaczenie ganek ten zwano *våpenhus*, co można przetłumaczyć jako skład broni. Na ogół ażurowy w konstrukcji, występuje od zachodniej strony i często osłania najbardziej zdobny portal świątyni, czasem ganek miewa swój własny rzeźbiony portal.

W wystających poza obrys kościoła innych, również ażurowych gankach wejściowych nie zawsze mieściły się drzwi prowadzące do wnętrza budowli: wejścia północne, o ile istniały, były z reguły ślepe i pozwalały na bezpośrednie wejście tylko do sobót, tzn. ganku dookólnego. Interpretuje się to chęcią oszukania złych duchów, które według norweskich wierzeń ludowych przybywały właśnie od północy.

Portale

Najbardziej „artystyczny” element kościołów słupowych. Osoby znające naszą świątynię Wang może zdziwić informacja, że w *stavkirker* ozdobne, obramowane kolumnkami portale zawsze zwrócone były **na zewnątrz**.

W kościołach słupowych wyróżnić można trzy typy portali: proste – pozbawione ozdób, stosowane często w obramowaniu drzwiczek do prezbiterium, bardziej zdobne – kolumnkowe, z rzeźbionymi kapitelami kolumn i archiwoltami, i wreszcie panelowe – charakteryzujące się szerokimi, gęsto krytymi snyderką panelami po obu stronach flankujących drzwi kolumniek i równie bogato zdobionym, wysokim nadprożem. Najbardziej zdobny był zazwyczaj portal zachodni, obramiający główne wejście do świątyni.

Rzeźby bocznych paneli i nadproży portali przedstawiały początkowo motywy zoomorficzne, jak splecione w walce węzowate zwierzęta i smoki, później

gaining ground. The sole source of light in medieval churches was small round squints high above the floor. Besides, the dim interiors were lit by cressets and candles. As congregations did not yet use prayer-books, let alone psalters introduced on a mass scale by the Reformation, more intense light was unnecessary.

The windows of some reconstructed and renovated churches were subsequently removed or made smaller.

Entrance porch

Because of its alleged ancient function, the porch was known as a *våpenhus*, or an arms depot. Usually openwork, it can be found on the west sides of churches and often protects the most elaborate portal of the church. Sometimes the porch has its own carved portal.

Other, equally openwork porches of the churches, did not always include an entry door to the building: the north entrances, if any, were usually blank and afforded direct entry only to the pentice, i.e. an ambulatory running around the exterior of the building. This was intended to deceive evil spirits, who according to Norwegian folk beliefs arrived from the north.

Portals

The most ‘artistic’ element of the stave churches. Those familiar with the Vang church may be surprised to learn that the ornate portals of the *stavkirker* flanked by columns are invariably facing **outwards**.

Three types of portals can be found in stave churches: simple – with no decorations, often used for framing chancel doors, more ornate – with columns, carved capitals of columns and archivolts, and finally jamb ones with wide jambs densely covered with sculpted woodwork, on either side of the columns flanking the door and an equally richly ornamented high lintel. The west portal, framing the main entrance to the church, was usually the most elaborate.

The sculptures of the jambs and portal lintels featured initially zoomorphic motifs such as animals and dragons intertwined in combat. Later

także roślinne, które stopniowo wyparły przedstawienia animalne. Fantastyczne zwierzęta uchodzą za pozostałość ornamentyki przedchrześcijańskiej „przeinterpretowanej” na potrzeby nowych czasów. Hauglid³⁹ porównuje te zdobienia do ornamentów ze średniowiecznych angielskich manuskryptów.

Najbogatsze zdobienia znajdują się na portalach kościołków Sogn, Valdres i Telemarku. Niekiedy wyróżnia się dwie grupy portali: typ Sogn-Valdres z przewagą motywów zoomorficznych i skrzydlatymi węzami-smokami (*vide* opis przy **Hopperstad**) i typ Telemark z przewagą motywów roślinnych. Na portalach kościołów południowo-wschodniej części kraju (Telemark, dolina Setesdal) występują także motywy figuralne. Nadproża portali wykonane były na ogół różnymi rodzajami archiwolt (łuków), między innymi łukami trójlistnymi.

Na kapitelach bocznych kolumniek często stały stylizowane figurki zwierząt o długich szyjach, tradycyjnie interpretowane jako lwy; mają jakoby swoje źródło w podobnych figurach w katedrze w Lund; motyw ten prawdopodobnie przywędrował z Lombardii⁴⁰.

Z całą pewnością portale nie były robotą cieśli budujących kościołek, ale wyspecjalizowanych snycerzy. Zdobienia portali kościołów słupowych mają swoją bardziej szczegółową typologię i doczekały się bogatej literatury⁴¹.

Soboty (ganek dookólny, podcienia)

Funkcja ganku dookólnego⁴², pozwalającego niekiedy obejść cały kościół, nie jest do końca jasna. Ze względu na swoją ażurowość ganek zamknięty był z reguły tylko wokół absydy, poza tym w górnej połowie, albo nawet na całej wysokości, była to arkada – ganek nie dawał więc specjalnej ochrony ani przed zimnem, ani przed wiatrem, chroniąc jedynie przed deszczem i śniegiem. Dietrichson⁴³ sugeruje, że miejsce to służyło mieszkańcom okolicy do wymiany informacji i zawierania transakcji; na dowód czego wzmiankuje dokumenty umów z dopiskiem, że zostały zawarte „w przybudówce”.

Uważa się też, że ganek mógł służyć do uroczystego obchodu kościoła w pewnych obrzędach⁴⁴. Dawał także szansę częściowego przynajmniej uczestnictwa w nabożeństwach ludziom wykluczonym z kościelnej społeczności ze względu na obłożenie klątwą, brak chrztu, „nieczystość” związaną z urodzeniem dziecka⁴⁵ czy dość często występujący w średniowieczu trąd.

there were also floral elements, which slowly supplanted animal imagery. Imaginary animals are seen as remaining pre-Christian ornaments ‘re-interpreted’ for the needs of the new time. Hauglid³⁹ likens the decorations to ornaments from medieval English manuscripts.

The portals of the churches at Sogn, Valdres and Telemark have the most exquisite decorations. Sometimes two groups of portals are distinguished: the Sogn-Valdres type with a preponderance of zoomorphic motifs and winged serpents-dragons (see a description at **Hopperstad**) and the Telemark type, with dominant floral motifs. The portals of churches in the south-east part of the country (Telemark, the Setesdal Valley) also show figural motifs. Portal lintels usually featured all kinds of archivolts (arches), e.g. trefoil arches.

The capitals of side columns often bear the figures of animals with elongated necks, traditionally interpreted as lions; they are allegedly patterned after similar figures in Lund Cathedral; the motif was most likely a transfer from Lombardy⁴⁰.

Without doubt the portals were not made by the carpenters who built the church, but by specialised woodcarvers. Portal decorations in stave churches have their more detailed typology and an extensive bibliography⁴¹.

Pentice (ambulatory)

The role of the ambulatory⁴², sometimes along the entire circumference of the church, is not completely clear. Because of its openwork character, the ambulatory was closed only around the apse. Besides, in the upper half or even from top to bottom this was an arcade; it did not offer special protection against cold or wind, preventing only rainfall and snow. Dietrichson⁴³ implies that this place was used by the local residents for exchanging information and concluding deals; he proves this by referring to contract documents stating that they were concluded ‘in an annex’.

Besides, the ambulatory may have been used for solemn processions around the church during certain services⁴⁴. Moreover, it gave the chance of participation in religious services to people excluded from the church community on account of being anathemised, non-baptised, ‘unclean’ because of having given birth recently⁴⁵, or afflicted with leprosy, which was a common affliction in medieval times.

W polskiej terminologii związanej z drewnianą architekturą kościelną podobny ganek nazywany jest sobotami. Nazwa ta pochodzi od dnia tygodnia, w którym do kościoła docierali daleko mieszkający wierni; spędzali na ganku sobotnią noc, by móc wziąć udział w porannej niedzielnej mszy. Nie można więc wykluczyć, że podcienia *stavkirke* służyły także i do tego celu⁴⁶.

Konstrukcyjnie dookolny ganek był luźno związany z resztą budynku, stąd rzadko bywa zachowany w pierwotnej postaci.

Absyda

Półokrągła dobudówka do prezbiterium była w większości przypadków późniejszym, choć również średniowiecznym dodatkiem do bryły kościoła. Według Hauglida⁴⁷ inspirowano się tu dużymi budowlami z kamienia, zaś tkwiąca na dachu wieżyczka została podpatrzona najpewniej w Trondheim, w tamtejszej ośmiobocznej absydzie. Dobudówki te, często o szyszkowym daszku, kryto gontem. Barokowa półkopia naszej świątyni Wang jest zatem pewną osobliwością.

Dach

W konstrukcji dwuspadowego dachu *stavkirker* stosowano wiązary nożycowe, w których zastrzały wpasowane były w płatwie i sięgały przeciwległych krokwi, krzyżując się ze sobą. Niekiedy krokwie spinano jętkami (bantami).

Krokwie wsparte na słupach-kolumnach stabilizowano łukowatymi wspornikami. W kościołach *stav* nad nawą pierwotnie nie kładziono stropu i w wielu obiektach (np. Borgund, Lom, Hedalen, Reinli, Torpo) więźba dachowa jest doskonale widoczna. „Boczne nawy” i soboty kryto z kolei tzw. dachami pulpituowymi.

Płaszczyzny dachów kryte były deskami lub gontem, często też gont kładziono na deski. Gontów mogło być kilkanaście tysięcy – na przykład kościółek w Eidsborg ma ich 17 200⁴⁸. Gonty takie co kilka lat wymagają przeglądu i wymiany uszkodzonych elementów.

Wieżyczka (sygnaturka)

Niewielką wieżę niejako „okrakiem” nasadzono na kalenicę. Ten typ wieżyczki nazywano „jeźdźcem”⁴⁹. Niektóre z nich są wyposażone w niewielki dzwon (sygnaturkę), w średniowieczu bywały one jednak

In the Polish language, the term used in reference to a similar ambulatory is ‘soboty’ (literally: Saturdays). The name refers to the day of the week when parishioners from afar arrived at the church; they would spend Saturday night in the pentice to take part in the early Sunday Mass. This function of a *stavkirke* pentice cannot be ruled out, either⁴⁶.

As to its construction, the ambulatory was loosely connected with the rest of the building and therefore has rarely been preserved in its original form.

Apse

A semicircular addition to the chancel was in the majority of cases supplemented to the core of the church later, but also in the Middle Ages. According to Hauglid⁴⁷, inspiration was drawn from large stone buildings while the tower on the roof was patterned most likely on the octagonal apse of a church at Trondheim. These additions, often of a cone-like roof, were covered with shingle. The Baroque semi-dome of our Vang church is then somewhat bizarre.

Roof

The construction of a gable roof of a *stavkirker* applied scissor trusses, where the angle braces were locked into the purlins and extended to opposite rafters, crossing one another. Sometimes the rafters were tied by means of collar beams (collars).

The rafters supported by posts-columns were stabilised by means of arched corbels. Initially the stave churches did not have a ceiling above the nave and in many of them (e.g. Borgund, Lom, Hedalen, Reinli, and Torpo) the roof truss is clearly visible. The ‘aisles’ and the pentice were covered by so-called pulpit roofs.

Roof surfaces were covered with planks or shingle; oftentimes shingle was laid on planks. Up to 20,000 shingle may have been used; e.g. the church in Eidsborg has as many as 17,200 of them⁴⁸. The shingles had to be inspected every few years and the damaged ones replaced.

Tower (steeple, belfry)

A small tower was installed ‘astride’ onto the ridge. This type of tower was known as a ‘rider’⁴⁹. Some have a small bell (belfry), which in medieval times were only a decorative element. The openwork

tylko elementem ozdobnym. Ażurowe koliste „medalionowe” zdobienia wież, widoczne na niektórych norweskich kościółkach (także w Wangu), są kopią ozdoby z kościoła w Borgund.

Smocze głowy na dachach

Element ten z całą pewnością daje się wywieść z tradycji przedchrześcijańskiej. Smocze łby zawsze chroniły przed złymi mocami, w chrześcijaństwie inaczej tylko interpretowanymi. Dla zachowania równowagi między „starym” a „nowym” często smokom towarzyszyły małe sterczyny w postaci krzyżyków.

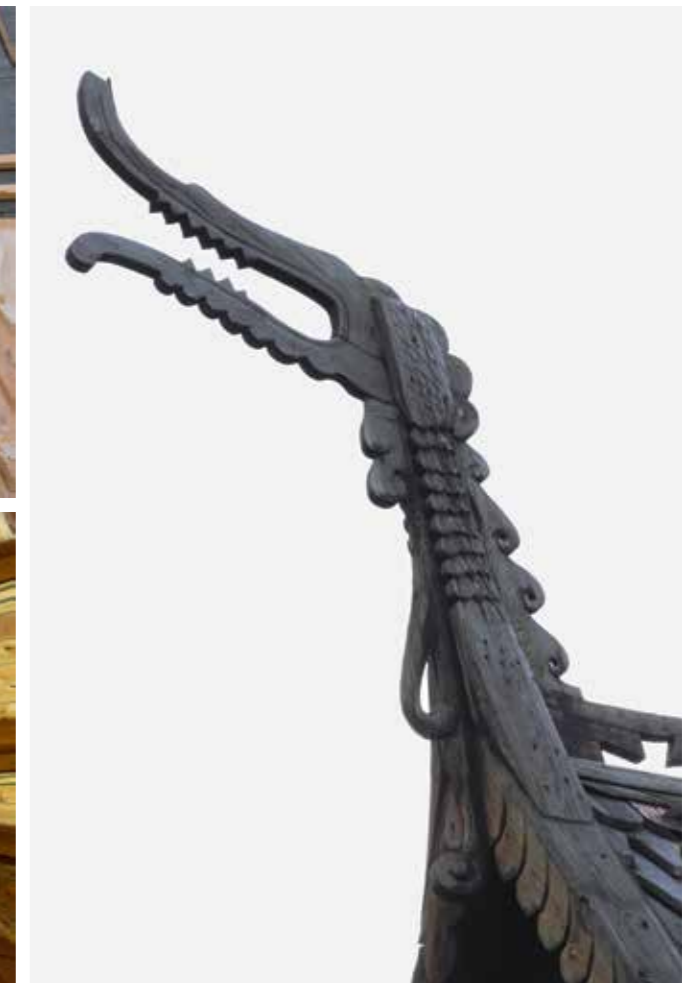
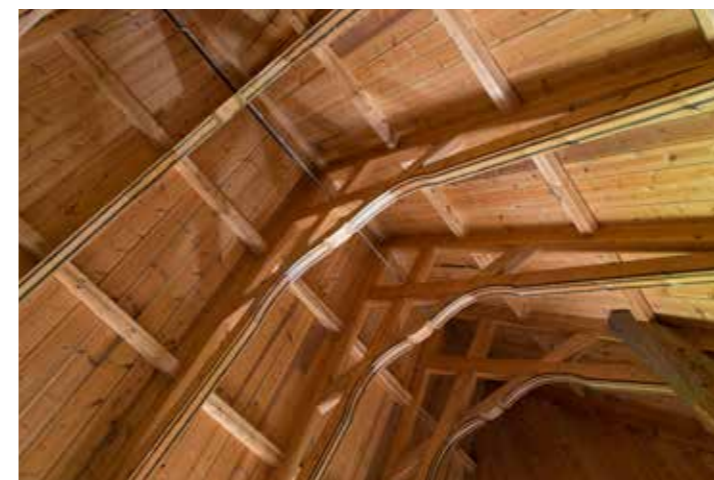
Według Andersa Bugge⁵⁰, z czasów średniowiecza zachował się tylko jeden taki ukośnie sterczący fantastyczny czerep, mianowicie na kościele w Lom w okręgu Oppland. Wszystkie stylizowane smocze łby, które dziś widzimy na końcu kalenic w *stavkirker*, mają być jego kopiami.

rounded ‘medallion’ tower decorations on some Norwegian churches (including Vang church) are a copy of the decorations from the church in Borgund.

Dragons’ heads on the roofs

This element no doubt harks back to a pre-Christian tradition. Dragons’ heads have always warded off evil powers, which Christianity interpreted differently. To strike a balance between ‘the old’ and ‘the new’, the dragons were often accompanied by small gable ends in the shape of crosses.

According to Anders Bugge⁵⁰, only one medieval slanting imaginary head has been preserved, atop Lom church, Oppland district. All the stylised dragons’ heads visible today at the end of the *stavkirker* ridges are said to be copies of it.

1. Wymiana gontów na kościele w Uvdal (dk) / Replacing shingles on Øye church (dk)
2. Więżba dachowa w kościółku Øye (dk) / Roof truss in Øye church (dk)
3. „Smocza” sterczyna w Lom (dk) / ‘Dragon head’ ornament on Lom church (dk)

Kolumny wewnętrzne

Występują w kościołach typu „bazylikowego”. Są to właściwie dolne części długich na około 9 metrów, wolnostojących podpór ścian „górnej kondygnacji” nawy „głównej” i więźby dachu, o przekroju zbliżonym do elipsoidalnego. Jak już powiedziano w rozdziale II, gniazda tych słupów znajdowały się w miejscach spójen potężnych legarów łączonych w kształt #⁵¹, a także między nimi, oddzielając w ten sposób od „nawy głównej” wąskie „nawy boczne”. Ściany, dużo niższe od tych słupów, przykryte pulpitem dachem, wpuszczano w zawieszoną nad ziemią zewnętrzną ramę podwalin z rowkiem na deski, spoczywającą na końcach ostatnich, czyli wystających elementów spodnich belek. Dość wąskie, lekko trapezoidalne w przekroju podwaliny są wpuszczone w wyraźnie zaznaczone bazy słupów narożnych z boków i tam zaczepowane albo też łączone na zrąb, niekiedy z krótkimi ostatekami. W przypadku takiego zwęglowania baza słupa jest od spodu wycięta w odpowiedni kształt i nasadzona na to łączenie od góry.

Odziomki przygotowywane do restauracji kościoła Heddal w Telemarku (RA)

Butt ends prepared for the renovation of Heddal church in Telemark (RA)

Oczepy ścian połączone były z wewnętrznymi słupami poprzecznym belkowaniem, stabilizowanym rodzajem drewnianych konsol wykrojonych z odziomków, czyli z pnia drzewa w miejscu, gdzie pień przechodzi w korzenie. Takie wsporniki, w szklenictwie zwane krzywulcami, były niezwykle odporne na przeciążenia – można przypuszczać, że takie rozwiązanie sprawdzono w praktyce w konstrukcji długich łodzi. Wsporniki często łączono parami w łuki.

Mniej więcej na 1/3 wysokości słupy-podpory stabilizowano poprzecznymi belkami ściągającymi. W niektórych kościołach wstawiano dwa takie oddalone od siebie ściągi, a między nimi umieszczano dodatkowo zastrzały-krzyżownice, popularnie zwane krzyżami św. Andrzeja⁵². Pod dolną z tych poprzecznych belek umieszczano między podporami

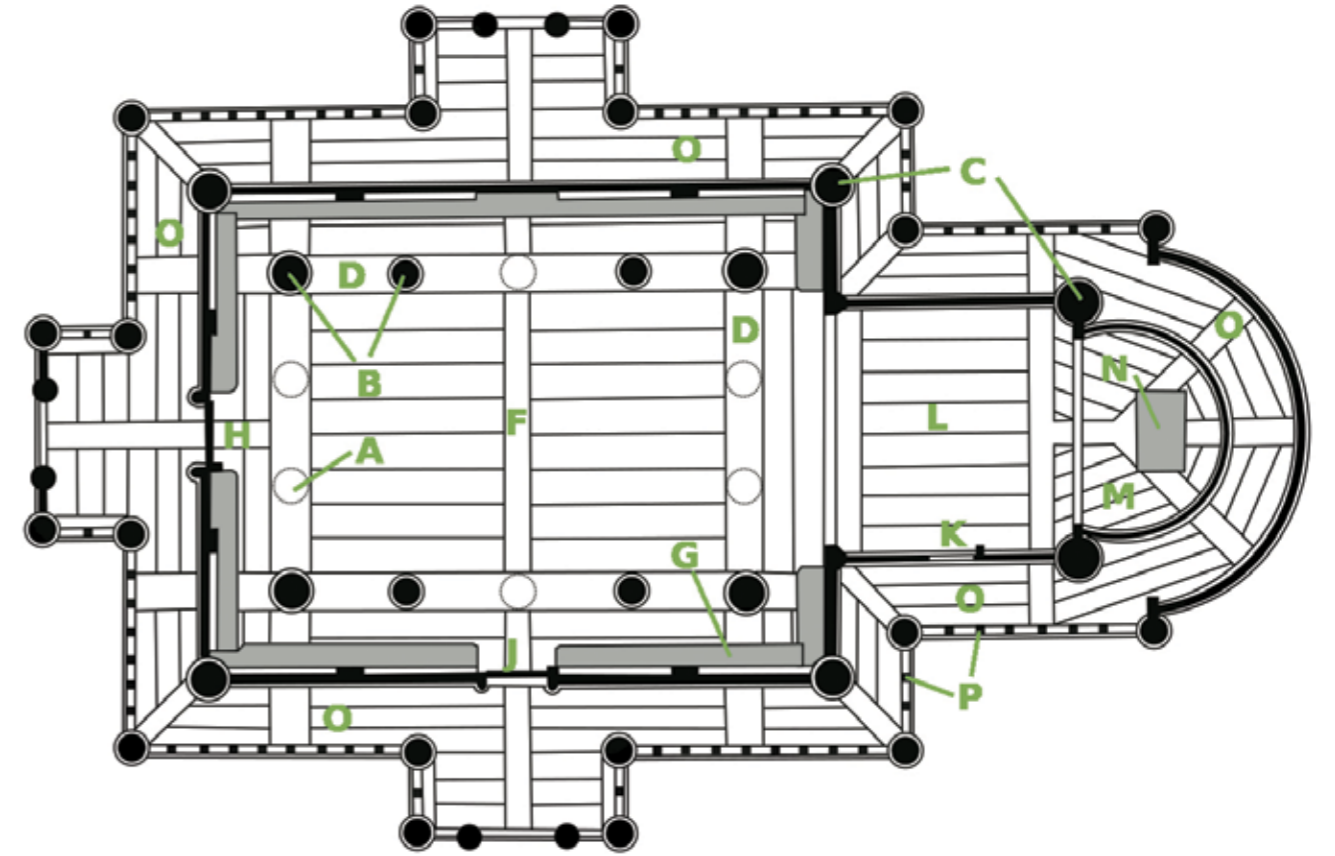
Inner columns

A feature of basilical churches. These are actually the lower sections of about 9 metre-long, free-standing supports of the walls of the 'upper tier' of the 'main' nave and the roof truss, ellipsoid in the cross-section. As indicated in Chapter 2, the sockets of the posts were in the joints of huge joists connected to form a # shape⁵¹ as well as between them, separating the 'nave' from the narrow 'aisles'. The walls, much shorter than the posts, covered with a pulpit roof, were inset into the – suspended above the ground – outer frame of the ground beams with a groove for inserting the planks, resting on the extended endings, or protruding elements of the bottom beams. The ground beams, rather narrow and slightly trapezoid in the cross section, are driven into the clearly marked bases of the corner posts from the sides and there pegged or mortised, sometimes with short extended endings. In such corner arrangements the base of the post is cut out at the bottom into an appropriate shape and set onto this junction from above.

Wall plates were connected with the inner posts by transverse beams, stabilised by a kind of wooden console cut off at the butt ends, or off a tree trunk at the

height where it merges with the roots. Such brackets, known as knees in boat-building, were highly resilient to tension. Used in boat-building, this solution had been proven in the construction of longships. Brackets were often paired up to form arches.

Roughly at 1/3 of the height, the posts-supports were stabilised with transverse girder beams. In some churches there were two such girder beams at a distance to each other and between them there were additional angle braces or cross braces, popularly called St. Andrew's crosses⁵². Under the lower part of the transverse beams, between the supports, there were two arched consoles, which formed

Rzut pionowy Gol, za L. Dietrichsonem, rys. M.L. Rieser (Wiki CC):

A słup pośredni „wiszący”, B słupy-kolumny, C słupy narożne, D legary „#” z gniazdami słupów, F dodatkowy legar poprzeczny, G ławeczka, H portal zachodni, J portal południowy, K portal prezbiterium, L prezbiterium, M absyda, N ołtarz, O soboty, P arkadki sobót

Vertical projection of Gol, after L. Dietrichson, fig. M.L. Rieser (Wiki CC):

A intermediate 'hovering' post, B posts-columns, C corner posts, D '#' joists with post sockets, F additional lateral joist, G bench, H west portal, J south portal, K chancel portal, L chancel, M apse, N altar, O pentice, P pentice arcades

po dwa złączone w łuk konsolowe wsporniki, nadające konstrukcji kształt arkad. Słupy bezpośrednio pod nimi rzeźbiono w zdobne kapitele, dzięki czemu wyglądem przypominały kolumny.

Przedłużone w długie słupy kolumny prawie zawsze utrzymywały konstrukcję ścian „nawy głównej” i dachu; wyjątkiem są Øye i nasz Wang, w których kolumny nie podpierają niczego.

Interesującą odmianą kościoła „kolumnowego” jest konstrukcja z jednym tylko słupem wewnętrznym podtrzymującym dach, więc też z jedną kolumną pośrodku nawy, znana z doliny Numedal.

a kind of arcade. The posts directly beneath them were carved into a decorative capital and thus resembled columns.

The columns, extended into long posts, nearly always supported the construction of the wall 'of the nave' and roof; exceptions include Øye and our Vang, where the columns do not buttress anything.

A construction with only one inner post supporting the roof is an interesting variation of the 'mast' church, known from the Numedal Valley; there is naturally only one column in the middle of the nave.

Sufit

W czasach późniejszych, zapewne dla ocieplenia wnętrza, nad nawą i prezbiterium niekiedy podwieszano sufit⁵³. Był zazwyczaj płaski, rzadziej – zwłaszcza w prezbiterium – miał formę sklepienia pseudokolebkowego, czyli imitującego kamienne sklepienie kolebkowe. Podczas XX-wiecznych prac restauracyjnych sufity te często usuwano, by odsłonić widoczną w średniowieczu więźbę dachu.

Polichromie

Świątynie protestanckie kojarzą się nam z programową, pozbawioną wszelkich ozdób prostotą. Wydawałoby się zatem, że wraz z nadejściem reformacji niepożądane byłyby w kościołach wszelkie średniowieczne ozdoby, zwłaszcza zawierające motywy czyisto katolickie, takie jak wizerunki Matki Boskiej czy innych świętych. Jednak w wielu przypadkach takie polichromie pozostawiano; w pewnym sensie symboliczny jest tu przypadek kościółka Wang, w którym dopiero po przeniesieniu z Norwegii do Prus

Ceiling

Later, most probably to keep the interiors warmer, ceilings were fitted above the nave and chancel⁵³. Usually flat, on rare occasions, esp. in the chancel, they took the form of a pseudo-barrel vault, one imitating a stonework barrel vault. During 20th-century renovation work the ceilings were often removed to reveal the roof truss, which was visible in the Middle Ages.

Frescoes

We associate Protestant churches with programmatic, austere simplicity. It would seem natural, then, that the advent of the Reformation would eliminate all the medieval decorations, in particular those with purely Catholic motifs such as images of the Virgin Mary or other saints. However, in many cases such paintings were not removed. Symbolic in a sense is the case of Vang church, where only upon its transfer from Norway to Prussia in 1842, was the pseudo-barrel vault of the chancel covered with

w 1842 roku zrezygnowano przy rekonstrukcji z należącego do niego pseudokolebkowego sklepienia prezbiterium, pokrytego średniowieczną polichromią o wybitnie katolickich treściach. O dziwo, w XVII wieku wnętrza *stavkirker*, rozjaśnione w wyniku wycięcia okien w ścianach, były dość częste kryte barwną polichromią, pastorem chodziło bowiem o to, by przyciągnąć i oszołomić wiernych przywykłych do okopconych ścian kurnych wtedy chat.

W ornamentyce tego okresu pojawiały się co prawda elementy biblijne, ale dominowały motywy florystyczne⁵⁴ – dobrym przykładem może być kościółek Uvdal. Sufity kryto niekiedy polichromią imitującą nieboskłon.

Kojarząca się z protestanckimi wnętrzami surowa prostota i jednobarwne ściany są typowe dopiero dla wieku XIX, z tamtego czasu zresztą pochodzi większość norweskich kościołów. W kościołach słupowych zdarzały się wtedy przypadki zamalowywania polichromowanych ścian lub zakrywanie ich panelami.

Wyposażenie

W kościołach słupowych pierwotnie nie było znanych nam ze współczesnych kościołów ławek-kłęczników; wierni stali podczas całej, 30–45-minutowej mszy. Dla osób starszych i kalek przeznaczona była wąska ławka przymocowana do ścian nawy. Wraz z reformacją nastąpiło wydłużenie się nabożeństwa, którego niezwykle istotną częścią stało się kazanie. Stąd też pojawienie się w kościołach ławek (tradycyjnie dla kobiet od strony północnej, a dla mężczyzn – od południowej) i nieznannej wcześniej w norweskich kościółkach ambony.

Średniowieczne ołtarze, często wyposażone w drewniane, malowane frontale (antependium) czy inne elementy, jak krucyfiksy, chrzcielnice, cyboria, zachowały się w *stavkirker* w nielicznych przypadkach. Widoczny w nich obecnie inwentarz pochodzi na ogół z czasów poreformacyjnych.

Graffiti

W *stavkirker* można znaleźć zarówno obrazki, takie jak piękne sylwetki zwierząt w prezbiterium kościoła z Gol (obecnie w Oslo), czy znaki-gmerki⁵⁵, jak i pisane runami⁵⁶ teksty – od krótkich, zawierających imiona lub ich fragmenty, poprzez większe, kilkuwyrazowe, po całkiem długie; o treści religijnej, poprzez

medieval paintings with strictly Catholic references removed during the reconstruction. Strangely enough, in the 17th c. the *stavkirke* interiors, better lit through the windows cut out in the walls, were quite often covered with varicoloured paintings because the ministers wished to attract and dazzle the faithful, who were only accustomed to the soot-covered walls of their cabins, because they were not fitted with chimneys.

The ornaments of the period include biblical elements but flower motifs were dominant⁵⁴, as in Uvdal church. The ceilings were sometimes covered with frescoes imitating the firmament.

The stark austerity associated with Protestant interiors and monochromatic walls are typical only of the 19th c., the period where most Norwegian churches originated. At that time some stave churches had their wall frescoes painted over or their panels covered.

Furnishings

Originally, stave churches did not include the pews-kneelers that were popular in contemporary churches; members of the congregation stood throughout the 30 up to 45minute service. The elderly and infirm were able to sit on a narrow bench attached to the nave walls. After the Reformation, religious services grew longer. Since sermons became one of their crucial elements, hence the appearance of pews (traditionally on the north side for women and on the south for men) and a pulpit, previously unknown in Norwegian churches.

Medieval altarpieces, often with wooden, painted frontals (antependiums) or other elements such as crucifixes, baptismal fonts, and ciboriums, have rarely been preserved in the *stavkirker*. Their present-day furnishings by and large come from after the Reformation.

Runes

The *stavkirker* feature both paintings and magnificent silhouettes of animals in the chancel of the church from Gol (now in Oslo) or signs-marks⁵⁵, and runic⁵⁶ texts, ranging from short ones with names or their fragments, through longer ones of a few words. They conveyed religious and pagan messages (e.g.

Polichromie w Uvdal (dk) / Wall paintings in Uvdal church (dk)

pogańską (np. formuły magiczne) po „oficjalne”, takie jak ten z nieistniejącego kościółka w Atrå, przechowywany na jego fragmencie w KHM (nr inw. 1038):

Rᚱ R:BIYᚱB:NIYBI:YIR:YIN:ÞIᚱᚱ:ÞI:YᚱYBI:YᚱIY:YᚱYBI:ÞI: ÞARÞR : YBᚱIᚱI
 YI:ᚱIᚱR: IYR : YÞRᚱIR:YᚱR:Yᚱ:ÞARᚱIᚱI:RᚱBI:Yᚱ Þᚱ R:YI:YᚱI:RᚱIᚱ:RᚱIᚱ:ÞIᚱIR

ra=n=na=r : biskop : uigþi : kir:kiu : þessa : þa : fylgþi : honom : fylgþi : þa : þorþr : ka=palæin

ok : æina=r : na=fr : o=k þro=ntr : mo=kr : ok : þorstæin : ra=uþi : ok þo=nt=r : kin : o=k han : ræist : runa=r : þesar

czyli: *Ragnarr biskup vígði kirkju þessa. Þá fýllgði honum, fylgði þá Þórðr kapaleinn ok Einarr Nafarr ok Þróndr munkr ok Þorsteinn Rauði ok Þróndr Kinn, ok hann reist rúnar þessar*⁵⁷. W wolnym tłumaczeniu: „Kościół ten poświęcił biskup Ragnar. Towarzyszył mu wtedy kapelan Tord, Einar Navar (?), mnich Trond, Torstein Røde i Trond Kinn, który wyrył te runy”.

Napisy runiczne w *stavkirker* często są czytane pionowo, z dołu do góry (lub odwrotnie, z góry do dołu). Pionowe ułożenie wymuszone było właściwościami materiału – runy ryto zawsze w poprzek słoików. Zapewne inskrypcje czasem były wykonywane na materiale leżącym, takim jak słupy czy deski ścian, które następnie ustawiano pionowo.

Dzwonnica

Dzwonnica nigdy nie była kamienna, jak w Wangu, ani też tak wysoka. Jak się wydaje, nie wypracowano tu jednej konkretnej formy. Owe wolno stojące dzwonnice były niskie, przysadziste, podporządkowane praktycznemu celowi uniesienia dzwonu i nie miały w sobie finezji typowej dla budynku głównego. Ze średniowiecza (z ok. 1300 r.) zachowała się tylko jedna, przy kościółku Borgund; te, które stoją do dziś, są XVII-wieczne, na przykład dzwonnica przy kościele w Lomen pochodzi z 1674 roku. Dzwonnice o konstrukcji słupowej na ogół zamieniano na budowle prostsze, zrębowe, tak jak w Ringebu czy Hegge⁵⁸.

Niekiedy dzwonnice dobudowywano do zachodniego końca kościoła.

magic formulas) but were also 'official', such as the one from the nonextant church in Atrå, preserved in its fragment at KHM (inv. No. 1038):

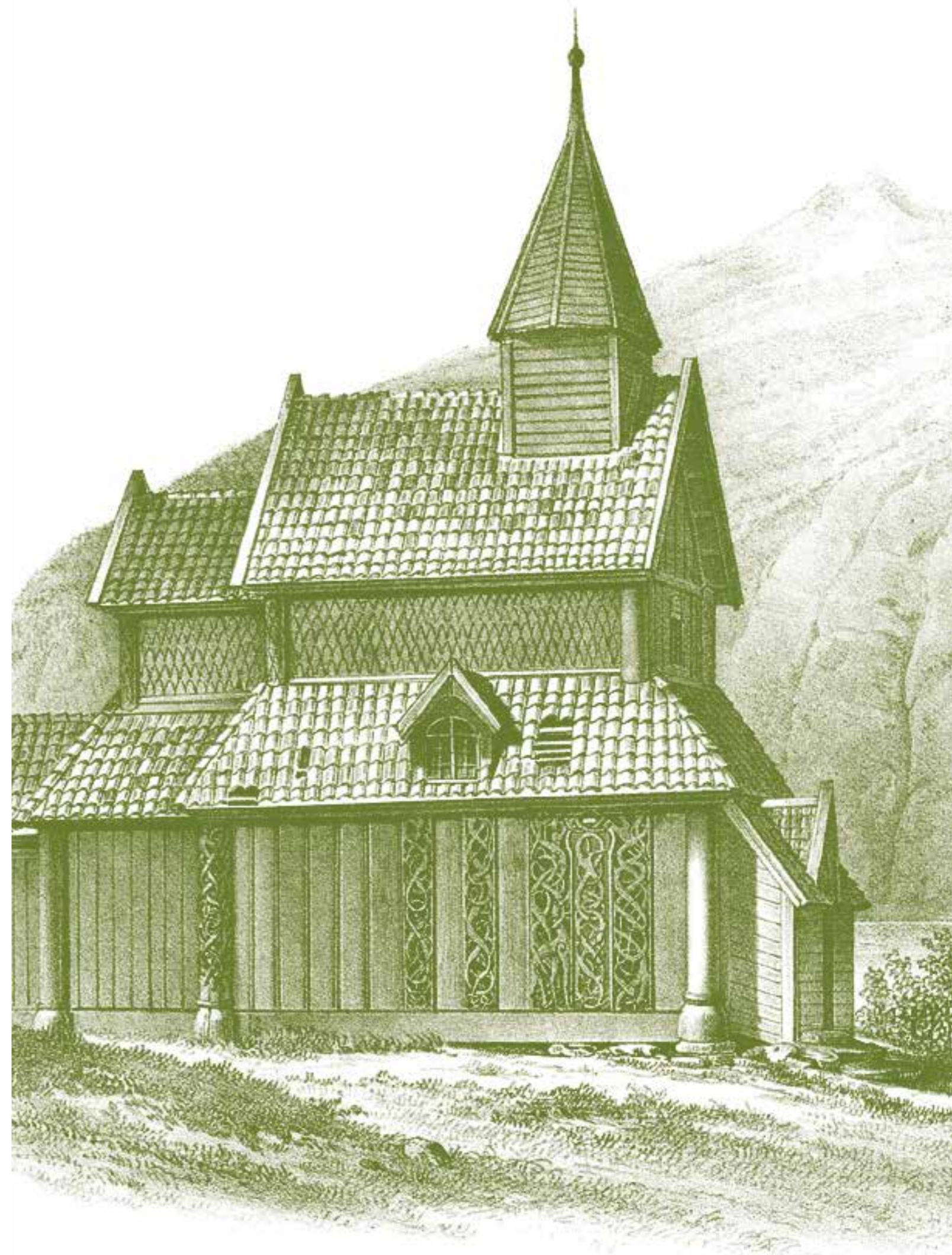
or: *Ragnarr biskup vígði kirkju þessa. Þá fýllgði honum, fylgði þá Þórðr kapaleinn ok Einarr Nafarr ok Þróndr munkr ok Þorsteinn Rauði ok Þróndr Kinn, ok hann reist rúnar þessa*⁵⁷. A rough translation reads as follows: 'This church was consecrated by Bishop Ragnar. He was then accompanied by Chaplain Tord, Einar Navar (?), monk Trond, Torstein Røde and Trond Kinn, who engraved these runes'.

Runic inscriptions in the *stavkirker* are often read vertically, from the bottom up (or the other way around, from the top down). The vertical arrangement corresponded to the timber properties and the runes were always carved across the rings. Sometimes such inscriptions were probably made on horizontally-placed timber, such as posts or wall planks, which were then installed vertically.

Belfry

Belfries were never made of stone, as in Vang church now; nor were they too tall. No single form was adopted, it seems. The free-standing belfries were short, stocky and supposed to fulfil the sole role of carrying a bell; they did not look as sophisticated as the main building. Only one belfry, at Borgund church, has remained from the Middle Ages (from about 1300). The ones extant today come from the 17th c., e.g. the belfry at Lomen church was built in 1674. Stave belfries were usually replaced by simpler, log-built ones, as in Ringebu and Hegge⁵⁸.

Occasionally, belfries were added to the west side of the church.

VII

TYPOLOGIA KOŚCIOŁÓW SŁUPOWYCH

TYPES OF STAVE CHURCHES

Kiedy spojrzymy na rzuty (s. 48) zachowanych kościołów słupowych, natychmiast zauważymy, że nie ma dwóch identycznych ani nawet podobnych. Różnią się kształtem, rozmiarami, liczbą przedścionków, kolumn (o ile je mają), obecnością dookólnych ganków itp.

Jako że w naturze ludzkiej leży wyszukiwanie cech wspólnych i dopatrywanie się osobnych kategorii czy typów, co znakomicie ułatwia percepcję i zapamiętywanie, istniejące kościółki *stav* daje się łatwo podzielić na dwa zasadnicze typy, co do których badacze są zgodni:

typ A – kościoły proste, jednonawowe; jako podgrupy można wyróżnić kościoły najprostsze, bez dodatkowych słupów w ścianach (Holtålen, Undredal, Rollag, Reinli, Hedalen i Eidsborg), te ze słupami „pośrednimi” (Kvernes, Grip, Rødven, Garmo i Røldal) i te z jedną, centralną kolumną – „masztem” (Nore, Uvdal i Høyjord);

typ B – kościoły wielonawowe, „bazylikowe” ze słupami podpierającymi wyższe ściany „nawy głównej”, wpuszczonymi w potężne kraty legarów. W grupie tej niekiedy się wyróżnia dwie podgrupy: typ Kaupanger (oprócz niego Urnes, Hopperstad i Lom) i typ Borgund (oprócz niego Gol, Hegge, Hurum, Lomen, Flesberg i Ringeby), zależnie między innymi

A glance at the following plans of some extant stave churches helps to understand that there are no two identical or even similar buildings. They differ as to their shape, size, number of porches, columns (provided they have any), presence of ambulatories, etc.

As it is only human to seek similarities and identify categories or types, which greatly facilitates perception and remembering, extant stave churches can be easily divided into two basic types, as to which there is unanimity among scholars:

type A – simpler, single-nave churches; one subgroup includes the simplest churches, with no additional posts in the walls (Holtålen, Undredal, Rollag, Reinli, Hedalen, and Eidsborg), those with ‘intermediate’ posts (Kvernes, Grip, Rødven, Garmo, and Røldal) and those with one central ‘mast’ column (Nore, Uvdal and Høyjord);

type B – multiple-nave ‘basilical’ churches whose posts support the higher walls of the ‘nave’ and are inset into a huge ground sill. Sometimes this group is split into two subgroups: *Kaupanger* type (including also Urnes, Hopperstad and Lom) and *Borgund* type (including also Gol, Hegge, Hurum, Lomen, Flesberg, and Ringeby), depending e.g. on the construction that stabilises the inner columns. In the

od konstrukcji stabilizującej wewnętrzne kolumny. W kościołach typu Borgund wewnętrzne słupy na wysokości daszków „bocznych naw” są dodatkowo stabilizowane ściągamami, umieszczonymi między nimi krzyżownicami i wspornikowymi łukami, co pozwala zawiesić część słupów „w powietrzu”, osadzając ich końce we wspomnianych ściągach tak, że słupy nie dochodzą do podłogi.

Żadna typologia nie jest jednak doskonała. Zgodnie z tą tu opisaną kościoły Torpo i Heddal łączyłyby w sobie cechy obu typów, a szczególną pozycję zajmowałyby kościółki w Øye i nasz Wang, jako swoista forma przejściowa.

W literaturze przedmiotu używa się też określenia typ Sogn-Valdres, jako że kościoły z tych dwóch regionów mają wiele wspólnych cech, odróżniających je od pozostałych. Wyróżnia się też często typ Møre (Kvernes, Grip, Rødven), również posiadający pewne określone cechy, na przykład belki wiazarowe.

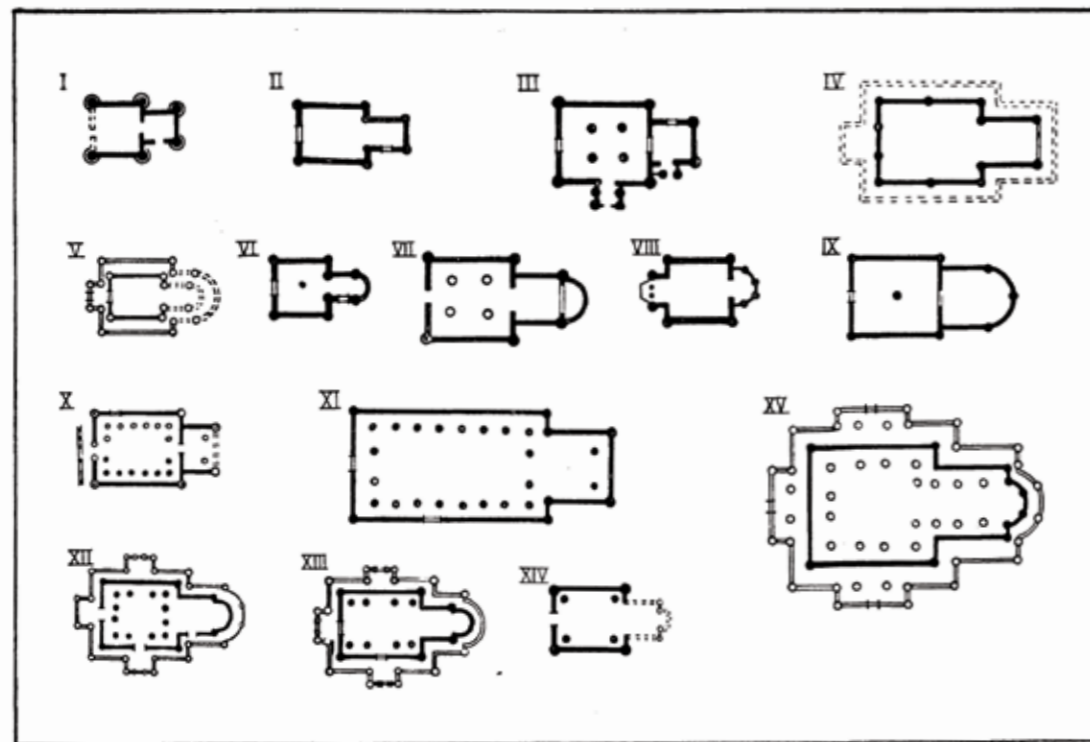
Można też wydzielić typ kościoła słupowego budowanego na planie krzyża, pamiętając jednak, że dodanie transeptu nastąpiło w XVII–XVIII wieku. Takie kościoły były popularne w Gudbrandsdalen i Numedalen.

Borgund-type churches the inner posts were at the level of ‘aisle’ roofs additionally stabilised by girder beams, cross braces between them and bracket arches, which let some of the posts be suspended ‘in the air’, as their ends were set into the girder beams so the posts do not reach down to the floor.

No typology is perfect, however. According to the above one, the churches of Torpo and Heddal would combine the characteristics of both types. The churches of Øye and our Vang would be, then, an intermediary form.

Relevant literature uses also the term ‘Sogn-Valdres type’, since the churches from the two regions have a lot in common and these features make them stand out. One can also speak of the ‘Møre type’ (Kvernes, Grip, Rødven), with certain specific features, e.g. truss beams.

We could speak of another type of stave churches, built on the projection of a cross, but we need to remember that the transept was added in the 17th–18th c. Such churches were popular in Gudbrandsdalen and Numedalen.

Rzuty niektórych kościołów słupowych. Za A. Bugge / Sections of selected stave churches. After A. Bugge

VIII

ZACHOWANE NORWESKIE KOŚCIOŁY SŁUPOWE

EXTANT NORWEGIAN STAVE CHURCHES

Haltdalen: kościółek od południowego wschodu (dk)
Haltdalen: south-east view of the church (dk)

1. Haltdalen

dolina Gauldal, Płd. Trøndelag; obecnie Trondheim
Gaula River Valley, South Trøndelag; now Trondheim

Położony najdalej na północ kościół typu *stav*, niepozorny i bardzo odbiegający od wyobrażeń na temat tego typu budowli. Pierwotnie stał w miejscowości Haltdalen (obecnie **Holtålen**) w dolinie Gauldal, ciągnącej się od wyżyny Røros do fiordu trondheimskiego. W 1884 roku kościół został zakupiony przez Królewskie Norweskie Towarzystwo Naukowe (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab) i przeniesiony do Trondheim, gdzie stanął w parku muzeum Towarzystwa; aktualnie jest to uniwersyteckie Muzeum Nauki – NTNU Vitenskapsmuseet. W 1937 roku świątynię przeniesiono do grodziska Sverresborg, siedziby Muzeum Ludowego Trøndelagu (Trøndelag Folkemuseum), skansenowi obecnie znajdującego się w granicach miasta Trondheim. W roku 1940 kościółek został zdemontowany; złożono go ponownie po wojnie. Był przebudowywany i wielokrotnie reperowany.

Pierwsza wzmianka o obiekcie pochodzi z 1345 roku. Dietrichson⁵⁹ zaliczał go do „schyłkowego gotyku” lat 1250–1500, ale obecnie datuje się go na drugą połowę XII wieku. Najstarsze części kościoła datowane są dendrochronologicznie na około 1170 rok.

The northernmost stave church, inconspicuous and very different from the popular concept of buildings of this type. Originally located in Haltdalen (now **Holtålen**) in the River Gaula Valley that spans the area from the Røros Highland area to the Trondheim Fjord. In 1884 the church was purchased by the Royal Norwegian Society of Sciences and Letters (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab) and moved to Trondheim, where it stood in the Society's museum park, at present the University Museum of Science – NTNU Vitenskapsmuseet. In 1937 the church was relocated to the fortress of Sverresborg, seat of the Museum of Cultural History in Trøndelag (Trøndelag Folkemuseum), an open-air museum within the city limits of Trondheim. In 1940 the church was dismantled; it was re-assembled after the war. It was then reconstructed and renovated a number of times.

It first appeared in records in 1345. Dietrichson⁵⁹ considered it to be 'late gothic' of the years 1250–1500, but now it is dated to the second half of the 12th c. The oldest parts of the church are dated dendrochronologically to about 1170.

Jest to niewielka budowla typu A, o prostej konstrukcji, przypuszczalnie bardzo dla swego czasu typowej i znanej także z norweskich kościołków kamiennych. Jej nawa ma wymiary 5 x 6 m, a tradycyjnie węższe prezbiterium – 3 x 3,5 m. Prosty, dwuspadowy dach ma widoczną z nawy konstrukcję nożycową z jętkami, opartą na płatwi, tzn. górnej belce „podwójnego” oczepu. Niezwykle, nieproporcjonalnie wielkie kuliste bazy okrągłych słupów narożnych nachodzą na spojenia podwalin o widocznych ostatekach na powierzchni baz. Wskutek ubytków w deskach ścian miejscami jest odkryty znajdujący się w podwalinach rowek, i widać trójkątne ujścia kanalików drenujących. Uważa się, że kościółek miał niegdyś soboty. Powstaje pytanie o zasadność tworzenia takich kanalików w budowlach z chroniącymi ścianami sobotami. Można jednak przypuścić, że dookolny ganek dobudowywano do budynku dopiero wtedy, gdy drewniany materiał wysychł, osiadł i przestał pracować – do tego czasu trzeba było wodę z opadów jakoś odprowadzać.

Obiekt ma trzy skromne portale – w zachodniej i południowej ścianie nawy oraz w południowej ścianie prezbiterium. Portal zachodni (jedyne używany) wraz z całą ścianą obiektu pochodzi z nieistniejącego już pobliskiego kościółka **Ålen**. Uwagę zwraca ślad po średniowiecznym okuciu, wyraźnie odstający od zniszczonej warunkami atmosferycznymi połaci drzwi. Swoją zachodnią ścianę kościółek stracił w 1704 roku, kiedy to został poddany gruntownej przebudowie; w jej wyniku pierwotna nawa stała się prezbiterium większego, zrębowego kościoła⁶⁰. Kolumnienki portalu mają kielichowe zwieńczenie, zapewne inspirowane ornamentami katedry w Trondheim⁶¹. W słupach narożnych widoczne są trójkątne zagłębienia, interpretowane jako ślady po sobotach. O wczesnej konstrukcji budowli mają świadczyć deski ścian, które nie są tzw. piórowpustami, ale mają naprzemiennie pióra i wpusty.

W niektórych opracowaniach kościółek uchodzi za jedyny zachowany egzemplarz tzw. stylu wschodniokandynawskiego.

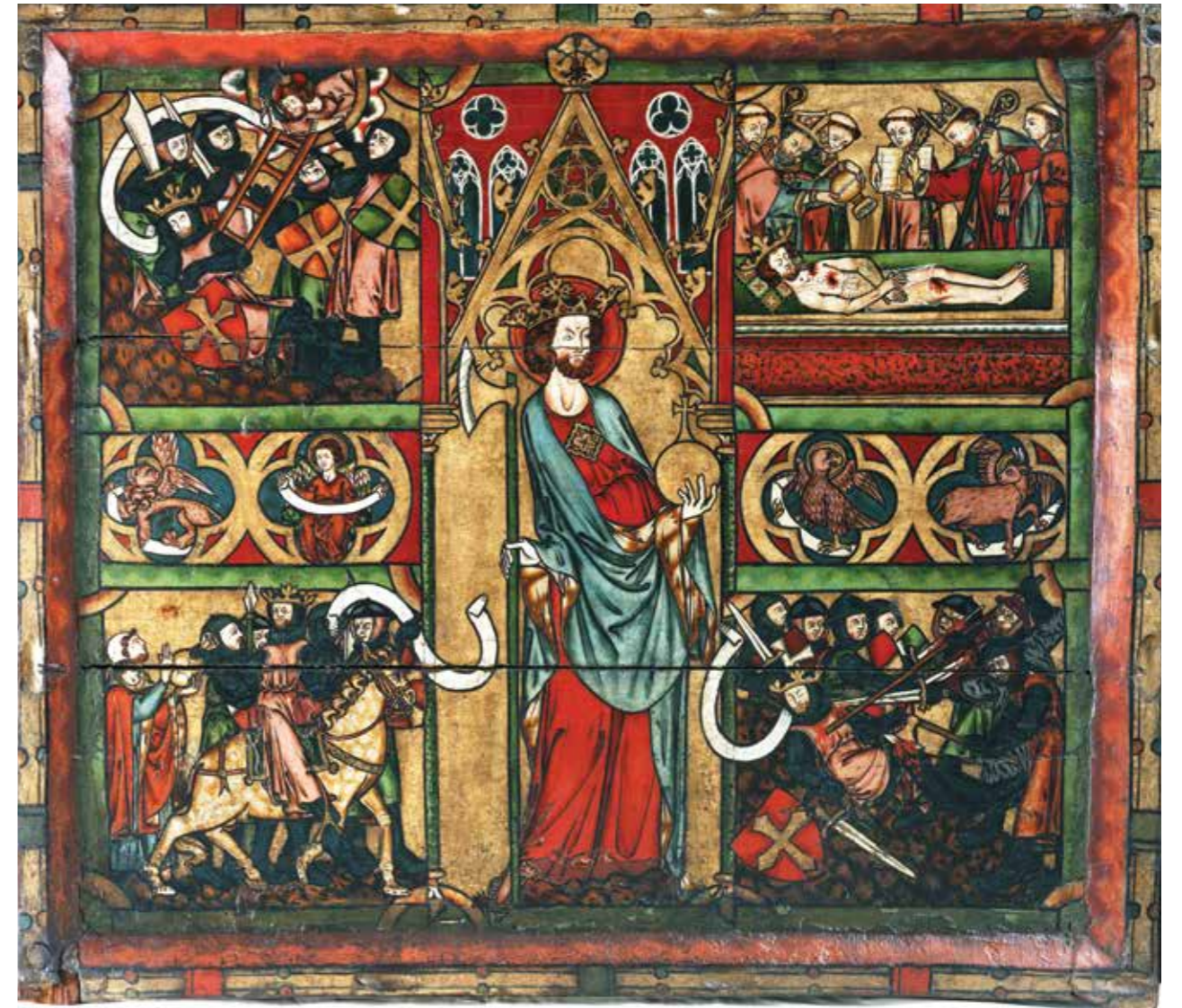
Na ścianach wewnętrznych można dostrzec słabo widoczne ślady po polichromii z 1519 roku i sześć wrytych krzyżyków z konsekracji kościoła, czyli *zacheuszków* – co najmniej jeden z nich wygląda na oryginalny, średniowieczny. Wyposażenie wnętrza nie zachowało się, z wyjątkiem kadzielnicy z brązu i mszału z 1591 roku, obecnie w Muzeum

It is a small A-type building with a simple construction, probably very typical of its time and known from Norwegian stone churches. Its nave is 5 x 6 m and its traditionally narrower chancel is 3 x 3.5 m. The scissor structure of the simple gable roof is visible from the nave; the collar beams rest on a purlin, i.e. the upper beam of the 'double' wall plate. The unique, disproportionately large spherical bases of the round corner posts overlap the joints of the ground beams with evident extended endings on the base surfaces. Due to missing parts in the wall planks, in places one can see the groove in the ground beams and also the triangular spouts of the drainage tubules are visible. The church is believed to have had a pentice. A question arises, however, about the role of such tubules in buildings with a pentice, which protects the wall. One can suspect, however, that the ambulatory was added to the building only when the timber dried out, settled and ceased to contract; until that time rainwater had to be drained off.

The building has three modest portals – in the west and south wall of the nave and in the south wall of the chancel. The west portal (the only one used) along with the entire wall of the church comes from the nearby nonextant church in **Ålen**. There is a trace of a medieval fitting, standing out of the door's weatherworn leaf carving. The church lost its west wall in 1704, when it was thoroughly rebuilt. As a result of the renovation, the original nave was converted into a chancel of a larger, log-built church⁶⁰. The portal columns have flared tops, most likely inspired by the ornaments of Trondheim Cathedral⁶¹. The corner posts have triangular depressions, interpreted as remains of the pentice. That the building was constructed earlier is attested by the walls planks, not locked by a tongue-and-groove joint, but with alternate tongues and grooves.

Some authors regard the church as the only surviving building of the so-called Eastern Scandinavia style.

The inner walls demonstrate hardly visible remains of the frescoes of 1519 and six engraved consecration crosses (Polish: *zacheuszki*); at least one seems originally medieval. Items of an inventory have not survived, except a bronze thurible and a missal of 1591, now at the Science Museum. The famous Olaf Frontal, or an antependium showing the martyrdom of St. Olaf from the Nidaros

Frontale z Haltdalen (?), fot. E.I. Johnsen (KHM) / Frontal from Haltdalen (?). Photo E.I. Johnsen (KHM)

Nauki. Za pochodzące z Haltdalen niekiedy uważa się słynne Frontale Olafa, czyli antependium ukazujące męczeństwo św. Olafa, znajdujące się w katedrze Nidaros w Trondheim.

Kopia kościółka, zbudowana staraniem Towarzystwa Historycznego Haltdalen (Haltdalen Historielag) i poświęcona w 2004, roku stoi w Holtålen, w miejscu, skąd przeniesiono pierwotną budowlę. W kopii tej odtworzono soboty. Podobna kopia z sobotami znajduje się w Islandii, jako dar rządu norweskiego.

Cathedral in Trondheim, is sometimes originally attributed to Haltdalen.

A copy of the church, built from the initiative of the Historical Society of Haltdalen (Haltdalen Historielag) and consecrated in 2004, stands in Holtålen, on the site from where the original building was transferred. This copy has a reconstructed pentice. A similar copy with a pentice, a gift from the Norwegian government, can be found in Iceland.

1	3
2	4

1. Haltdalen: kościółek od zachodu (dk)
Haltdalen: west view of the church (dk)
2. Haltdalen: słup narożny, w bazie widoczne
ostatki podwalin (we)
Haltdalen: corner post, end sections of sill
beams visible in the pedestal (we)
3. Haltdalen: kościółek od strony południowej (twl)
Haltdalen: south view (twl)
4. Haltdalen: kościółek od północy (dk)
Haltdalen: north view of the church (dk)

1	3
2	

1. Haltdalen: drzwi wejściowe. Widoczne ślady po nieistniejących już okuciach (dk)
Haltdalen: entrance door. Ghost marks of nonexistent fittings (dk)
2. Haltdalen: fragment podwaliny z widocznym trójkątnym wylotem kanalika odpływowego (dk)
Haltdalen: ground sill fragment with a visible triangular spout of a drainage groove (dk)
3. Haltdalen: portal zachodni (twl) / Haltdalen: west portal (twl)

1	2
	3

1. Haltdalen: więźba dachowa (dk) / Haltdalen: roof truss (dk)
2. Haltdalen: wejście do prezbiterium (dk) / Haltdalen: chancel entrance (dk)
3. Haltdalen: jeden z zacheuszków (dk) / Haltdalen: one of the consecration crosses (dk)

Grip: kościółek od strony południowej (dk)
Grip: south view of the church (dk)

2. Grip

Møre og Romsdal

Kościółek, ciasno otoczony niemal miejską zabudową, leży na wysepce Grip, około siedmiu mil morskich na północny zachód od miasta Kristiansund. Grip było swego czasu znaczącą osadą rybacką: w wiekach XV i XVII miała około 400 mieszkańców, jeszcze w 1946 roku było ich 224⁶². Osada całkowicie opustoszała w latach 70. XX wieku. Jej budynki są aktualnie używane jako domki letnie; w sezonie kursuje do wysepki stateczek turystyczny. W 1972 roku zaproponowano przeniesienie budowli na stały ląd, ale sprzeciwił się temu generalny konserwator zabytków (Riksantikvaren). Obiekt jest własnością parafii Kirkelandet z Kristiansundu.

Kościółek został po raz pierwszy wspomniany w źródłach w 1589 roku, ale jest bez wątpienia starszy, ponieważ ziemia ta w średniowieczu była w posiadaniu arcybiskupa z Trondheim, co może oznaczać nawet XIV-wieczne pochodzenie budowli. Ze względu na wzrost zamożności nadmorskiej populacji spowodowany przez boom w rybołówstwie, jako czas powstania świątyni wymienia się na ogół drugą połowę XV wieku. Byłaby to zatem najmłodsza tego typu budowla w Norwegii.

Jest to niewielka (12 x 6,5 m, wys. 6 m) konstrukcja typu A, z prezbiterium tej samej szerokości co nawa, z dwuspadowym dachem krytym łupkiem i z dwoma słupami „pośrednimi” w dłuższych ścianach, typowymi dla kościołów *stav* regionu Møre. Poprzez dobudowanie w XVII wieku sporej wieżyczki, a około 1800 roku kruchty oraz wybicie okien w ścianie południowej w latach 70. XIX wieku budowla ta, pokryta w XX wieku malowanym na czerwono poziomym szalunkiem, z czasem całkowicie zatraciła wygląd kościoła słupowego – ale nie

The church, crammed in a nearly urban setting, lies on the Isle of Grip, about seven nautical miles north-west of Kristiansund. Grip once was a major fishing village: in the 15th and 17th centuries it had about 400 inhabitants and still in 1946 its population was 224⁶². The hamlet was completely abandoned in the 1970s. Its buildings are currently used as summer cottages; a tourist cruiser comes to the island during the holiday season. In 1972 an idea was put forth to relocate the building to the mainland, but the Norwegian Directorate for Cultural Heritage (Riksantikvaren) were opposed to the idea. The building is the property of the Kirkelandet parish from Kristiansund.

The church first appeared in records in 1589, but is no doubt older as in the Middle Ages the land was owned by the Archbishop of Trondheim, which may indicate that the building dates back to the 14th c. Because the population of the coastal regions grew richer due to the fishing boom, the church is said to have been built in the second half of the 15th c. This would be, then, the earliest building of this type in Norway.

It is a small (12 x 6.5 m, h. 6 m) A-type construction where the chancel is as wide as the nave, with a slated gable roof and two ‘intermediate’ posts in the longitudinal walls, typical of the *stavkirker* of the Møre region. Due to the addition of a sizeable tower in the 17th c. and about 1800 of a porch and after the cutting out of windows in the south wall in the 1870s, the building, which was covered in the 20th c. with red-painted horizontal shoring, in time it lost completely the appearance, but not the construction principle of a stave church. All the corner

jego zasadę konstrukcyjną. Wszystkie słupy narożne i pośrednie, podwaliny i oczepy, część widocznej więźby dachowej z wiązarami nożycowymi, a także odsłonięte w latach 30. XX wieku wewnętrzne deski ścian nawy uchodzą za oryginalne.

Ściany wewnątrz są pokryte ornamentem floralnym i częściowo figuralną dekoracją z 1621 roku. Polichromia w prezbiterium jest już nieczytelna, na północnej ścianie widoczny jest natomiast biblijny motyw Panien Mądrych i Panien Głupich. Na belkach wiązarowych znajdują się napisy, między innymi upamiętniające miejscowego prepozyta, pastora Eriksena z pobliskiego Kvernes.

Do inwentarza kościółka należy też dość zaskakujący w protestanckiej świątyni późnogotycki tryptyk ołtarzowy przedstawiający Marię z Dzieciątkiem, która po prawicy ma św. Olafa, a z lewej strony św. Małgorzatę⁶³. Jako miejsce jego pochodzenia wymienia się Niderlandy lub północne Niemcy; ponieważ jednak tryptyk ewidentnie został wykonany na norweskie zamówienie, a kraj miał w tym czasie ożywione kontakty z niemiecką Hanzą, druga opcja wydaje się bardziej prawdopodobna.

W kościółku są zawieszane dwa modele okrętów; taka ozdoba jest często spotykana w kościołach zachodniego wybrzeża Norwegii.

and intermediate posts, ground beams and wall plates, part of the visible roof truss with scissor trusses and the inner planks of the nave walls discovered in the 1930s are said to be original.

The walls inside are covered with a floral ornament and partly with a figural decoration from 1621. The chancel frescoes are hard to make out. The north wall features a biblical motif of the Wise and Foolish Virgins. The truss beams bear inscriptions, e.g. in honour of the local provost, the Rev. Eriksen from nearby Kvernes.

The furnishings of the church include a late-Gothic altar triptych, quite surprising for a Protestant church. It represents Mary and Child, with St. Olaf on the right and St. Margaret on the left⁶³. It is attributed to the Netherlands or northern Germany; since the triptych was commissioned by Norwegians at a time when the country had extensive contacts with the German Hansa, the latter suggestion seems more plausible.

Two ship models are hung in the church; such decorations are often encountered in churches on the west coast of Norway.

Grip: widok ogólny wysepki. Z prawej strony widoczna iglica kościółka (dk) / Grip: general view of the isle. On the right the church steeple (dk)

1
2

1. Grip: kościółek od strony północno-zachodniej (dk) / Grip: north-west view of the church (dk)
2. Grip: kościółek od strony północnej (dk) / Grip: north view of the church (dk)

1

1. Grip: nawa i prezbiterium (dk) / Grip: nave and chancel (dk)

2

2. Grip: nawa widziana ku zachodowi (twl) / Grip: nave seen towards the west (twl)

1

2

1. Grip: oltarz (dk) / Grip: altar (dk)

2. Grip: detal oltarza (dk) / Grip: altar detail (dk)

3

3. Grip: polichromia z motywem Panien Mądrych i Głupich (dk) / Grip: frescoes with the motif of the Wise and Foolish Virgins (dk)

Kvernes: kościół od południowego zachodu (dk)
Kvernes: south-west view of the church (dk)

3. Kvernes

Møre og Romsdal

Kościół położony jest wysoko nad fiordem, w miejscu zwanym niegdyś Hverfness, na cyplu wschodniej części wyspy Averøya w regionie Nordmøre, w linii prostej około 10 km na południe od Kristiansund. Sprzedany przez króla w 1725 roku, był w prywatnych rękach do roku 1872, kiedy to stał się własnością parafii. W 1894 roku został wykupiony za 600 koron pochodzących ze zbiórki publicznej, a następnie подарowany Towarzystwu Opieki nad Zabytkami Norwegii, które do dziś sprawuje nad nim pieczę.

Obiekt wzmiankowany jest po raz pierwszy w księdze ziemskiej z 1432 roku, ale jego początki sięgają być może czasów tuż przed wielką epidemią dżumy około roku 1348⁶⁴; jest zatem jednym z najmłodszych kościołów typu *stav* w Norwegii.

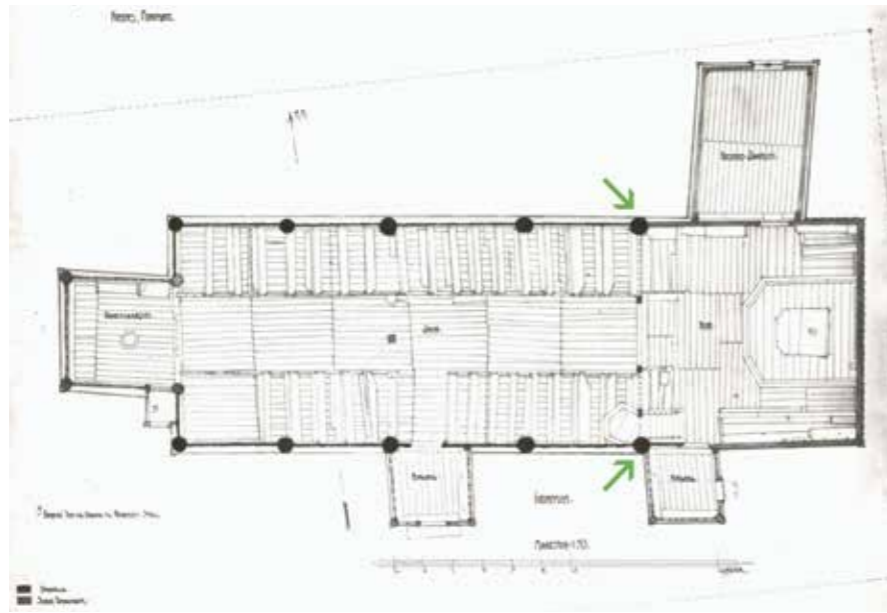
Jest to budowla typu A, o 16-metrowej nawie, ze względu na długość ścian wyposażona w typowe dla kościołów *stav* regionu Møre „pośrednie” słupy, po trzy z każdej strony. Pierwotne, zapewne węższe prezbiterium zostało w 1633 roku zastąpione znacznie przedłużającą nawę konstrukcją wieńcową z grubych desek, która ma szerokość kościoła, tj. 7,5 m. Do średniowiecznej nawy i nowego prezbiterium od strony południowej dobudowano po kruchcie, od północy sporą zakrystię, zaś od zachodu niewielkie baptysterium o konstrukcji słupowej – być może wzniesione przy wykorzystaniu resztek dawnego prezbiterium. W 1810 roku dach wyposażono w sygnaturkę na wzór tej, którą dodano w połowie XVII wieku.

The church is located high above a fjord, in a place once called Hverfness, on the headland of the eastern part of the Isle of Averøya, Nordmøre region, about 10 km south of Kristiansund in a straight line. Sold by the king in 1725, it was in private hands until 1872, when it became the property of the parish. In 1894 it was bought for 600 crowns from a public money raising campaign and donated to the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments, which has taken care of it since.

First recorded in a land register of 1432, its origins may date back to the period shortly before the great plague of about 1348⁶⁴; it would be, then, one of the earliest stave churches in Norway.

It is an A-type building with a 16-metre nave. Because of the wall length, the church has ‘intermediate’ posts, typical of the stave churches of the Møre region, three on either side. The original, probably narrower chancel was in 1633 replaced by a squared-log construction made up of thick planks, greatly lengthening the nave, whose width of 7.5 m corresponds to that of the church. Added to the medieval nave and the new chancel on the south side was a porch, a large vestry on the north, and a small stave-structure baptistery on the west side; the baptistery may have been built with the use of the remains of the old chancel. In 1810 the roof was fitted with a belfry patterned on the one added in the mid-17th c.

Ze względu na kształt i pomalowane na ciemnoczerwono ściany (pokryte typową dla zachodniego wybrzeża oblicówką z poziomych desek), kościół bardziej przypomina stodołę niż typowy kościółek słupowy; wrażenia tego nie osłabia ani niesymetrycznie umieszczona na dachu sygnaturka, ani wschodnia ściana pokryta pionowymi deskami imitującymi ściany *stavkirker*. Długie drągi, które podpierają ściany, nadają budowli niezwykle wygląd ogromnego insekta.

Kvernes, rzut z góry. Rys. D. Dane z 1900 r. (RA). Zaznaczone słupy ścian były niegdyś słupami narożnymi nawy Kvernes, ground plan. A drawing by D. Dane of 1900 (RA). The wall posts marked used to be the corner posts of the nave

Słupowa konstrukcja ścian z pionowych desek (tego samego typu co w Haltdalen) jest widoczna dopiero od wewnątrz, a na zewnątrz kościoła tylko po podniesieniu kłapy wyciętej w oblicowaniu północnej ściany. Więźba krytego dachówką dachu jest zasłonięta stropem spoczywającym na belkach wiązarowych. Ponieważ nie zastosowano tu nigdzie konsol-wsporników, konstrukcja jest stabilizowana zewnętrznymi podpórnikami, być może będącymi planową częścią narażonej na silne wiatry pierwotnej budowli⁶⁵. Stojący w nawie pojedynczy, ośmiograniasty słup jest późniejszym dodatkiem i pośrednio podpira sygnaturkę. Według L. Ankera⁶⁶ nie stwierdzono tu śladów wskazujących na istnienie dookólnego ganku.

Wyposażenie i zdobnictwo wnętrza jest XVII-wieczne. Jedynym średniowiecznym wtrętem, dość dziwnym jak na protestancki kościół, są rzeźby Anny Samotrzejcej i Marii z Dzieciątkiem o północnoniemieckiej proveniencji⁶⁷ w retabulum późniejszego, barokowego ołtarza. Wśród świętych

Because of the shape and the walls, painted dark-red (with an external panelling of horizontal planks typical of the west coast), the building resembles a barn rather than a typical stave church. This impression is offset neither by the asymmetrical belfry on the roof, nor by the east wall covered with vertical planks imitating *stavkirker* walls. The long posts that support the walls make the building look like a gigantic insect.

The stave construction of the walls with vertical planks (of the same type as that in Haltdalen) is visible only inside, and on the outside of the church only after lifting the hatch cut out in the external panelling of the north wall. The truss of the shingle-covered roof is screened by a ceiling resting on truss beams. Since no consoles were used, the construction is stabilised by external supports, possibly a planned part of the original building, subject to severe winds⁶⁵. The single octagonal nave stave was added later and indirectly buttresses the belfry. According to L. Anker⁶⁶ there are no traces of an ambulatory.

The furnishings and decorations of the interior come from the 17th c. The only medieval intrusions, rather striking in a Protestant church, are the sculptures of St. Anne with the Virgin Mary and Child made in northern Germany⁶⁷ in the retable of a later, Baroque altar. Among the saints represented in the 'upper tier' of an artistically mediocre Baroque altar there is a figure of St. Clement holding an anchor.

przedstawionych w „górnej kondygnacji” bardzo przeciętnego artystycznie barokowego ołtarza znajduje się figurka św. Klemensa z kotwicą w rękach.

Na północnej ścianie prezbiterium wisi wielka barokowa tablica (zapewne w zamierzeniu ołtarza) z roku 1671, ufundowana przez Lisbeth Eriksdatter, a upamiętniająca jej męża – pastora Andersa Eriksona i ich dzieci. Do centralnej części nigdy nie wstawiono obrazu, ponoć wskutek zubożenia fundatorki.

Prezbiterium jest oddzielone wyniesioną balustradą, od strony południowej dochodzącą do barokowej ambony ufundowanej przez pastora Eriksona w 1662 roku. Nad balustradą prosta belka „tęczowa” z krucyfiksem, pod nią flankowana heraldycznymi lwami cyfra królewska Chrystiana VI, po bokach dwie tablice: herbowa miejscowego urzędnika i quasi-herbowa miejscowego biskupa.

Pomalowane na czerwono ściany i sufit są pokryte pięknym żółto-srebrnym ornamentem, głównie roślinnym typu akantowego. Na północnej ścianie nawy znajdowała się niegdyś empora „dla biednych”; ślady po niej są widoczne na słupach i na polichromii. Na tejże północnej ścianie nawy znajduje się efektowna, pokryta gotyckim pismem tablica upamiętniająca gruntowny remont i przebudowę kościoła, dokonane własnym sumptem przez pastora Eriksona w 1633 roku. Przedstawiony na niej widok świątyni wyraźnie świadczy o tym, że wykonujący tablicę trondheimski malarz nigdy nie widział budowli na własne oczy.

Przy wejściu do dobudowanego z drugiego końca kościoła baptysterium znajduje się odtworzona w 1983 roku galeryjka. W baptysterium stoi niewielka drewniana chrzcielnica.

Wejścia do ławek zamykają drzwiczki o prostym zdobieniu, nieco bardziej finezyjnym przy ławkach najbliższych prezbiterium. Obok pojedynczego słupa w nawie wisi model wojennego okrętu z 1716 roku, według tradycji zdobytego przez Duńczyków na Szwedach. Na bocznych deskach (policzkach) dwóch ławek najbliższych słupa widoczny jest gmerk pastora Eriksona, umieszczony zresztą także na rzeźbionym herbie królestwa za amboną.

W zakrystii urządzona jest mała wystawa przedmiotów znalezionych podczas prac wykopaliskowych pod kościołem i wokół niego; znajdują się tu między innymi pokrywy kilku trumien, a także zardzewiała XVIII-wieczna szpada.

The north chancel wall features a large Baroque wall tablet (most likely intended as an altar) of 1671, founded by Lisbeth Eriksdatter to commemorate her husband, Minister Anders Erikson and their children. No painting was ever set inside the central part, allegedly because the founder could no longer afford it.

The chancel is separated by a raised balustrade which on the south side reaches up to the Baroque pulpit founded in 1662 by the Rev. Erikson. Above the balustrade there is a simple rood beam with a crucifix, below which there is the royal monogram of Christian VI flanked by heraldic lions, on the sides there are two wall tablets: an armorial one of a local official and a quasi-armorial one, of a local bishop.

The walls and ceiling, painted red, are covered with an exquisite yellow-and-silver ornament, mainly floral, of acanthus type. A gallery for 'the poor' was once a feature of the north wall of the nave; its traces are visible on the posts and on the frescoes. On this very north wall of the nave there is an impressive plaque, with Gothic letters, commemorating a comprehensive overhaul and reconstruction of the church, paid for by the Rev. Erikson in 1633. The image of the church shown here clearly indicates that the Trondheim-based painter who made the plaque never actually saw the building with his own eyes.

A gallery which was recreated in 1983 can be found at the entrance to the baptistery, and was added at the other end of the church. A small wooden baptismal font stands in the baptistery.

Entrance to the pews is through doors with simple decorations, which are slightly more sophisticated in the pews nearest to the chancel. A model of a man-of-war of 1716, according to tradition captured by the Danes from the Swedes, hangs next to a single post in the nave. On the side boards of two pews closest to the post there is a mark of the Rev. Erikson; another one is placed on a carved coat of arms of the kingdom behind the pulpit.

The vestry hosts a small exhibition of objects found during excavations that were carried out under and around the church; these include e.g. the covers of a few coffins and a rusty 18th-century sword.

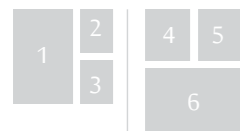
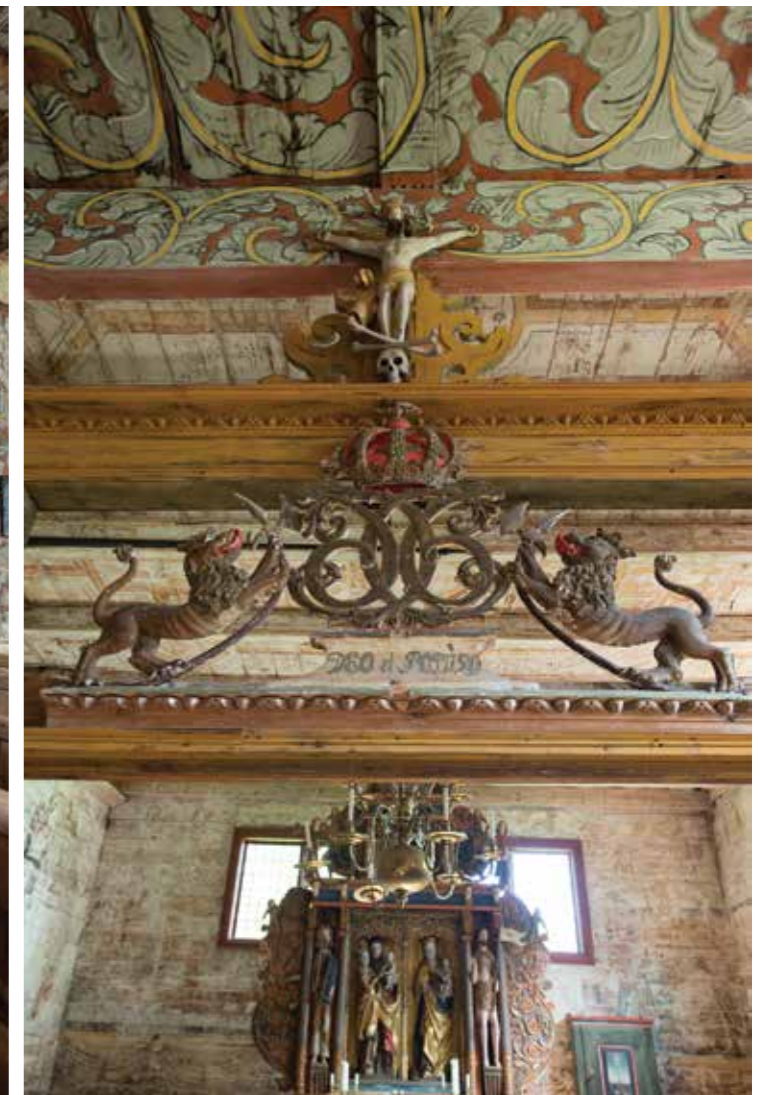

1 Kvernes: kościół od północnego wschodu, widoczna dobudówka zakrystii (dk)
 Kvernes: north-east view of the church, visible sacristy annex (dk)
 2 Kvernes: kościół od południa, widoczne dobudowane od zachodu baptysterium i dwie kruchty od południa (dk)
 Kvernes: south view of the church, visible added baptistery and two porches on the south (dk)

1 Kvernes: nawa i prezbiterium za ażurową przegrodą (dk) / Kvernes: nave and chancel behind openwork screen (dk)
 2 Kvernes: dobudowane prezbiterium (dk) / Kvernes: added chancel (dk)

1. Kvernes: nawa widziana z ambony, widoczne trzy słupy pośrednie północnej ściany (dk)
Kvernes: nave seen from the pulpit, three visible intermediary staves of the north wall (dk)
2. Kvernes: widok na baptysterium z chrzcielnicą (dk) / Kvernes: view of the baptistery with a baptismal font (dk)
3. Kvernes: jeden ze słupów pośrednich nawy (dk) / Kvernes: an intermediary nave post (dk)
4. Kvernes: ambona, 1662 (dk) / Kvernes: pulpit, 1662 (dk)
5. Kvernes: fragment średniowiecznej ściany ze słupem pośrednim (dk)
Kvernes: fragment of a medieval wall with an intermediary nave post (dk)

1. Kvernes: średniowieczny ołtarz (dk) / Kvernes: medieval altar (dk)
2. Kvernes: tablica upamiętniająca pastora Eriksena, być może w zamierzeniu ołtarz (dk)
Kvernes: commemorative plaque of Minister Eriksen, possibly intended as an altar (dk)
3. Kvernes: model okrętu (dk) / Kvernes: ship model (dk)
4. Kvernes: tablica fundacji pastora Eriksena, 1633 (dk) / Kvernes: plaque founded by Minister Eriksen, 1633 (dk)
5. Kvernes: monogram królewski nad wejściem do prezbiterium (dk) / Kvernes: royal monogram above the chancel entrance (dk)
6. Kvernes: wystawa w zakrystii (dk) / Kvernes: sacristy exhibit (dk)

Rødven: kościół od południowego zachodu (dk)
Rødven: south-west view of the church (dk)

4. Rødven

Møre og Romsdal

Kościółek stoi nad odgałęzieniem fiordu Romsdal, około 15 km na południowy wschód od miasta Molde. W średniowieczu był to kościół parafialny, potem filialny. W połowie lat 20. XVIII wieku budowla została sprzedana na aukcji i na prawie 60 lat trafiła w prywatne ręce wraz z należącą do niej ziemią i dziesięciną. Kiedy w 1907 roku obok dotychczasowego wybudowano nowy, większy kościół, ten został przejęty przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Norwegii, pod opieką którego znajduje się do dziś.

Podobnie jak w Grip, kościółek został po raz pierwszy wspomniany w 1589 roku, chociaż jest znacznie starszy. Na ogół datuje się go na około 1200 rok, choć sugeruje się też, że początki świątyni sięgają XII wieku, ponieważ z tego czasu pochodzi południowy portal, inspirowany kamiennymi rzeźbami katedry w Nidaros. Pod obiektem odkryto ślady po konstrukcji słupowej „drugiej generacji”, częściowo zagłębionej w ziemi.

The church stands on the offshoot of Romsdal Fjord, about 15 km south-east of Molde. In the Middle Ages this was a parish church and then an auxiliary one. In the mid-1720s the building was auctioned off and for close to 60 years remained in private hands, along with the attendant estate and tithes. When in 1907 a new, bigger church was built next to the old one, it was taken over by the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments, which has taken care of it since.

As the church at Grip, this one first appeared in records in 1589, although is in fact much older. Most often dated to about 1200, its origins are also said to date back to the 12th c., the time of origin of the south portal, inspired by the stone sculptures of the Nidaros Cathedral. Remains of a 'second generation', partly earth-bound stave construction, were found under this church.

Jest to budowla typu A o dziewięciometrowej nawie wyposażonej w typowe dla kościołów *stav* regionu Møre „pośrednie” słupy, tutaj po jednym z każdej strony, a także belki wiązarowe wpasowane w oczepy. Ściany zewnętrzne są pokryte „vestlandzką” (tj. typową dla zachodniego wybrzeża Norwegii), poziomą szalówką. W odróżnieniu od tej z Kvernes, ma naturalną barwę drewna i jest smołowana. Podobnie jak w Kvernes, ściany są tu podparte długimi drągami.

Od strony północnej dobudowana jest zakrystia o konstrukcji wieńcowej, od zachodu – kruchta o konstrukcji szkieletowej. Dach jest dwuspadowy, kryty dachówką, na prezbiterium o szerokości kościoła (6,5 m) – niższy. Na dachu nawy prawie centralnie umieszczono sygnaturkę o nieproporcjonalnie wysokiej, spiczastej wieżyczce. Skomplikowaną konstrukcję dachu (wiązary nożycowe i podpory wieżyczki) przysłania sufit.

Kościół był wielokrotnie reperowany i przebudowywany; pionowe średniowieczne deski ścian mają na przykład dwa różne profile. Pierwotne prezbiterium było węższe (3,5 m), obecne dobudowano około 1600 roku; wtedy też zdemontowano dookoły ganek. Poziomą szalówkę położono w 1649 roku. Zerwany przez wicher w 1689 roku dach z wieżyczką zostały odtworzone podczas gruntownego remontu w 1712 roku przeprowadzonego przez majstra Hansa Knutsena z Molde. W 1750 roku wstawiono co najmniej jedno z okien.

W południowej i północnej ścianie pod oblicówką ukryte są dawne średniowieczne portale: południowy składa się z niezwykłych, splecionych jakby z dwóch łądyg półkolumn z akantowym zwieńczeniem i niekompletnej archiwolty z ornamentem roślinnym, z portalu północnego zostały dwa pilastry i sugestia archiwolty. Portal południowy jest widoczny po otwarciu wyciętych w oblicówce „drzwi”. Znalaziono też ślady po istniejących niegdyś sobotach. W ścianach znajdują się późno dodane okna różnej wielkości.

Najstarszym, pochodzącym z końca XIII wieku elementem wyposażenia wnętrza jest tu ogromny krucyfiks (tzw. triumfalny) z figurą Chrystusa wielkości naturalnej, wiszący na ażurowym przepierzeniu oddzielającym nawę od prezbiterium. Sugeruje się, że pierwotnie, tj. w czasach, kiedy kościół nie miał sufitu, krucyfiks był osadzony na belce tęczowej kościoła⁶⁸. Zważywszy jednak na jego rozmiar, bardziej prawdopodobne wydaje się, iż figura pochodzi

It is an A-type church with a nine-metre nave with ‘intermediate’ posts typical of the stave churches of the Møre region, visible here on each side; the truss beams are locked into the wall plates. The outer walls are covered with ‘Vestland-type’ (characteristic of Norway’s West Coast) horizontal boarding. Unlike the church from Kvernes, this one has a natural wood colour and is tarred. As in Kvernes, the walls are buttressed by long poles.

A squared-log vestry was added on the north side, on the west – a timber-frame porch. The gable shingle roof is lower in the section of the chancel, which is as wide as the church (6.5 m). On the roof of the nave there is a nearly centrally installed steeple of a disproportionately high pointed spire. The complicated construction of the roof (scissor trusses and tower supports) is obscured by a ceiling.

The church has been repeatedly renovated and reconstructed; the vertical medieval wall planks, for instance, have two different profiles. The original chancel was narrower (3.5 m); the current one was added in about 1600, when the ambulatory was dismantled. Horizontal boarding was applied in 1649. The roof and a turret, blown off by heavy winds in 1689, were reconstructed during the overhaul carried out by foreman Hans Knutsen of Molde in 1712. In 1750 at least one of the windows was installed.

Old medieval portals are hidden in the south and north wall, under the external panels. The south one is composed of unique half-columns which appear to be intertwined with two plant stalks and have acanthus leaves at the top. In addition, there is an incomplete archivolt with a floral ornament; the north portal is composed of two pilasters and an implied archivolt. The south portal is visible upon the opening of the ‘door’ cut out in the paneling. Remains of a pentice have been identified. Windows of varying size, added later, are set in the walls.

A huge late 13th-century crucifix (so-called triumphant) with a life-size figure of Christ, hanging on the openwork chancel screen separating the nave and the chancel, is the oldest element of the interior. The crucifix is said to be originally, i.e. at a time when there was no ceiling in the church, set on the rood beam⁶⁸. Given its size, however, it seems more probable that it comes from a larger church. The altar and the pulpit are from 1712. On the altar

z jakiegoś dużo większego kościoła. Ołtarz i ambona są z 1712 roku. Na mensie ołtarza tkanina (antependium) z haftowaną, umieszczoną w wieńcu inskrypcją „Otte Jacobsen/Inger Margrethe/Ad 1715”, upamiętniającą fundatorów polichromii ołtarza. Siedemnastowieczne ławki zamykane są drzwiczkami; „policzki” ławek są zwieńczone cyframi królewskimi Chrystiana IV i V; niektóre są ozdobne, a jedne z drzwiczek mają wyraźnie renesansowy ornament. Ściany i sufit pokryte są ornamentálną polichromią typu akantowego, dobrze zachowaną jedynie w prezbiterium. Nad wejściem znajduje się empora.

Na suficie zawieszony jest pięcioramienny mośiężny świecznik i niewielki model wojennego trójmasztowca.

Na zewnętrznej ścianie kościoła od południa znajdują się ukryte pod późniejszym oblicowaniem figuralne graffiti przedstawiające smoka i konia (?), widoczne po zdjęciu osłony wyciętej w szalunku. W kościele znajdują się także krótkie inskrypcje runiczne.

table a textile (antependium) with an embroidered inscription in a wreath: ‘Otte Jacobsen/Inger Margrethe/Ad 1715’, commemorating the founders of the altar’s paintings. The seventeenth-century pews are closed by doors; the pew ends are topped with Christian IV’s and Christian V’s royal monograms. Some of them are ornate and one door clearly features a Renaissance ornament. The walls and the ceiling are covered with ornamental acanthus frescoes, which are only well-preserved in the chancel. There is a gallery above the entrance.

A five-branched brass candelabrum and a small model of a man-of-war rigged with three masts are hung from the ceiling.

On the outer wall of the church on the south side there is figural graffiti representing a dragon and a horse (?). Hidden under the panelling of a later time, they can be seen after the removal of a cover cut out in the boarding. The church houses also short runic inscriptions.

Rødven: kościół od północnego wschodu (dk) / Rødven: north-east view of the church (dk)

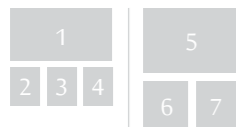

1. Rødven: stary i nowy kościół (dk) / Rødven: old and new church (dk)
2. Rødven: panorama 360° okolicy kościoła (dk) / Rødven: panorama 360° of the vicinity of the church (dk)
3. Rødven: widok na przegrodę prezbiterium, z lewej strony XIII-wieczny krucyfiks (dk)
Rødven: view of the chancel screen, on the left a 13th-century crucifix (dk)
4. Rødven: nawa, widok na wejście zachodnie (dk) / Rødven: nave, view of the west entrance (dk)

1. Rødven: więźba dachowa (dk) / Rødven: roof truss (dk)
2. Rødven: graffiti na południowej zewnętrznej ścianie kościoła (dk)
Rødven: artwork on the south outer church wall (dk)
3. Rødven: południowy portal nawy (dk) / Rødven: south nave portal (dk)
4. Rødven: drzwiczki ławki z renesansowym ornamentem (dk)
Rødven: bench door with a Renaissance ornament (dk)
5. Rødven: prezbiterium (dk) / Rødven: chancel (dk)
6. Rødven: ołtarz (dk) / Rødven: altar (dk)
7. Rødven: detal krucyfiksu (dk) / Rødven: crucifix detail (dk)

Kaupanger: kościół od strony południowo-zachodniej (dk)
Kaupanger: south-east view of the church (dk)

5. Kaupanger

Sogn og Fjordane

Wspomniany w źródłach po raz pierwszy w 1308 roku parafialny kościół wzniesiono w osadzie nad zatoczką Amla, w części najdłuższego fiordu Norwegii, Sognefjord, nieopodal przystani promowej, około 10 km na południowy wschód od miasteczka Sogndal.

Kaupanger było ważną średniowieczną osadą handlową, w której w latach 1183–1184 rozegrał się dramat o podłożu politycznym: mieszkańcy zabili jednego z królewskich namiestników, a król Sverre (1177–1202) w odwecie kazał osadę puścić z dymem. Z tym wydarzeniem tradycyjnie łącznie archeologicznie potwierdzony pożar tamtejszego kościoła; uważano, że obecna budowla powstała wkrótce potem, jako *stavkirke* o charakterze miejskim. Jednakże badanie metodą dendrochronologiczną i znalezienie w pogorzeliisku monet z okresu wcześniejszego (1130–1150) sugerują jeszcze starsze powstanie kościoła. Obecnie jest on własnością generalnego konserwatora zabytków, a opiekuje się nim Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Norwegii.

Jest to kościół słupowy typu B, a więc „bazylikowy”, najdłuższy w Norwegii i największy w okręgu Sogn og Fjordane. Ma aż 20 słupów w nawie, po osiem wzdłuż dłuższych ścian i po dwa wzdłuż krótszych; strop prezbiterium spoczywa na dwóch dodatkowych podporach. Pierwotna nawa (szer. 7,5 m) miała 10 m długości, ale między 1200 a 1350 rokiem przedłużono ją o 3,5 m, dodając dodatkowe dwie podpory. Słupy kościoła, w przekroju owalne, o ściętych „szczytach”, są pozbawione kapiteli nadających

This parish church, first recorded in 1308, was built in the settlement at Amla Bay, in a section of Norway's longest fjord, Sognefjord, near a ferry wharf, about 10 km south-east of Sogndal.

Kaupanger was a major medieval trade settlement which in the years 1183–1184 was the place of a political drama: the inhabitants killed a royal governor, and in retaliation King Sverre (1177–1202) had the settlement burnt to the ground. The archaeologically confirmed fire of the church was linked with this event. The present-day building was said to have been built soon afterwards, as an urban *stavkirke*. However, a dendrochronological test and a hoard of coins from an earlier period (1130–1150) found on this site point to an even earlier origin of the church. Now it is the property of the Norwegian Directorate for Cultural Heritage, and taken care of by the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments.

This is a B-type 'basilical' stave church, the longest in Norway and the biggest in the district of Sogn og Fjordane. It has as many as 20 posts in the nave, eight on each of the longitudinal walls and two on each of the shorter ones; the chancel ceiling rests on two additional supports. The original nave (7.5 m in width) was 10 m long, but was between 1200 and 1350 extended by 3.5 m, with two extra supports added. The posts of the church, oval in the cross-section, with cut off 'tops', have no capitals that assure the shape of columns to

takim podporom kształt kolumn, poza tym są wyposażone w kłozowate bazy. Kolumny były stabilizowane bez użycia krzyżownic, jedynie za pomocą konsolowych wsporników, których pary tworzą łuki. Ten typ usztywnienia występuje tylko w kilku kościołach słupowych typu B, od tej właśnie budowli nazywanych niekiedy podtypem Kaupanger. „Krzyż św. Andrzeja” zastosowano tu jedynie między dwoma dodatkowymi słupami prezbiterium.

W jakimś okresie kościół miał soboty. Miał też pierwotnie trzy portale: w nawach od zachodu i południa, a w prezbiterium od południa. Portale zostały zniszczone w XVII wieku⁶⁹, kiedy to przykryto cały kościół poziomą vestlandzką szalówką, a w ścianach wykonano kilka okienek. Dobudowano też wtedy wieżyczkę i kruchtę.

Kościół przed 1959 r. Fot. K. Bjercknes (RA) / The church prior to 1959. Photo by K. Bjercknes (RA)

Mimo wszystko obiekt miał szczęście: kiedy w XIX wieku masowo rozbierano kościółki słupowe, Kaupanger w 1862 roku poddano daleko idącej modernizacji pod nadzorem architekta Stockfletha. Wówczas między innymi usunięto kruchtę i dobudowaną w międzyczasie kaplicę grobową, w zachodnim końcu świątyni wybudowano

such supports and have flared bases. The columns were stabilised without cross braces, and only by consoles, whose pairs make up the arches. This type of fixture occurs only in a few type B stave churches, called on the basis of this building a 'Kaupanger subtype'. 'St. Andrew's cross' is used here only between two additional posts of the chancel.

At one time the church had a pentice. Moreover, it originally had three portals: in the naves on the west and south sides and in the chancel on the south side. The portals were destroyed in the 17th c.⁶⁹, when the entire church was covered by horizontal Vestland boarding, and a few windows were made in the walls. A tower and a porch were added at that time.

All the same, the building had a stroke of luck: when stave churches were being dismantled in great numbers in the 19th c., Kaupanger was in 1862 refurbished under the supervision of the architect Stockfleth. It was then that e.g. the porch and the tomb chapel, built in the meantime, were removed. A two-tier gallery was built at the west

dwukondygnacyjną empore, w ścianach wycięto aż 51 okien, a całość pomalowano z zewnątrz na biało, zgodnie ze stylem epoki. W rozjaśnionym wnętrzu użyto z kolei błękitu i ochry. Barokowe wyposażenie wywieziono do muzeum.

W 1965 roku zdecydowano się przywrócić kościołowi dawny wygląd, ale nie średniowieczny, tylko XVII-wieczny⁷⁰. Zajął się tym bergeński architekt Bjercknes. Usunięto umieszczone w żeliwnych ramach okna i zdjęto warstwę olejnej farby ze ścian, odsłaniając między innymi floralno-girlandową barokową polichromię (w której pojawia się także zapis nutowy), a także ślady po dawnych okienkach, które następnie odtworzono w witrażowych obramowaniach. Zrekonstruowano też dawną kruchtę, a oblicowanie z poziomych desek zabiejcowano na brąz. Na miejsce powróciło też barokowe wyposażenie.

Choć w swoim obecnym kształcie kościół zupełnie się nie kojarzy ze średniowieczem, znajdziemy w nim zdumiewająco dużo z pierwotnej budowli. Uważa się, że oryginalne są prawie wszystkie słupy-kolumny, tak jak i masywne poziome konsolowe wsporniki nad bocznymi „nawami”, potężne legary spodniej kraty, ramiy ścian z podwalinami, oczepami i płatwiami, narożne słupy, a także deski ścian i więźba dachowa nad prezbiterium o konstrukcji nożycowej z jętkami. Wewnętrzne słupy nie są tu zakończone maszkaronami, tak nagminnie spotykanymi w innych *stavkirker*.

Fragmety średniowiecznego wyposażenia kościoła w postaci krucyfiksu, mocno zniszczonego drewnianego frontale ołtarza i kolumnienek baldachimu (?) są przechowywane w Muzeum Historycznym w Bergen. Obecne wyposażenie kościoła, jak w większości przypadków, jest XVII-wieczne. Składa się na nie prosty malowany ołtarz (z 1634 r.), ambona, drewniana chrzcielnicza z pokrywą i dwie tablice epitafijne, z których jedną umieszczono wysoko nad średniowiecznym łukiem „tęczowym”, być może niegdyś stanowiącym część baldachimu ołtarza, czyli cyborium⁷¹. Według tradycji przedstawia ona donatora ołtarza, ambony i chrzcielniczy – królewskiego poborcę podatków, Duńczyka Gjøde Pedersena z rodziną. Wiszące po północnej stronie nawy drugie epitafium, z 1651 roku, z pewnością przedstawia pastora Thomasa Willemsena z rodziną, która mu je ufundowała *Gud thill Ære, Kiercken thill Zirat*, czyli „Bogu na chwałę, kościołowi dla ozdoby”.

end of the church and as many as 51 windows were cut out in the walls. The entire building was painted white on the outside, in line with the style of the time. Ochre and blue are the colours of the interior, lit by windows. The Baroque furnishings were shipped to a museum.

In 1965 a decision was taken to restore the church to its former appearance, from the 17th c. rather than from medieval times⁷⁰. This was taken care of by the Bergen-based architect Bjercknes. The windows in the cast-iron frames were removed and so was a layer of oil paint on the walls. The latter helped reveal e.g. Baroque paintings with flowers and garlands (with elements of music notations), as well as traces of old small windows, later recreated in stained glass window frames. The old porch was reconstructed and the external horizontal panels were coated with brown wood stain. The Baroque furnishings were returned.

Although the present appearance of the church does not resemble a medieval one, we can find here surprisingly much of the original configuration, such as probably nearly all the posts-columns, the powerful horizontal console brackets above the 'aisles', the massive groundsill, wall frames with ground beams, wall plates and purlins, corner posts, as well as wall planks and the scissor truss with collar beams above the chancel. The inner posts are not topped by mascarons, so common in other *stavkirker*.

Fragments of the medieval furnishings, such as the crucifix, the seriously damaged wooden frontal of the altar and columns of a canopy (?) are housed in the Historical Museum in Bergen. The current furnishings of the church, as in most cases, come from the 17th c. They are composed of a simple painted altar (of 1634), pulpit, wooden baptismal font with a cover, and two epitaphs, one placed high above the medieval rood beam, possibly at one time a part of the altar canopy, or ciborium⁷¹. Tradition has it that it shows the donor of the altar, pulpit and baptismal font: a royal tax collector, the Dane Gjøde Pedersen with his family. A second epitaph, of 1651, on the north side of the nave, undoubtedly shows the Rev. Thomas Willemsen and his family; the minister founded it *Gud thill Ære, Kiercken thill Zirat*, or 'For the glory of God and the beauty of the church'.

1. Kaupanger: kościół od strony północno-zachodniej (dk) / Kaupanger: north-west view of the church (dk)
2. Kaupanger: nawa od strony wejścia zachodniego (dk) / Kaupanger: nave on the west entrance side (dk)
3. Kaupanger: nawa widziana z góry (dk) / Kaupanger: nave seen from above (dk)

1	2	4	5
	3	6	7

1. Kaupanger: konstrukcja daszku nad „boczną nawą” (dk) / Kaupanger: roof construction above the ‘aisle’ (dk)
2. Kaupanger: chrzcielnica, XVII w. (dk) / Kaupanger: baptismal font, 17th c. (dk)
3. Kaupanger: ambona, XVII w. (dk) / Kaupanger: pulpit, 17th c. (dk)
4. Kaupanger: prezbiterium (dk) / Kaupanger: chancel (dk)
5. Kaupanger: tablica epitafijna Gjøde Pedersena (?), pod nią średniowieczna archiwolta (dk)
Kaupanger: epitaph of Gjøde Pedersen (?), above a medieval archivolt (dk)
6. Kaupanger: ołtarz, 1634 (dk) / Kaupanger: altar, 1634 (dk)
7. Kaupanger: tablica epitafijna pastora Willemsena, 1651 (dk) / Kaupanger: epitaph of Minister Willemsen, 1651 (dk)

Urnes: kościół od północnego zachodu (dk)
Urnes: north-west view of the church (dk)

6. Urnes

Sogn og Fjordane

Kościół wzniesiony na wysokości 120 m n.p.m. nad południowym brzegiem Lustrafjorden, odnogą fiordu Sogne. W XIX wieku był zagrożony rozbiórką, ostatecznie w 1881 roku zakupiło go Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Norwegii. Odrestaurowany w pierwszych latach XX wieku obiekt od 1979 roku znajduje się na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Na pierwszy rzut oka kościółek Urnes nie robi najlepszego wrażenia. Ze swoją za dużą, asymetrycznie umieszczoną, dziwną ośmioboczną wieżyczką, pozbawioną sobót (arkadka od zachodu nie jest oryginalna) nie ma w sobie nic z lekkości i elegancji kościółka Borgund lub innych wzorowanych na nim *stavkirker*, na przykład Gol, Hopperstad czy istniejącego już tylko w formie kopii Fortun. Jednak bliższe oględziny niezwykle, widocznych na zewnątrz kościoła zdobień dają poczucie obcowania z dziełem sztuki o wysokiej wartości artystycznej, a i sam obiekt ma niezwykle interesującą historię.

Kościół w Urnes jest najstarszą zachowaną tego typu budowlą w Norwegii i na świecie. Wśród badaczy panuje zgoda co do tego, że w swoim obecnym kształcie jest to kolejna budowla na tym miejscu, a przy jej konstrukcji wykorzystano fragmenty

The church was built at 120 m.a.s.l. on the south coast of Lustrafjorden, an offshoot of the Sogne Fjord. In the 19th c. at risk of demolition, it was eventually, in 1881, bought by the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments. Renovated in the first years of the 20th c., in 1979 it was entered on the UNESCO World Heritage List.

The first impression of Urnes church is not too favourable. What with its oversized, asymmetrically placed, strange-looking octagonal tower, with no pentice (the arcade on the west is not original), it has hardly the grace and elegance of Borgund church or other stave churches patterned on it, such as Gol, Hopperstad or Fortun, the last one extant now only as a copy. However, a closer look at the unusual outside decor of the church shows that this is an object of supreme artistic quality, which in addition has an unusually interesting history.

The church at Urnes is the oldest building of this type in Norway and worldwide. Scholars agree that in its present shape this is a successive edifice built on this site with the use of fragments of the preceding ones. Dendrochronologically

poprzednich. Dendrochronologicznie budowla jest datowana na około 1140 rok, ale niektóre jej części pochodzą z końca XI wieku. Wcześniejszy kościół to zapewne *stolpekirke* – nietrwała konstrukcja „drugiej generacji”, o słupach zagłębionych w ziemi. Pierwotna, jeszcze starsza budowla (kościół?) z X wieku mogła być obiektem „pierwszej generacji”, czyli palisadowym. Niektórzy badacze utrzymują, że obecną konstrukcję poprzedzały nawet trzy wcześniejsze budowle⁷²! Uważa się, że dzieje kościoła na terenie gospodarstwa Ornes wiążą się z moźnym i wpływowym rodem, który miał tu swoją siedzibę – obiekt mógł być pierwotnie czymś w rodzaju prywatnej kaplicy.

Ornes to kościół słupowy typu B, a więc „bazylikowy”, o 16 wewnętrznych słupach-kolumnach i niezwykłych, pięknych romańskich „kostkowych” kapitelach. Ponieważ wewnętrzne słupy są stabilizowane tylko łukowatymi wspornikami, kościół zalicza się niekiedy do podtypu Kaupanger. Dwa słupy po lewej stronie ucięto, jak się uważa, jeszcze w średniowieczu, by zbudować tam ołtarz maryjny. Kiedy po nastaniu reformacji usunięto ołtarz (i być może lektorium zawieszono w poprzek nawy), naruszona została struktura nośna budowli i trzeba było ją wzmocnić ukośnymi, asymetrycznie rozmieszczonymi płaskimi belkami zasłaniającymi wejście do prezbiterium⁷³.

Ornes w 1836 r. Szytych F.W. Schiertza (RA)
Ornes in 1836. An etching by F.W. Schiertz (RA)

Ornes przed restauracją: wykusz w daszku od północnej strony został później usunięty, a kruchta od zachodu zastąpiona arkadą.

Fot. A. Lindahl z lat 1883–1889 (NB)

Ornes prior to renovation: the bay window in the roof on the north side was removed later, the porch on the west was replaced by an arcade.

Photo by A. Lindahl from 1883–1889 (NB)

the building can be dated to about 1140, but some of its parts come from the late 11th c. The earlier church was most likely a *stolpekirke*, an impermanent ‘second generation’ construction with earth-bound posts. The original, still an older building (church?) from the 10th c. may have been a ‘first generation’ edifice, or a palisade one. Some scholars maintain that the current construction was preceded by as many as three earlier ones⁷²! The history of the church in the Ornes household is said to be linked with the wealthy and influential family residing here and that it may have been some kind of private chapel.

Ornes is a B-type ‘basilical’ stave church with 16 inner posts-columns and unusual, magnificent Romanesque ‘block’ capitals. Since the inner posts are stabilised only by arched brackets, the church is sometimes said to exemplify the Kaupanger subtype. Two posts on the left-hand side were cut off, allegedly still in the Middle Ages, to make way for a Marian altar there. When after the Reformation the altar (and possibly the screen hung sidewise in the nave) was removed, the bearing structure of the building was disrupted and it had to be strengthened by slanted, asymmetrically arranged flat beams, which screen the entrance to the chancel⁷³.

Dach i ściany „wyższej kondygnacji” kryte są gontem. W kościele znajduje się kilka okien: jedno w ścianie zachodniej nad wejściem, jedno w południowej ścianie prezbiterium, jedno w południowej ścianie nawy i jedno w daszku bezpośrednio nad amboną. Okno ma także dobudowana za prezbiterium zakrystia. W „górnej kondygnacji” nawy i prezbiterium znajdują się okrągłe otwory-światliki o średniowiecznej proveniencji. Południowa ściana ze względu na swoje nasłonecznienie miewa „wyblakły”, jasnobrązowy kolor.

W odróżnieniu od innych kościołów, w których rzeźbione są tylko portale, w Ornes znajdujemy, wspomniane wyżej, wtórnie użyte bogate ornamenty również w osoblowej, jakby „palisadowej”, czarnej od smoły ścianie północnej – i to nie tylko w jej płaszczyźnie, ale także w słupie narożnym prezbiterium (sic!). Obok dwóch zdobnych paneli mamy tu dawny portal o niezwykłym, zaślepionym otworze wejściowym w kształcie dziurki od klucza.

Występujący tu ornament o obłym, głębokim nawet na 12 cm wykończeniu, w formie splotów fantastycznych zwierząt, ma swoje korzenie albo w sztuce celtyckiej (paralele znajduje się m.in. w *Księdze z Kells*, znanej też jako *Codex Cenannensis*), albo w ornamentyce runicznych kamieni, i nie pojawił się później w żadnym z zachowanych kościołów. Podobnie zdobione drobne przedmioty znajdowano jednak w innych krajach skandynawskich; od norweskiego kościoła taka właśnie ornamentyka znana jest jako styl Ornes.

The roof and walls of the ‘higher tier’ are covered with shingle. There are a few windows in the church: one in the west wall above the entrance, one in the

Ornes: świecznik uchodzący za średniowieczny (dk)
Ornes: candleholder claimed to be medieval (dk)

Brosza z Lindhom Høje
© Nordjyllands Historiske Museum
Brooch from Lindhom Høje
© Nordjyllands Historiske Museum

one in the south wall of the chancel, one in the south wall of the nave, and one in the small roof directly above the pulpit. The vestry, added behind the chancel, has one window, too. In the ‘higher tier’ of the nave and chancel there are round apertures-squints of medieval provenance. Because of exposure to sunlight, the south wall occasionally has a pale, bleached light-brown colour.

Unlike in other churches, where only portals are carved, in Ornes we can find the aforementioned reused sophisticated ornaments also in the unique, apparently ‘palisade’ tar-blackened north wall, not only on its surface but also on the corner chancel post (sic!). Apart from two ornate panels there is an old portal with an unusual blank entrance aperture in the shape of a keyhole.

The ornament of oval finish, up to 12 cm deep, in the form of intertwined fantasy animals, has its origins in Celtic art (similar ones can be found e.g. in *The Book of Kells*, also known as the *Codex Cenannensis*) or in the ornaments of runic stones and

never reappeared in any of the extant churches. Similarly decorated small objects have been discovered however in other Scandinavian countries; it is known as the Ornes style after the Norwegian church.

Urnes jest kościołem bogatym w graffiti. Znajdują się tu runiczne inskrypcje w postaci wyrytych imion i prośb, na przykład (h)a=(l)(d)i (÷) hin ÷ hæ=lhi ÷ d=roten ÷ ho=n(d) ÷ yuir (÷) brynio=lfs ÷ on÷d ÷ þ=at ÷ se (÷) satt, interpretowane jako *Haldi hinn helgi dróttinn hõnd yfir Brynjulfs õndu. Þat sé sat*⁷⁴, co w wolnym tłumaczeniu znaczy „Oby Bóg miał w swojej opiece duszę Brynjulfa. Oby tak było”.

Z Urnes pochodzi także brzoza deszczulka-list z inskrypcją:

5 10 15 20
 ǪRǪ BRǪRǪNǪ*ǪǪǪǪǪǪ
 arne prestr uil hafa aig u

co się interpretuje jako: *Arni prestr vill hafa Ingu*⁷⁵, w tłumaczeniu: „Ksiądz Arne pragnie Ingi”.

W rogu południowej strony nawy, wśród odkrytego w obiekcie graffiti, uderza niezwykle rysunek przedstawiający zwierza, z pyska którego wystaje ludzka ręka.

W kościele znajduje się kilka obiektów o romańskiej i wczesnogotyckiej proveniencji. Są to: umieszczona nad wejściem do prezbiterium Grupa Pasyjna (ukrzyżowany Chrystus, Matka Boska i św. Jan), tzw. tron biskupi, czyli ciężki fotel na toczonych nogach — jeden z kilku takich zachowanych w Europie, dalej żelazny świecznik w kształcie długiej łodzi i żelazny zyrandol, a także pokrywa chrzcielnicy. Duże emaliowane świeczniki z Limoges pochodzące z XIII wieku nie są eksponowane. Z kolei w muzeum w Bergen od 1859 roku przechowywane są inne artefakty ze średniowiecznego wystroju Urnes: rzeźbę Madonny i rzeźbę głowy mnicha.

Urnes abounds in markings — runic inscriptions in the form of engraved names and requests, e.g. (h)a=(l)(d)i (÷) hin ÷ hæ=lhi ÷ d=roten ÷ ho=n(d) ÷ yuir (÷) brynio=lfs ÷ on÷d ÷ þ=at ÷ se (÷) satt, interpreted as *Haldi hinn helgi dróttinn hõnd yfir Brynjulfs õndu. Þat sé sat*⁷⁴, which can be translated roughly as ‘May God protect the soul of Brynjulf. Let it be so’.

A birch-wood slate-letter with an inscription also comes from Urnes:

interpreted as: *Arni prestr vill hafa Ingu*⁷⁵, which translates as: ‘Father Arne desires Inga’.

In the corner of the south side of the nave, among the discovered markings, there is a striking drawing representing a beast with a human hand in its mouth.

There are a number of Romanesque and early Gothic objects, such as the Passion Group above the entrance to the chancel (a crucified Christ, the Holy Mary and St. John), the so-called bishop’s throne, or a heavy armchair on lathed legs — one of few extant objects of this kind in Europe, an iron candle-holder in the shape of a longboat, an iron chandelier, and a baptismal font cover. Large enamel 13th-century candelabra from Limoges are not displayed. In turn, the Bergen Museum since 1859 has preserved other artefacts from the medieval furnishings of Urnes: the sculpture of the Madonna and of a monk’s head.

1	2	3	4
1. Urnes: panorama 360° okolicy kościoła. Widoczny Lustrafjorden – odnoga fiordu Sogne (dk)
Urnes: panorama 360° of the vicinity of the church. Visible Lustrafjorden – an offshoot of the Sogne Fjord (dk)
 2. Urnes: kościół od południowego zachodu. Ściana południowa wyblakła od słońca (dk)
Urnes: south-west view of the church. South wall faded because of exposure to sunrays (dk)
 3. Urnes: arkada w zachodniej ścianie kościoła (dk) / Urnes: arcade in the west wall of the church (dk)
 4. Urnes: okucia drzwi i ślady po innych (dk) / Urnes: door fittings and ghost marks of nonexistent ones (dk)

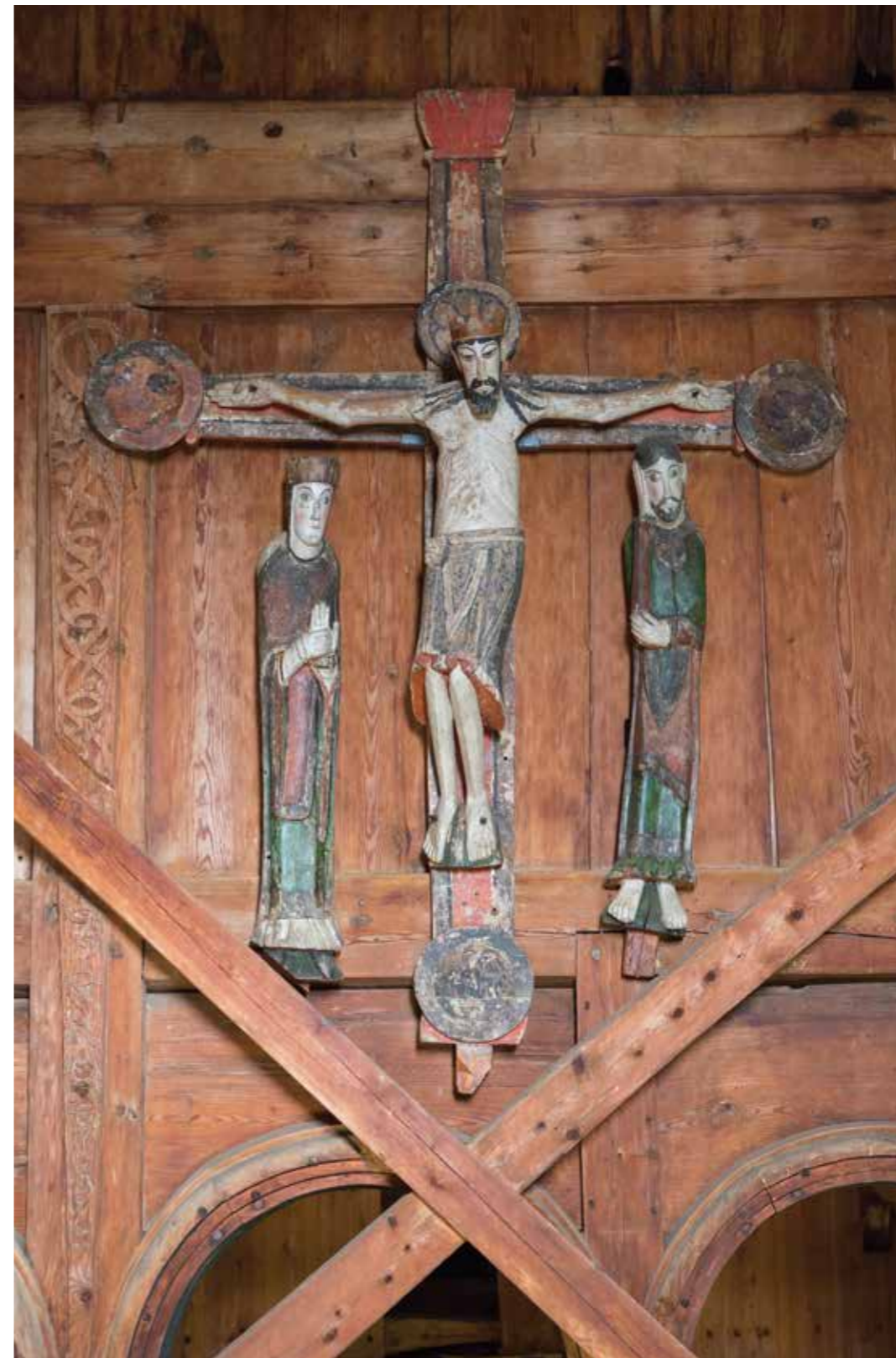

1	2
3	4

1. Urnes: ściana północna kościoła (dk) / Urnes: north wall of the church (dk)
2. Urnes: dawny portal. W prawym dolnym rogu widoczna końcówka spodniego legara (dk)
Urnes: old portal. An end of the groundsill visible in the lower right corner (dk)
3. Urnes: unikatowy narożny słup prezbiterium (dk) / Urnes: unique corner post of the chancel (dk)

1	2
3	4

1. Urnes: średniowieczny żyrandol (dk) / Urnes: medieval chandelier (dk)
2. Urnes: jeden z kapiteli kostkowych (dk) / Urnes: one of block capitals (dk)
3. Urnes: średniowieczne graffiti (dk) / Urnes: medieval artwork (dk)
4. Urnes: „fotel biskupi” (dk) / Urnes: ‘bishop’s chair’ (dk)

1. Urnes: prezbiterium (dk) / Urnes: chancel (dk)
2. Urnes: widok z góry na przegrodę prezbiterium (dk) / Urnes: view from above on the chancel screen (dk)
3. Urnes: średniowieczna Grupa Pasyjna (dk) / Urnes: medieval Passion Group (dk)
4. Urnes: średniowieczna główka mnicha, obecnie w Bergen, HMB (dk) / Urnes: medieval monk's head, now in Bergen, HMB (dk)
5. Urnes: średniowieczna Madonna, obecnie w Bergen, HMB (dk) / Urnes: medieval Madonna, now in Bergen, HMB (dk)

Borgund: widok kościoła od południowego zachodu (we)
Borgund: south-west view (we)

7. Borgund

Sogn og Fjordane

Perła wśród kościołów słupowych, najlepiej zachowany spośród wszystkich norweskich *stavkirker*. Położony jest w dolinie Lærdal, około 30 km na wschód od brzegu fiordu Sognefjord. Kościółek, pierwotnie podobno pod wezwaniem św. Andrzeja, jest otoczony niewielkim cmentarzem. Świątynia reperowana była w roku 1738 (kalenica i sterczyny), w 1782 roku została podpalona, po czym cudem uratowana. Funkcje sakralne przestała pełnić w 1868 roku, kiedy gmina zbudowała nowy kościół. Wcześniej doceniono walory historyczne i estetyczne starej świątyni; w 1877 roku Borgund został zakupiony przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Norwegii za dotację ze Stortingu i oczyszczony z późniejszych dodatków, między innymi ze zrębowej zakrystii, okienek-lukarn w dachu, empor i pseudokolebkowego sklepienia⁷⁶.

Z powodu wielkiej liczby zwiedzających na oryginalnej podłodze nawy położono drugą. Obecnie kościółek jest już tylko konserwowany i smołowany; w ostatnich latach (2010–2012) wymieniono na nim około 5000 gontów.

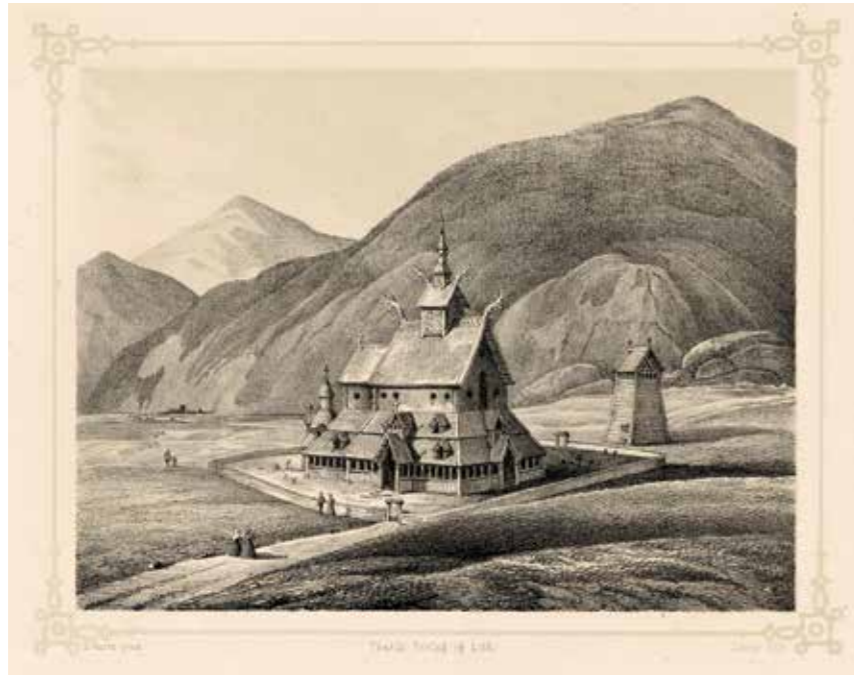
Po raz pierwszy obiekt został wymieniony w rejestrze diecezji bergeńskiej około 1360 roku, pochodzi zaś z końca XII wieku. Badanie dendrochronologiczne pozwoliło ustalić lata ścięcia drzew na słupy – było to w okresie 1180–1181. Niektóre części, takie jak absyda czy wieżyczki, są średniowieczne, ale mogły być dodane jakiś czas po wybudowaniu kościoła. Kanaliki drenujące w podwalinach sugerują, że soboty dodano później.

A pearl among the stave churches, the best-preserved of all the Norwegian *stavkirker*. Located in the Lærdal Valley, about 30 km east of the Sognefjord Fjord shore. The church, initially purportedly dedicated to St. Andrew, is surrounded by a tiny graveyard. It was renovated in 1738 (ridge and gable heads), set on fire in 1782 and then miraculously saved. It ceased to be used for religious worship in 1868, when the community built another church. The historical and aesthetic value of the old church was recognised early; in 1877 Borgund was purchased by the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments for a subsidy from the Storting and was stripped of later additions such as the log-built vestry, window-dormers in the roof, galleries, and a pseudo-barrel vault⁷⁶.

Because of numerous visitors, a new floor was laid upon the original nave floor. Now the little church is only maintained and tarred; more recently (2010–2012) about 5,000 roof shingle were replaced.

Recorded for the first time in the register of the Diocese of Bergen about 1360, it actually comes from the late 12th c. A dendrochronological dating confirmed the time when the trees were felled for posts, i.e. 1180–1181. Some elements, such as the apse or the steeples, are medieval, but may have been added some time after the church was built. The drainage tubules in the ground beams imply that the pentice was added later.

Jest to kościół typu B, a więc „bazylikowy” o 12 prostych słupach, stabilizowanych podwójnymi belkami ściągającymi, ozdobnymi krzyżownicami („krzyżami św. Andrzeja”) i łukowatymi wspornikami. Na słupach widoczne są wcięcia po usuniętych emporach. Szczyty słupów udekorowano maszkaronami-maskami. Pośrodku każdej z długich ścian znajduje się jeszcze jeden słup pośredni, zakotwiczony w dolnym ściąganiu i nie sięgający podłogi. Z nawy, która ma powierzchnię około 40 m², widoczna jest nożycowa więźba dachowa z jętkami.

Borgund w latach 40. XIX w. W daszkach widoczne usunięte później wykusze. Litografia wg F.W. Schiertz z 1848 r. (NB)
Borgund in the 1840s. Bay windows, later removed, visible in the roofs. A lithograph after F.W. Schiertz of 1848. (NB)

Wnętrze miało przegrodę między nawą a węższym prezbiterium, jak w Hopperstad, ale usunięto ją po reformacji. Boczne ściany nawy są nietypowo usztywnione ogromnymi krzyżownicami. Do ścian przytwierdzono ławki, które w średniowieczu przysługiwały wyłącznie niedołącznym. Prezbiterium jest także „dwukondygnacyjne”, ale jego dach nie jest podtrzymywany słupami, tylko „zawieszony” na konstrukcji nawy. Światło dochodzi tu przez niewielkie okrągłe otwory w owej „kondygnacji”.

Kościół ma trójkondygnacyjną sygnaturkę, absydę z okrągłą wieżyczką („latarnią”)⁷⁷ i dookólny ganek, który kryje trzy portale: w nawie od zachodu i południa, w prezbiterium także od południa. Najstrojniejszy portal, zachodni, ma dwie bogato rzeźbione w ornament roślinny półkolumny z niemal cylindrycznymi kapitelami, archiwoltę i szerokie panele

This is a B-type ‘basilical’ church with 12 straight posts, stabilised by double girder beams, decorative cross braces (so-called St. Andrew’s crosses) and arched brackets. On the posts there are visible notches, traces of removed pentice. The post tops are decorated by mascarons-masks. In the centre of each longitudinal wall there is one more ‘hovering’ post, anchored in the bottom girder and not reaching down to the floor. The scissor roof truss with collar beams is visible from the nave floor, about 40 m² in size.

The interior once featured a screen between the nave and the narrower chancel, as in Hopperstad, but it was removed after the Reformation. The side walls of the nave are atypically stabilised by means of huge cross braces. Benches affixed to the walls were in medieval times used solely by the infirm. The chancel is also composed of ‘two tiers’, but its roof is not supported by posts but only ‘suspended’ on the construction of the nave. Light gets inside by the small round apertures in the ‘tier’.

The church has a three-tier belfry, an apse with a round turret (‘lantern’)⁷⁷ and an ambulatory which protects three portals: in the nave in the west and south, and in the chancel in the south as well. The most elaborate west portal has two half-columns, an archivolt and wide panels on either side. The half-columns are richly carved with floral ornaments and

z obu stron. Są one pokryte wyobrażeniami posplatanych w walce zwierząt (węży i smoków, także skrzydlatych) i roślin, zbliżonych do ornamentyki w Hopperstad – *vide* dokładniejszy opis przy tym kościele. Dużo skromniejszy jest portal południowy nawy, bez snyderki po bokach, ma za to pełne kolumny, a na kapitelach długoszyje „lewki”, znane z portali innych kościołków, między innymi ze świątyni Wang. Portal prezbiterium, dostępny tylko z sobót i tradycyjnie niezdobiony, zachował się jedynie we fragmentach. Obok tego portalu znajduje się prostokątne okienko, przez które można było z ganku oglądać ołtarz, czyli hagogoskop, pełniący być może także funkcję lepratorium, czyli otworu do podawania komunikantu trędowatym, dzięki czemu mogli uczestniczyć w sakramencie.

Ścianki sobót są skonstruowane z mniej więcej metrowej, pełnej bariery i umieszczonej na niej wyraźnie „romańskiej” arkadki. Taki ażurowy ganek okala prawie cały kościół; ślepy jest tylko za absydą. Nie ma podłogi, a wyłożony jest kamiennymi płytami. W okalającym kościół daszku, nad umieszczonymi od południa, północy i zachodu gankami wejściowymi do sobót (i w przypadku południowego i zachodniego jednocześnie do wnętrza budowli), znajdują się okratowane wykusze-lukarny podobne kształtem do ganków, nadające im charakter „piętrowy”. Poczynając od daszka sobót, a kończąc na najmniejszym, górnym daszku sygnaturki, powstaje w ten sposób sześć zmniejszających się połaci dachowych umieszczonych jedna nad drugą. Na bocznych połaciach sygnaturki (o dziwo, przytwierdzonej do kalenicy gwoździami) wycięte są ażurowo wpisane w okrąg smoki. Końcówki kalenicy są opatrzone sterczynami, w których przy odrobinie dobrej woli można się dopatrzeć smoczycich głów⁷⁸, oraz krzyżykami. Całość kryta jest efektownym, łuskowatym gontem.

have nearly cylindrical capitals. The panels feature images of animals in combat (serpents and dragons, including winged ones) and of plants. They look similar to the ornaments in Hopperstad – see a more comprehensive account concerning the latter church. The south portal of the nave is simpler, with no carved sides, but has full columns whose capitals feature long-necked ‘lions’, known from the portals of other churches, e.g. Vang. The chancel portal, accessible only from the pentice and traditionally left without decorations, has only been preserved in fragments. Next to the portal there is a rectangular window through which one could see the altar from the ambulatory, known as the hagogoscope, possibly functioning also as a leper’s squint, or an aperture for offering the sacred host to lepers, thanks to which they were able to receive communion.

The pentice walls are constructed of a one-metre full barrier and a clearly ‘Romanesque’ arcade set on it. This openwork ambulatory runs almost along the length of entire church and is blank only behind the apse. It has no floor but is laid with stone slabs. In the roof surrounding the church, above the south, north and west entrance porches to the pentice (and in the case of the south and west one, the latter being at the same time the building entrance); there are barred

bay window-dormers similar to ambulatories, which make them look like two-tier constructions. Starting from the pentice roof and finishing on the smallest upper roof of the belfry, there are six ever smaller roof planes located one above the other. Dragons inscribed in circles are cut out on the side walls of the turret (strangely enough, nailed to the ridge). The ridge ends might be interpreted by an imaginative person as dragons’ heads⁷⁸ and crosses. The building is covered with impressive scale-like shingle.

Wnętrze Borgund wg rys. G.A. Bulla z lat 1852–1854 (Wiki C)
Borgund church interior after a drawing by G.A. Bull from 1852–1854 (Wiki C)

W wyposażeniu kościoła znajduje się skromna ambona z około 1550 roku i niewielki ołtarz z roku 1654. Kamienna mensa ołtarzowa pochodzi ze średniowiecza. Pewne elementy wystroju z tej epoki (fragmenty żelaznego żyrandola, figury świętego) są przechowywane w muzeum bergeńskim.

W różnych częściach kościoła znajduje się graffiti (m.in. wizerunki ptaków i statków) i wiele inskrypcji runicznych (np. popularne *Ave Maria*) – dwie z nich, znajdujące się po dwóch stronach zachodniego wejścia, zostały zabezpieczone grubą szybą. Na drzwiach południowego portalu znajdują się nacięcia i wyciśnięte symbole. Pośrodku drzwi widoczny jest na przykład rysunek przedstawiający postać ludzką, przypominający obrazek wykonany rączką dziecka. Podobne odkryto ponoć w innych miejscach i sugeruje się, że to tradycyjny znak zaciężnych żołnierzy, spośród których wielu pochodziło z pobliskiego Trøndelagu. Wokół rysunku znajdują się gmerki, używane przez chłopskie rody w charakterze podpisów. Niektóre wybite są specjalnymi stemplami.

Stojąca nieopodal przyciężkawa, wręcz pokraczna dzwonnica jest jedyną w swoim rodzaju. Ma co prawda konstrukcję słupową, ale nie jest pewne, czy jest równie stara, jak kościół; być może w całości pochodzi z 1665 roku⁷⁹.

Budowla w Borgund posłużyła jako wzór do rekonstrukcji kilku kościołów (Gol, Hopperstad, Fortun i w pewnej mierze Wang) i najlepiej odpowiada popularnemu wyobrażeniu o wzorcowym wyglądzie takiej świątyni. Niezmiernie rzadko używany jako miejsce kultu religijnego, kościół stanowi obiekt kultowy dla turystów z całego świata, któremu przedstawiono go w postaci modelu podczas Wystawy Światowej w Paryżu w roku 1889.

Zdobienia obiektu były inspiracją przy budowie hoteli nad fiordem Sogne.

Borgund: maskaron na zwieńczeniu jednego ze słupów nawy (dk)

Borgund: mascaron atop a nave stave (dk)

Borgund: zoomorficzny maskaron na zwieńczeniu jednego ze słupów nawy (dk)

Borgund: zoomorphic mascaron atop a nave stave (dk)

The furnishings include a modest pulpit from about 1550 and a small altar from 1654. The stone altar top comes from the Middle Ages. Some medieval furnishings (fragments of an iron chandelier, a figure of a saint) are housed in the Bergen Museum.

There are markings (e.g. images of birds and ships) and many runic inscriptions (e.g. popular *Ave Maria*) in different parts of the church. Two runic inscriptions on either side of the west entrance are protected by a thick glass pane. On the south portal door there are notches and impressed symbols. In the centre of the door there is, e.g. a drawing resembling a human figure, very much like a child's doodle. Similar ones have allegedly been discovered in other places and are said to be the traditional signs of mercenaries, many of whom came from nearby Trøndelag. Around the drawing there are marks, used by peasant families as signatures. Some of these were struck by means of a special die.

The stocky, very awkward belfry standing nearby is one of a kind. It is a stave building but there is no way of knowing if it is as old as the church itself; it may have been constructed in 1665⁷⁹.

The Borgund building was used as a model for the reconstruction of a few churches (Gol, Hopperstad, Fortun, and to some extent Vang) and best fits the popular image of a model appearance of such a church. Very rarely used for religious worship, the church is a highlight for tourists from around the globe, to which it was introduced as a model during the World Exhibition in Paris in 1889.

The decorations of the building inspired the construction of hotels over the Sogne Fjord.

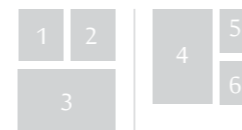

1

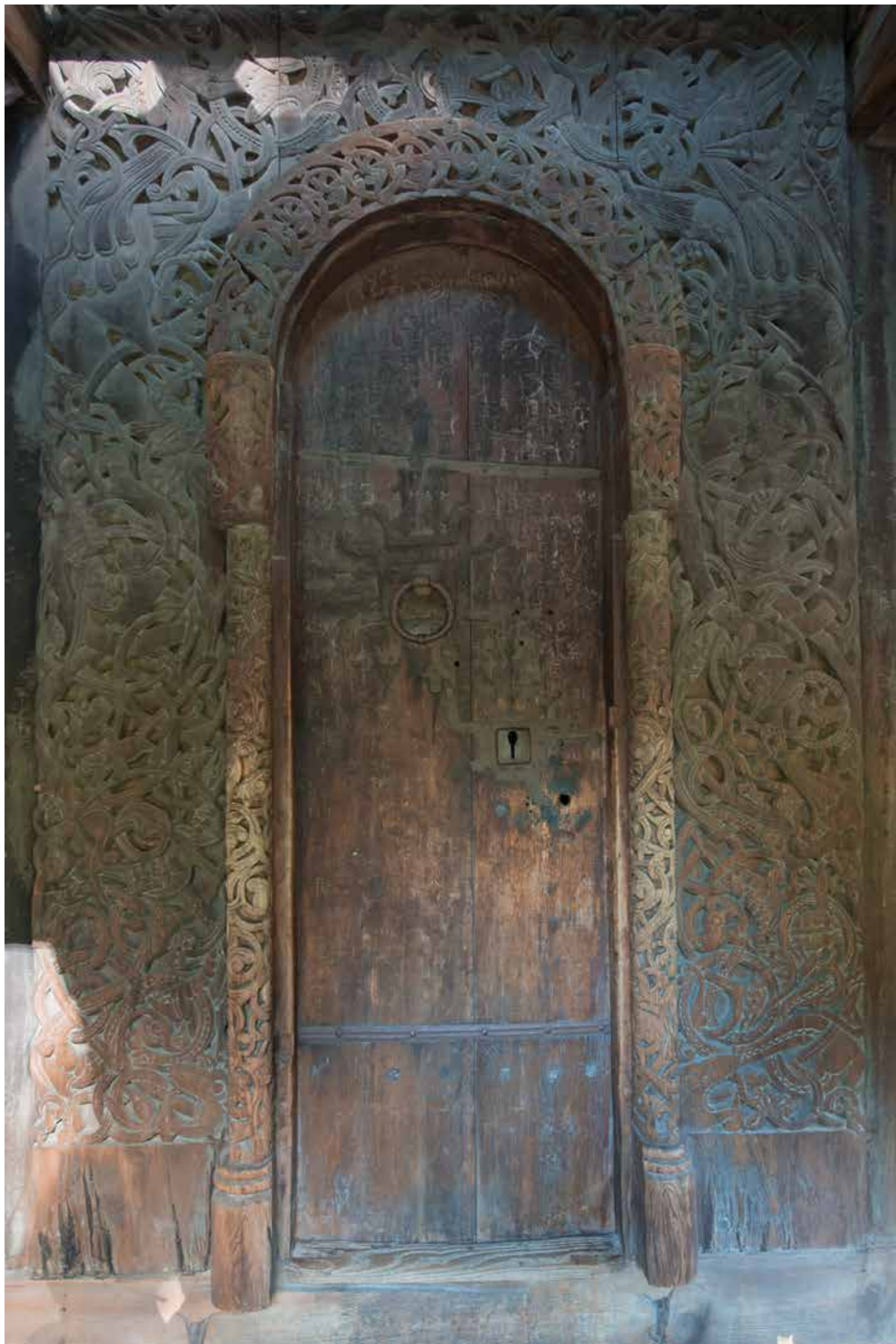
1. Borgund od północy, z lewej strony widoczny nowy kościół (dk) / Borgund, the north view, the new church is visible on the left (dk)

2

2. Borgund od południa (dk) / Borgund the south view (dk)

1. Borgund: wejście do sobót od południa (dk) / Borgund: south entrance to the pentice (dk)
2. Borgund: sygnaturka (dk) / Borgund: steeple (dk)
3. Borgund: końcówka spodniego legara wystająca spod podwaliny. Widoczne trójkątne ujście kanału odpływowego do wody deszczowej (dk)
Borgund: end of the lower joist protruding from the ground sill. Visible triangular spout of the rainwater drainage groove (dk)
4. Borgund: arkadka sobót (dk) / Borgund: pentice arcade (dk)
5. Borgund: południowa część sobót (dk) / Borgund: south part of the pentice (dk)
3. Borgund: hagioskop od strony sobót (dk) / Borgund: hagioscope on the pentice side (dk)

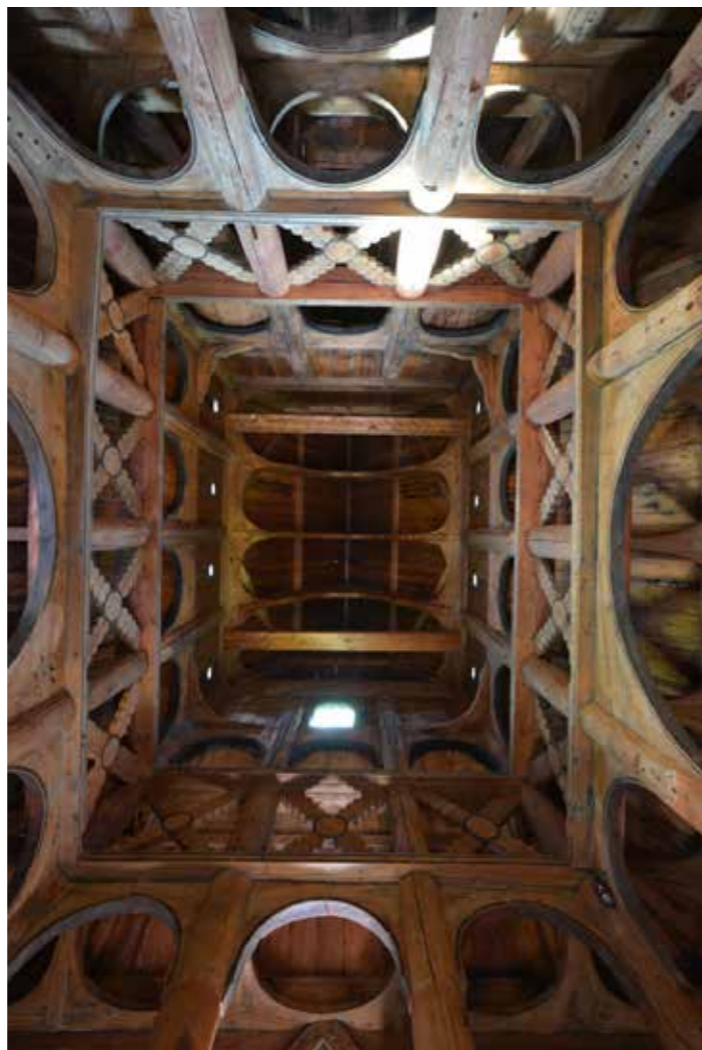
1

2

3

4

1. Borgund: portal zachodni (dk) / Borgund: west portal (dk)
2. Borgund: południowy portal nawy (dk) / Borgund: south nave portal (dk)
3. Borgund: detal południowego portalu nawy: „lewek” na kapitelu kolumnienki (dk)
Borgund: detail of the south nave portal: 'lion' on a column capital (dk)
4. Borgund: zoomorficzna baza kolumnienki południowego portalu nawy (twl)
Borgund: zoomorphic pedestal of the south nave portal column (twl)

1	2	5
3	4	6 7

1. Borgund: fragment drzwi południowego portalu nawy (dk) / Borgund: fragment of the south nave portal door (dk)
2. Borgund, detal portalu zachodniego: panel boczny (dk) / Borgund, detail of the west portal: jamb (dk)
3. Borgund: nawa. Widoczne „krzyże św. Andrzeja”, okrągłe okienka, maskarony na słupach i wiązary nożycowe dachu (dk)
Borgund: nave. 'St. Andrew's crosses', round windows, mascarons atop staves, and scissor roof truss visible (dk)
4. Borgund: ołtarz, z prawej strony w ścianie widoczny hagioskop (dk) / Borgund: altar, on the right-hand side a hagioscope in the wall (dk)
5. Borgund: jedna z inskrypcji runicznych przy wejściu zachodnim (twl) / Borgund: one of the runic inscriptions at the west entrance (twl)
6. Borgund: inskrypcja runiczna przy wejściu zachodnim (dk) / Borgund: runic inscription at the west entrance (dk)

Hopperstad: kościół od południowego zachodu (twl)
Hopperstad: south-west view (twl)

8. Hopperstad

Sogn og Fjordane

Jest to efektowna budowla, znacznie bardziej kojarząca się z kościołem słupowym niż niejedna z dotychczas tu opisanych. Stoi na niewielkim wzniesieniu wśród pól i pastwisk, na terenie gospodarstwa Hopperstad w miejscowości Vik, kilometr od fiordu Sogne, blisko przystani promowej Vangsnes. Kiedy na mocy ustawy kościelnej z 1851 roku świątynia okazała się za mała dla parafii, wybudowano w 1877 roku nowy kościół, stary przeznaczając do rozbiórki.

Kościół, uratowany przez świadomego jego historycznej wartości architekta i inżyniera Petera Andreasa Blixa, został przez niego kupiony za 600 koron w imieniu Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Norwegii z Bergen w 1880 roku. Początkowo planowano przeniesienie budowli właśnie tam, ale Blix namówił członków Towarzystwa, by pozwolono mu odrestaurować obiekt *in situ*. Towarzystwo sprawuje nad nim pieczę do dzisiaj.

Był to kościół wotywny, zwany niegdyś **Hoprekstad**. Po raz pierwszy wspomniany w 1360 roku, niemniej jest o ponad 200 lat wcześniejszy. Pod obiektem odkryto ślady po konstrukcji słupowej „drugiej generacji”. Hauglid⁸⁰ opisuje przechowywane w muzeum w Bergen dwa zachowane fragmenty tej (?) konstrukcji, pokryte rzeźbą w stylu Urnes.

Obecny kościół to budowla typu B, a więc „bazylikowa”, o podwyższonej nawie, opartej, tak jak w Urnes, na 16 słupach tworzących wewnętrzne kolumny, o podwyższonym prezbiterium. Należy do podtypu Kaupanger. Świątynię przykrywają dwuspadowe dachy (o konstrukcji nożycowej

An impressive building which fits the description of a stave church more than some of the above ones. Located on a small hillock among fields and pastures, on the premises of the Hopperstad farm in Vik one kilometre away from the Sogne Fjord, it is close to the Vangsnes ferry wharf. When after the adoption of the 1851 law the church became too small for the congregation, a new church was built in 1877 and the old one was to be demolished.

The church, saved by the architect and engineer Peter Andreas Blix, aware of its historic value, was purchased by Blix for 600 crowns on behalf of the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments from Bergen in 1880. Initially the building was to have been moved to Bergen, but Blix persuaded the Society members to let him renovate the building on site. The Society has taken care of the church until today.

A votive church, once called **Hoprekstad**, which first appeared in records in 1360, is in fact over 200 years older. Traces of a ‘second generation’ stave construction were discovered underneath. Hauglid⁸⁰ describes two extant fragments of this (?) construction, covered with Urnes-style sculptures; they are now preserved in the Bergen Museum.

The present church is a B-type ‘basilical’ building with a raised nave, supported, as at Urnes, on 16 posts constituting inner columns, with a raised chancel. It is one of the Kaupanger sub-type. The church is covered by gable roofs (a scissor construction with collar beams) above the nave and chancel, below roofs above the ‘aisles’. As in

z jętkami) nad nawą i prezbiterium, niżej daszki nad „nawami bocznymi”. Jak we wszystkich kościołach typu B, słupy są wpuszczone w spodnią kratę legarów. Uważa się, że kościół pierwotnie nie miał innych elementów i zachowywał surowy, „romański” wygląd (jak np. obecnie Haltdalen) do około 1600 roku, kiedy to przedłużono nawę na zachód i wybudowano nad przedłużeniem dzwonnice. W technice zrębowej przedłużono też na wschód prezbiterium, a od strony południowej dobudowano przestronną kruchtę. Później od północy

Stavkirke w Hopperstad w trakcie rekonstrukcji w 1885 r.: widoczne jest nowe pokrycie głównego dachu. W tle widać nowy kościół (RA)
The stavkirke at Hopperstad under reconstruction in 1885: the new cover of the main roof visible. The new church can be seen in the background (RA)

dodano jeszcze wielką zrębową przybudówkę na kształt półtranseptu. W nawie zbudowano też trójkondygnacyjną emporę ze schodami z kruchtą przy dzwonnicy, w emporę wyposażono nawet prezbiterium. W ścianach wybito szereg okienek. Przebudowę kościoła zakończono na początku XVIII wieku. Ponieważ Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Norwegii kupiło od parafii tylko jego najstarszą, średniowieczną część, usunięto i sprzedano osobno na budulec wszystkie późniejsze przybudówki i dodatki.

Obiekt został odrestaurowany i zrekonstruowany w latach 1885–1891 według koncepcji Blixa (i Nicolaysena) na wzór kościółka w Borgund. Zlikwidowano wówczas okienka, zamiast nich wycięto okrągłe otwory w górnych ścianach, dodano też efektowne „romańsko-gotyckie” elementy, których w kościele pierwotnie nie było: gontowe pokrycie dachu z wystającymi u jego szczytów smoczymi sterczynami, strzelistą trójkondygnacyjną sygnaturkę, dookolny

all B-type churches, the posts are inset into the ground sill. The church is believed not to have any other furnishings originally and is believed to have an austere ‘Romanesque’ appearance (as e.g. Haltdalen now) until about 1600, when the nave was extended towards the west and a belfry placed above the extended section. The chancel was also extended towards the east as a log structure and a large porch was added on the south side. Later a large log-built annex shaped like a semi-transept was added on the north side. The nave

features a three-tier gallery with stairs and a porch near the belfry; even the chancel has a gallery. A number of windows were cut out. The reconstruction of the church was finished in the early 18th c. Since the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments bought from the parish only the oldest, medieval part, all the later annexes and additions were removed and sold as construction timber.

The building was renovated and reconstructed in the year 1885–1891 after the design of Blix (and Nicolaysen), following the church in Borgund. The windows were then removed and round apertures were cut out instead in the upper walls. Moreover, impressive ‘Romanesque and Gothic’ elements were added, not originally in the church: a shingle roof with dragons’ heads at the gable ends, a slender three-tier belfry, an ambulatory⁸¹ with ‘Romanesque’ columns (at the west entrance visibly

ganek⁸¹ z „romańskimi” kolumnkami (przy zachodnim wejściu wyraźnie inspirowanymi kolumnkami z Urnes), zwieńczoną wieżyczką dwukondygnacyjną, szyszkowatą absydę. W ten sposób kościół w Hopperstad – jako w pewnym sensie klon Borgund – zyskał wygląd, jaki odpowiadał popularnym wyobrażeniom współczesnych na temat stavkirke.

Bez wątplenia średniowieczne są tu wszystkie trzy portale o łukowato wciętych progach: „panelowy” zachodni, bogato zdobiony zoomorficznie i roślinnie, skromny „roślinny” południowy i najprościej zdobiony, ale unikatowy północny, umieszczony w ścianie prezbiterium. Jak się wydaje, oryginalna jest właśnie ta ściana ze znajdującym się od południowej strony hagioskopem, a także południowa ściana nawy. Pierwotne „romańskie” są słupy o przekroju ściętego u szczytu owalu – podpory widocznej więźby dachowej, a także ich kostkowe kapitele. Jak dalece oryginalne są stabilizujące te podpory belki-ściagi i skrzyżowane zastrzały, czyli „krzyże św. Andrzeja”, pozostaje kwestią otwartą⁸². Za średniowieczną, aczkolwiek późniejszą niż sama budowla uchodzi przegroda między nawą a prezbiterium, z centralnie umieszczonym „romańskim” portalem (także o łukowato wciętych progach); byłaby to zatem jedyna zachowana tak stara konstrukcja w Norwegii. Znakomita większość średniowiecznej polichromii i namalowanych na niej później cytatów z Biblii została skutecznie usunięta przez wynajętych przez Bliksa miejscowych ludzi; resztki zachowały się w zasadzie jedynie w prezbiterium.

W wyposażeniu wnętrza znajduje się pewien niezwykle obiekt o XIV-wiecznej proveniencji: jest to bogato zdobiony, wysoki drewniany baldachim (czyli cyborium), umieszczony niegdyś nad bocznym ołtarzem, znajdującym się z lewej strony przed wejściem do prezbiterium. Wśród rzeźbionych ornamentów znajdujemy tu cztery głowy: na szczycie dwuspadowego daszku cyborium głowę Chrystusa, na przednich kolumnkach odpowiednio królowej i króla, a poniżej niego – głowę mnicha z tonsurą. Daszek ma ostrołukowe sklepienie, w którym zachowała się średniowieczna polichromia w formie ośmiu „medalionów” ze scenami z życia Najświętszej Marii Panny – od *Zwiastowania* po *Ucieczkę do Egiptu*. Spekuluje się, że cyborium zmontowano z dwóch innych, i że podobny obiekt mógł się znajdować także po drugiej stronie wejścia do prezbiterium.

Największym skarbem kościoła jest jednak portal zachodni, o bogatej „smoczej” snyderce. Należy

inspired by the columns from Urnes), and a cone-like apse topped with a two-tier tower. In this way the church in Hopperstad, is in a sense a clone of the Borgund one, acquired an appearance that corresponded to the popular conceptions of the stavkirke of that time.

All the three portals of stepped-back thresholds are no doubt of medieval provenance: the jamb west one, with elaborate zoomorphic and floral motifs, the modest ‘floral’ south one and the unique north one, with the simplest decoration, located in the chancel wall. Apparently this very wall with a hagioscope on the south side as well as the south wall of the nave is original. The posts whose cross-section resembles that of an oval cut off at the ends – the supports of the visible roof truss – as well as their block capitals are originally ‘Romanesque’. It remains an open question to what extent the girder beams that stabilise the supports and crossed angle braces, or ‘St. Andrew’s crosses’, are original⁸². The chancel screen, with a ‘Romanesque’ portal in its centre (also with an arched stepped-back threshold), is considered to be medieval, but from a later time than the building; this would be, then, the sole extant old construction like that in Norway. Most of the medieval frescoes and biblical quotes painted on them later were successfully removed by the local residents hired by Blix; actually the remains of frescoes are only in the chancel.

The furnishings include one unique object from the 14th c.: an elaborately ornamented and tall wooden canopy (*ciborium*), once placed above a side altar, on the left-hand side before the chancel entrance. Among the carved ornaments there are four heads: Christ’s head on the top of the gable roof of the ciborium, those of a queen and a king, respectively, on the front columns, and the tonsured head of a monk beneath. The roof has a pointed arched vault with extant medieval frescoes in the form of eight ‘medallions’ with scenes from the life of the Holy Mary, from the *Annunciation* to *Flight to Egypt*. The ciborium is said to have been assembled from two other ones; a similar object may have been located on the other side of the chancel entrance.

However, it is the west portal with elaborate ‘dragon’ woodwork that is the greatest treasure of the church. The portal is one of the so-called

do tzw. typu Sogn-Valdres, występującego w tych właśnie regionach⁸³. Charakteryzuje się zoomorficznym motywem dwóch dużych skrzydlatych smoków w górnych rogach szerokich paneli rozmieszczonych symetrycznie po obu stronach portalu. Smoki atakują z dwóch stron trzeciego, mniejszego, umieszczonego centralnie na częściowo zrekonstruowanej archiwoltie; mniejszych smoków i stylizowanych zwierząt jest tam zresztą więcej, na przykład w dolnej części ornamentów widnieją przedstawienia zwierząt wypluwających sploty roślinne. Wśród motywów roślinnych uwagę przykuwają różnego rodzaju palmetki. Badacze są zgodni co do tego, że ornamentyka tego portalu, a w jeszcze większym stopniu portalu południowego, zdradza pokrewieństwo z kamiennymi rzeźbami z Nidaros (Trondheim), a te z kolei są inspirowane romańską sztuką anglosaską.

W kościele odnotowano bogate graffiti figuralne, a także 20 inskrypcji runicznych o charakterze zarówno religijnym, jak i „prywatnym”. Najdłuższa taka inskrypcja, jak zwykle czytana z dołu do góry, znajduje się na południowej ścianie nawy pod okienkiem, przy epitafium pastora Legangera:

nu * er * ba=lm*sunua=fta=n
troten* hia=be * þæim | |manni *
er * þesa=r * runa=r * ræist * sua þæim *
er * þær * ræþr +

czyli: *Nú er palmsunnuaptann. Dróttinn hjalpi þeim manni, er þessar rúnar reist, svá þeim, er þær ræðr*⁸⁴, co w wolnym tłumaczeniu znaczy: „W wigilię Niedzieli Palmowej. Niech Bóg ma w swej opiece człeka, co wyciął te runy, a także tego, co je odczyta”.

Na południowej ścianie na zewnątrz znajduje się znaczna liczba chłopskich gmerków.

Na tejże ścianie wewnątrz nawy, w rogu przy prezbiterium, znajduje się wspomniane epitafium pastora Ivera Eriksena Legangera, wymalowane tam za jego życia, z pustym miejscem na rok śmierci (1702), wypełnionym później innym charakterem pisma. Po przekątnej, na ścianie północnej, wisi portret – wg tradycji jego żony – autorstwa jakiegoś uzdolnionego malarza.

W podłogę przy wejściu wpuszczona jest XVIII-wieczna, opatrzona reliefowymi herbami, bardzo „kontynentalna” płyta nagrobna Johannyy Elisabeth von Holstein (†1738), żony pułkownika Moritza Georga, dowódcy miejscowego regimentu.

Sogn-Valdres type, present in these very regions⁸³. It features a zoomorphic motif of two large winged dragons in the upper corners of the wide panels placed symmetrically on either side of the portal. The dragon's assault on two sides a third, smaller one, placed in the centre of the partly reconstructed archivolt; there are smaller dragons and stylised animals there. For instance, in the lower part of the ornaments there are images of animals spitting out floral tendrils. Different kinds of palmettes demand attention among the floral motifs. Scholars agree that the ornaments of this portal, and even more so of the south one, show affinities to the stone sculptures from Nidaros (Trondheim), which are in turn inspired by Romanesque Anglo-Saxon art.

The church has ample figural artwork and 20 runic inscriptions of a religious and ‘private’ nature. The longest inscription, as usual read from bottom to top, can be found on the south wall of the nave under a window, at the epitaph of pastor Leganger:

nu * er * ba=lm*sunua=fta=n
troten* hia=be * þæim | |manni *
er * þesa=r * runa=r * ræist * sua þæim *
er * þær * ræþr +

or: *Nú er palmsunnuaptann. Dróttinn hjalpi þeim manni, er þessar rúnar reist, svá þeim, er þær ræðr*⁸⁴. A rough translation reads: ‘On the eve of Palm Sunday. May God protect the man who carved these runes and the one who will read them.’

On the south wall on the outside there are a number of peasants’ markings.

On the same wall inside the nave, in the corner next to the chancel, there is the aforementioned epitaph of Minister Iver Eriksen Leganger, painted there during his lifetime, with a blank place for the years of death (1702), filled out later in a different hand. Diagonally across, on the north wall, there is a portrait of what traditionally has been considered as his wife, by some talented painter.

An 18th-century gravestone of Johanna Elisabeth von Holstein (†1738), wife of Colonel Moritz Georg, commander of the local regiment, is set in the floor near the entrance. The plaque features relief coats of arms and is very ‘continental’.

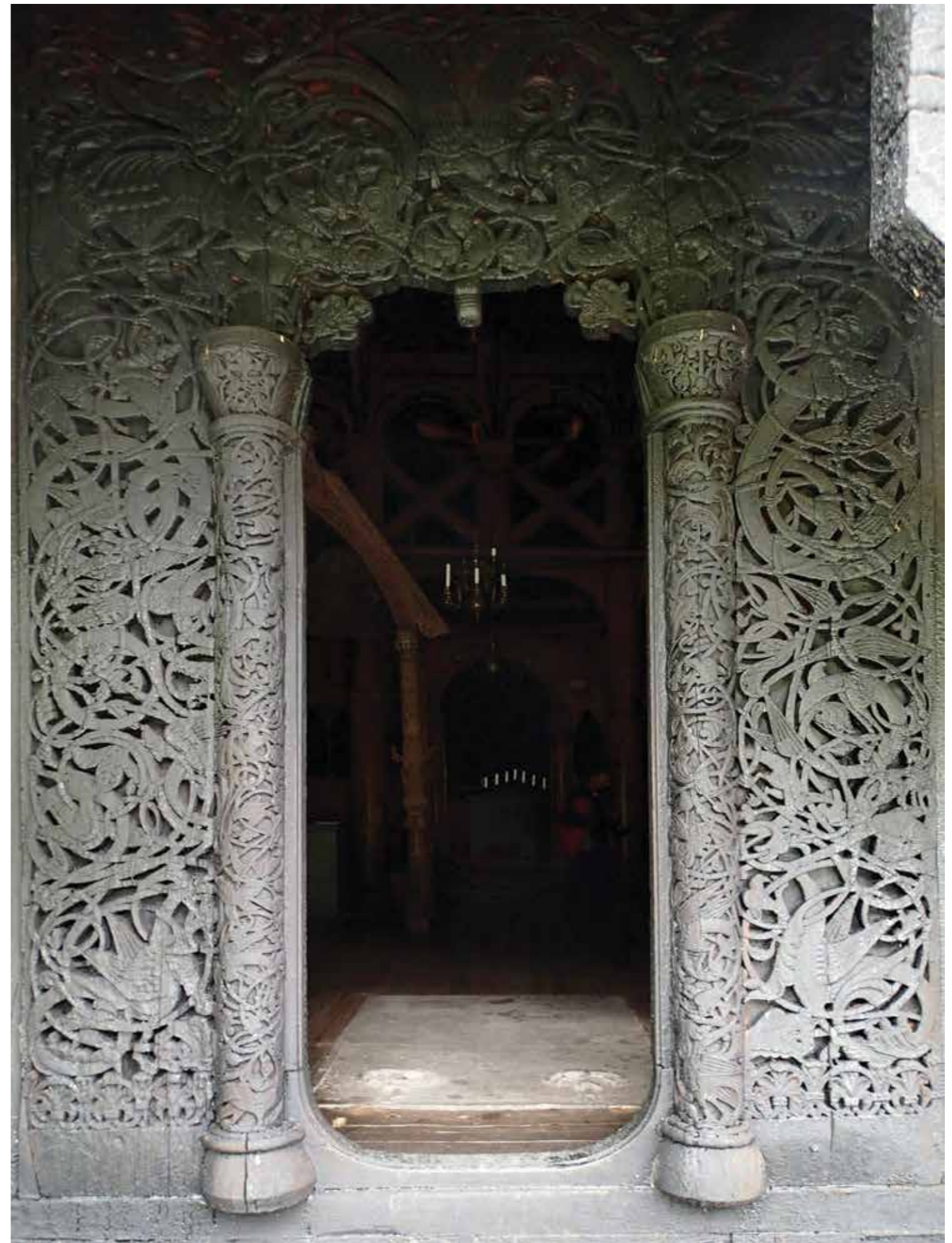

1

1. Hopperstad: kościół od południowego wschodu (dk) / Hopperstad: south-east view of the church (dk)

2

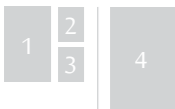
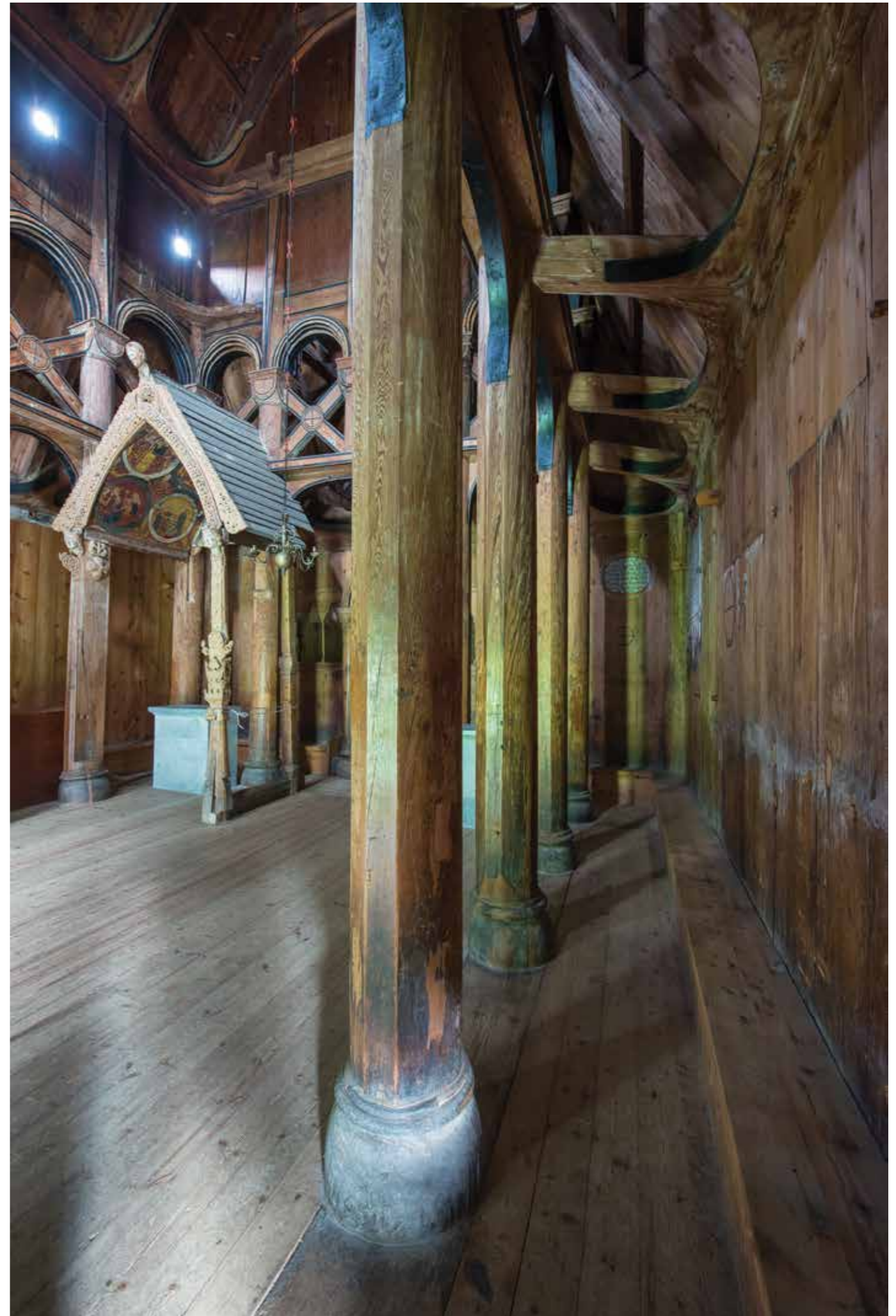
2. Hopperstad: kościół od południowego zachodu (dk) / Hopperstad: south-west view of the church (dk)

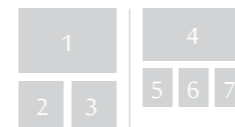
1 2
3 4

1. Hopperstad: arkady po stronie zachodniej (dk) / Hopperstad: arcades on the west side (dk)
2. Hopperstad: wejście z widocznym portalem (dk) / Hopperstad: entrance with a portal visible (dk)
3. Hopperstad: arkadki sobót (dk) / Hopperstad: pentice arcades (dk)
4. Hopperstad: soboty, widoczny słup narożny (dk) / Hopperstad: pentice, visible corner post (dk)

Hopperstad: portal zachodni (twl) / Hopperstad: west portal (twl)

1. Hopperstad: przegroda oddzielająca prezbiterium od nawy (dk) / Hopperstad: chancel screen (dk)
2. Hopperstad: epitafium pastora Legangera, koniec XVI w. (dk) / Hopperstad: epitaph of Minister Leganger, late 16th c. (dk)
3. Hopperstad: hagioskop (dk) / Hopperstad: hagiocope (dk)
4. Hopperstad: nawa, widoczne cyborium (dk) / Hopperstad: nave, ciborium visible (dk)

1. Hopperstad: daszek cyborium (dk) / Hopperstad: ciborium roof (dk)
2. Hopperstad: główka „królowej” z kolumnienki cyborium (dk) / Hopperstad: head of a ‘queen’ from a ciborium column (dk)
3. Hopperstad: główka „króla” z kolumnienki cyborium (dk) / Hopperstad: head of a ‘king’ from a ciborium column (dk)
4. Hopperstad: inskrypcje runiczne (dk) / Hopperstad: runic inscriptions (dk)
5. Hopperstad: płyta nagrobna Johanny Elisabeth von Holstein (twl) / Hopperstad: Johanna Elisabeth von Holstein’s marble grave slab (twl)
6. Hopperstad: trumienna tablica herbowa Johanny Elisabeth von Holstein (twl)
Hopperstad: heraldic plaque from Johanna Elisabeth von Holstein’s coffin (twl)
7. Hopperstad: portret żony pastora Legangera (?) (twl) / Hopperstad: portrait of Minister Leganger’s (?) wife (twl)

Undredal: widok kościoła od północnego zachodu (we)
Undredal: north-west view (we)

9. Undredal

Sogn og Fjordane

Najmniejszy ponoć (bo tylko 40-miejscowy) kościółek Skandynawii, stojący w niewielkiej wsi leżącej 150 m nad Aurlandsfjorden, południową odnogą wielkiego fiordu Sognefjord, a około 10 km na północny zachód od miejscowości Aurland. Pewne ślady zdają się jednak wskazywać na to, że był kiedyś demontowany i zmontowany ponownie. W 1844 roku kościół miał być przemieszczony do pobliskiego Nærøyfjorden, a w roku 1913 – do muzeum w Kaupanger na północnym brzegu Sognefjord; z jakiegoś jednak powodu plany te spełzły na niczym. W kościółku, niegdyś pod wezwaniem św. Mikołaja, do dziś odprawiane są regularnie nabożeństwa.

Po raz pierwszy o obiekcie wspomniano w źródłach w 1321 roku⁸⁵, ale jest starszy – ostatnio datuje się go na drugą połowę XII wieku⁸⁶. Na jednej z niewidocznych obecnie krokwi odkryto wyrytą arabskimi (sic!) cyframi datę interpretowaną albo jako „1147”, co według niektórych autorów mogłoby oznaczać rok wybudowania kościółka⁸⁷, albo jako „1447”, co mogło być rokiem na przykład reperatury więźby lub dobudowania od zachodu wieży⁸⁸.

W maleńkiej budowli, pokrytej obecnie typową dla tutejszych XIX-wiecznych kościołów białą, poziomą vestlandską szalówką, trudno się dopatrzeć średniowiecznego pochodzenia. Nic więc dziwnego,

Reportedly the smallest church in Scandinavia (seating only 40 people), located in a small village 150 m above Aurlandsfjorden, the south offshoot of the grand Sognefjord fjord, about 10 km north-west of Aurland. There are indications of it being dismantled and reassembled. In 1844 the church was to have been relocated to the nearby Nærøyfjorden and in 1913 to the museum in Kaupanger on the north side of Sognefjord. For some reason the plans were never carried out. Regular religious services are held in the church, dedicated in the past to St. Nicolas.

It first appeared in records in 1321⁸⁵, in fact it dates back to an earlier time, more recently believed to be the second half of the 12th c.⁸⁶. A date was discovered on one of the rafters, which is now invisible. Carved in Arabic (sic!) numerals, interpreted either as ‘1147’, which according to some authors may be the year the church was built⁸⁷, or as ‘1447’, which may be the year of e.g. a repair of the truss or addition of a tower on the west side⁸⁸.

The small building, now covered by white horizontal Vestland panelling typical of local 19th-century churches, does not bring to mind its medieval provenance. No wonder, then, that it was passed over in his list of stave constructions by Dietrichson, a scholar of the medieval tradition in architecture.

że nie zwrócił na nią uwagi badacz średniowiecznej tradycji architektonicznej Dietrichson i pominął w swoim spisie konstrukcji słupowych. Bliższe oględziny szerokiej tylko na 4 m nawy obiektu ujawniają jednak, że jej spora część to dawny *stavkirke* typu A, podobny do tego w Haltdalen. Za oryginalne uchodzą słupy narożne, podwaliny, oczepy, deski ścian i część więźby dachowej. Dwa słupy narożne i łącząca je belka są w zasadzie jedynym obecnie widocznym elementem dawnej konstrukcji. Słupy mają rowki po deskach dawnej ściany zachodniej, belka zaś ma ślady po ściosanym rowku, co sugeruje, że to dawny oczep owej ściany. Wolnostojące krzywe belki o prostokątnym przekroju są podporami dobudowanej w późnym średniowieczu, przedłużającej nawę wieży-dzwonnicy, do której dodano później kruchtę. Pierwotne prezbiterium zostało zastąpione szerszym, zrębowym, stanowiącym z kolei przedłużenie nawy. Na jakimś etapie usunięto też wzmiankowane w 1665 roku soboty, które znajdowały się od zachodniej strony pierwotnego budynku⁸⁹. Przyjmuje się, że obecny wygląd kościółek zyskał około 1722 roku.

Najstarszym elementem wyposażenia jest wiszący w rogu „wieżowej” części nawy nieużywany już, średniowieczny dzwon. Za średniowieczny niekiedy uchodzi także wiszący przed prezbiterium dość niezwykły (jak na kościół) drewniany żyrandol ozdobiony pięcioma jelenimi głowami i zwieńczony nagą postacią kobiecą; ma jednak wyraźne cechy barokowe. Podobne wykonywano niegdyś w Schwarzwaldzie. Pozostałe wyposażenie świątyni jest XVII-wieczne lub późniejsze. Znajduje się tam między innymi niewielki klęcznik z 1647 roku, XVII-wieczna miedziana misa chrzcielna i ambona z datą (remontu?) „1696”. Z XVII wieku pochodzi również temperowy ornament roślinny ścian i nieoryginalny, pseudokolebkowy sufit pomalowany w cherubiny i gwiazdki. W XIX wieku polichromie zamalowano, ale w roku 1962 odsłonięto ponownie. W połowie południowej ściany nawy znajduje się obwiedziona czarnymi ramkami graffiti uznawane za średniowieczne – z lewej strony przedstawia mężczyznę uzbrojonego w topór, a z prawej – między innymi konia.

W nawie zachowało się sześć wyciętych w ścianach zacheuszków.

A closer look at the narrow four-metre wide nave demonstrates, however, that much of the building is an old A-type *stavkirke*, similar to that at Haltdalen. The original items include the corner posts, ground beams, wall plates, wall planks, and part of the roof truss. Two corner posts and the connecting beam are in principle the only visible element of the old construction. The posts have grooves, remnants of the planks of the former west wall; the beam in turn features traces of a rough-hewn groove, which implies that this is a former wall plate of the wall. Free-standing crooked beams rectangular in the cross-section support the late-medieval tower-belfry which extends the nave, to which a porch was added later. The original chancel was replaced by a wider, log-built one, an extension of the nave. At one stage the pentice, mentioned in 1665⁸⁹ as existing on the west side of the original building, was dismantled. The church is said to have attained its present appearance about 1722.

The oldest element of furnishings is the medieval bell, no longer used, and which is hung in the corner of the ‘tower’ part of the nave. Another allegedly medieval item is the wooden chandelier hung in front of the chancel, rather unusual for a church. It is decorated with five deer heads and topped with a nude female figure; it displays clear Baroque features. Similar ones were once made in the Schwarzwald. The remaining furnishings of the church come from the 17th c. or from a later period. They include e.g. a small kneeler of 1647, a 17th-century (?) copper baptismal bowl and a pulpit with the date (of a renovation?) ‘1696’. Other 17th-century items include the tempera floral ornament of the walls and non-original, pseudo-barrel vault with painted cherubim and starlets. In the 19th c. the frescoes were painted over but then uncovered in 1962. In the middle of the south nave wall, within black frames, there are markings regarded as medieval – on the left a man armed with an axe and on the right – e.g. a horse.

Six consecration crosses carved in the walls have survived in the nave.

1. Undredal: kościółek od strony południowej (dk) / Undredal: south view of the church (dk)

2. Undredal: kościółek od strony północnej (dk) / Undredal: north view of the church (dk)

1. Undredal: nawa i dobudówka od strony zachodniej. Widoczne oba dawne słupy narożne (dk)
Undredal: nave and annex on the west side. Visible are two former corner posts (dk)
2. Undredal: nawa i prezbiterium. Poprzeczna belka to oczep dawnej zachodniej ściany. Słupy na pierwszym planie to podpory dzwonnicy (dk)
Undredal: nave and chancel. The transverse beam is the wall plate of a former west wall. The staves in the foreground support the belfry (dk)
3. Undredal: prezbiterium (dk) / Undredal: chancel (dk)
4. Undredal: graffiti uchodzące za średniowieczne (dk) / Undredal: artwork believed to be medieval (dk)
5. Undredal: średniowieczny dzwon (dk) / Undredal: medieval bell (dk)

1	3	4
2	5	6

1. Undredal: fragment polichromii w prezbiterium (dk) / Undredal: fresco fragments in the chancel (dk)
2. Undredal: narożny słup i oczep dawnej nawy z widocznymi pazami (dk) / Undredal: corner post and wall plate of old nave with visible slots (dk)
3. Undredal: barokowy świecznik-żyrandol (dk) / Undredal: Baroque candleholder-chandelier (dk)
4. Undredal: ambona, 1696 (dk) / Undredal: pulpit, 1696 (dk)
5. Undredal: klęcznik, 1647 (dk) / Undredal: kneeler, 1647 (dk)
6. Undredal: XVII-wieczna (?) misa chrzcielna (dk) / Undredal: 17th-century (?) baptismal font (dk)

Røldal: kościół od północnego zachodu (dk)
Røldal: north-west view of the church (dk)

10. Røldal

Hordaland

Kościół wzniesiono w dolinie nad rzeczką, około 45 km na północny wschód od miejscowości Sauda, nieopodal górskiej granicy między wschodnią częścią Norwegii (Østlandet) i jej zachodnim wybrzeżem (Vestlandet). Na przełomie XIX i XX wieku budynkowi groziła rozbiórka, został jednak ostatecznie odrestaurowany i jest dziś kościołem parafialnym.

Kościółek, po raz pierwszy wspomniany w źródłach w 1462 roku, jest około 150–200 lat starszy. Była to świątynia wotywna: znajdujący się tu krucyfiks miał ponoć moc uzdrawiania kalek. Duchowieństwo poreformacyjne zwalczało kult krucyfiksu, widząc w nim katolicki relikw, mimo to pielgrzymki chorych docierały do Røldal jeszcze w połowie XIX wieku.

Jest to budowla typu A, salowa, być może pierwotnie bez wyodrębnionego prezbiterium. W ścianach znajdują się cztery słupy „pośrednie”, po dwa z każdej strony. Pewną osobliwością jest to, że słupy te są zheblowane „na płask” do wewnątrz i ledwo zaokrąglone na zewnątrz.

Ponieważ, jak odkryto, słupy narożne i podwaliny spoczywały w tym kościele bezpośrednio na kamiennym gruncie bez żadnej podmurówki, jest to w zasadzie konstrukcja „drugiej generacji” (*stolpekirke*), czyli wcześniejszy typ budowli sakralnej. W tym sensie kościół w Røldal jest pewnym architektonicznym anachronizmem.

W średniowieczu kościół miał soboty. Był kilkakrotnie przebudowywany: na jakimś etapie do nawy (7,8 x 6,7 m) dodano nieco węższe prezbiterium (4,7 x 4,4 m), w latach 1640. wykonano zasłaniający średniowieczną więźbę⁹⁰ płaski strop, a w roku

The church was built in a dale by a river, about 45 km north-east of Sauda, near the mountain border between eastern Norway (Østlandet) and its west coast (Vestlandet). At the turn of the 20th c. the building was in danger of being demolished yet was eventually renovated and is a parish church now.

The church, first recorded in 1462, is about 150–200 years older. This was a votive church: the crucifix was believed to cure cripples. The post-Reformation clergy combated the crucifix worship, seeing it as a Catholic relic, but pilgrimages arrived in Røldal still in the mid-19th c.

It is an A-type hall building, possibly originally without a separate chancel. In the walls there are four ‘intermediate’ posts, two on either side. Interestingly, the posts are planed down flat towards the inside and barely rounded on the outside.

Since, as was discovered, the corner posts and the ground beams rested here directly on the stone ground with no base course, this is in fact a ‘second generation’ construction (*stolpekirke*), or an earlier church type. In this sense Røldal church is an architectural fossil.

In medieval times the church had a pentice. It was rebuilt a few times: at one stage the nave (7.8 x 6.7 m) was supplemented with a narrower chancel (4.7 x 4.4 m), in the 1640s a flat ceiling was made, screening the medieval truss⁹⁰, and in 1818 the walls were strengthened inside by crossed top purlins. In turn, in the 1840s the nave was extended on the west side by 5 m⁹¹, and over the annex

1818 wzmocniono ściany wewnątrz skrzyżowanymi łątami. Z kolei w latach 1840. nawę od zachodu przedłużono o 5 m⁹¹, a nad dobudówką umieszczono emporę i sygnaturkę, która wcześniej tkwiła pośrodku nad nawą. Strop podniesiono wtedy wyżej, a ściany, zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne, pokryto pomalowaną na biało poziomą „vestlandzką” szalówką.

W czasie prac rekonstrukcyjnych w latach 1913–1918 kościółek podniesiono na podmurówkę, a na zewnątrz dodano zabudowany, kryty pulpitemowym daszkiem dookoły ganek z szeregiem okienek, stanowiący dość dalekie echo średniowiecznych sobót. Wieżyczkę znacznie powiększono, tworząc z niej regularną, toporną w kształcie dzwonicę. Kościół ma teraz barwę brązową; jego dwuspadowy dach i daszek ganku kryte są łupkiem o regularnym kształcie. Nawę, w której odsłonięto dawne wewnętrzne ściany, oświetlają w zasadzie tylko okna znajdujące się od południa.

Poza zasadniczymi elementami konstrukcji, tzn. główną ramą i ścianami, średniowiecznej proveniencji są w kościele trzy elementy wyposażenia: gotycki kielich mszalny, kamienna chrzcielnica z pierwszej połowy XIII wieku i wspomniany już, słynący cudami krucyfiks z około 1250 roku, umieszczony nad wejściem do prezbiterium. W muzeum w Bergen przechowywane są też inne elementy niegdyś bogato wyposażonego wnętrza kościoła, takie jak antependium i figury Marii z Dzieciątkiem, św. Olafa oraz archanioła Michała.

Aktualne wyposażenie wnętrza jest renesansowe i barokowe. Ściany i sufit pokrywa piękny, barwny ornament roślinny, odtworzony w latach 1913–1918; malowidła na ambonie (1627 r.) i ołtarzu (1629 r.) są autorstwa czynnego w Stavanger i okolicy wrocławianina Gottfrieda Hendtzschela.

Na północnej ścianie nawy bliżej prezbiterium wisi obraz przedstawiający Ukrzyżowanie, z wyobrażeniem *Mater Dolorosa* w otoczeniu wizerunków 13 (sic!) apostołów. Pośrodku tej ściany wisi obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem i aniołem z lutnią, zapewne kopia jakiegoś włoskiego obrazu.

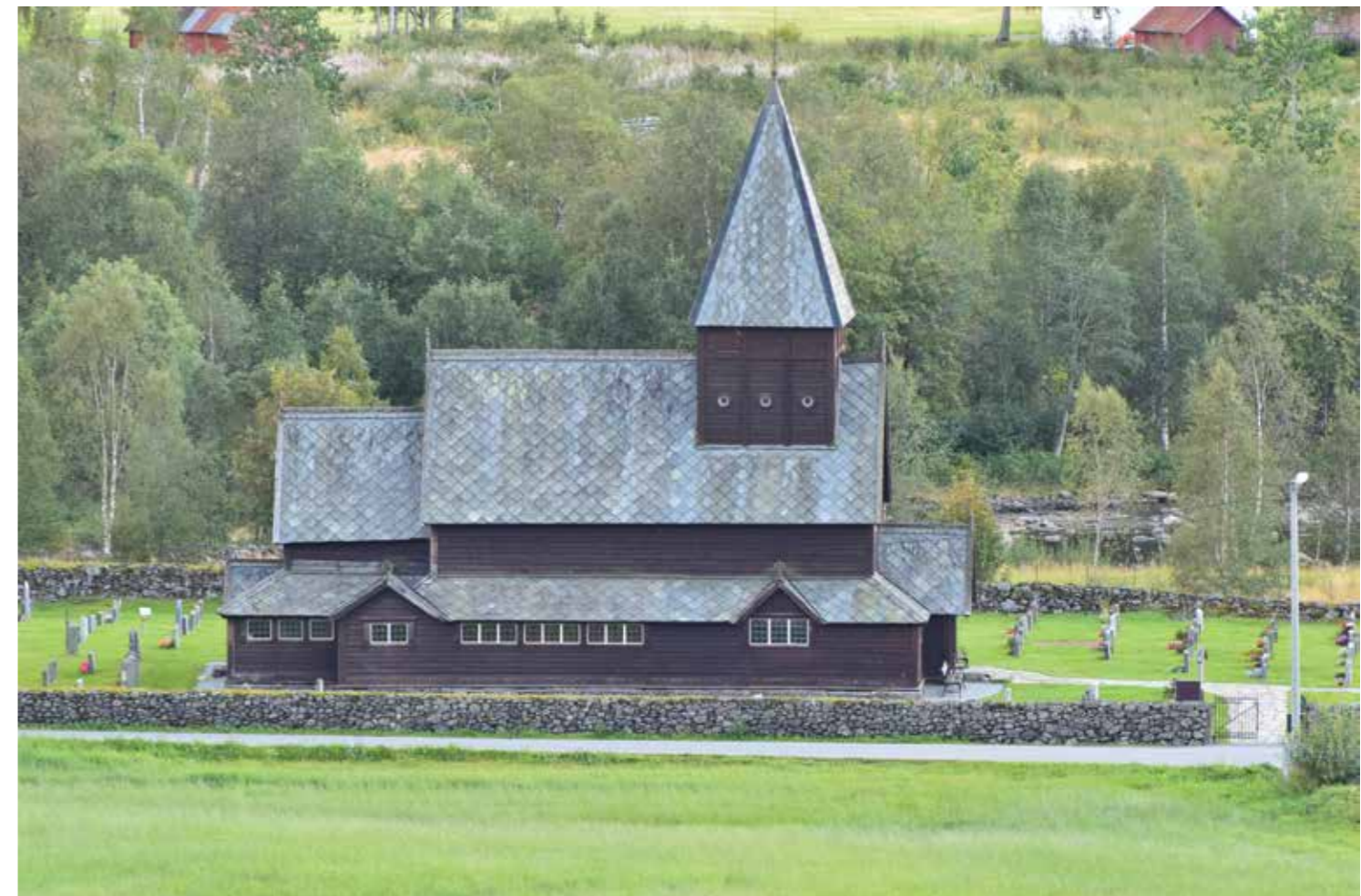
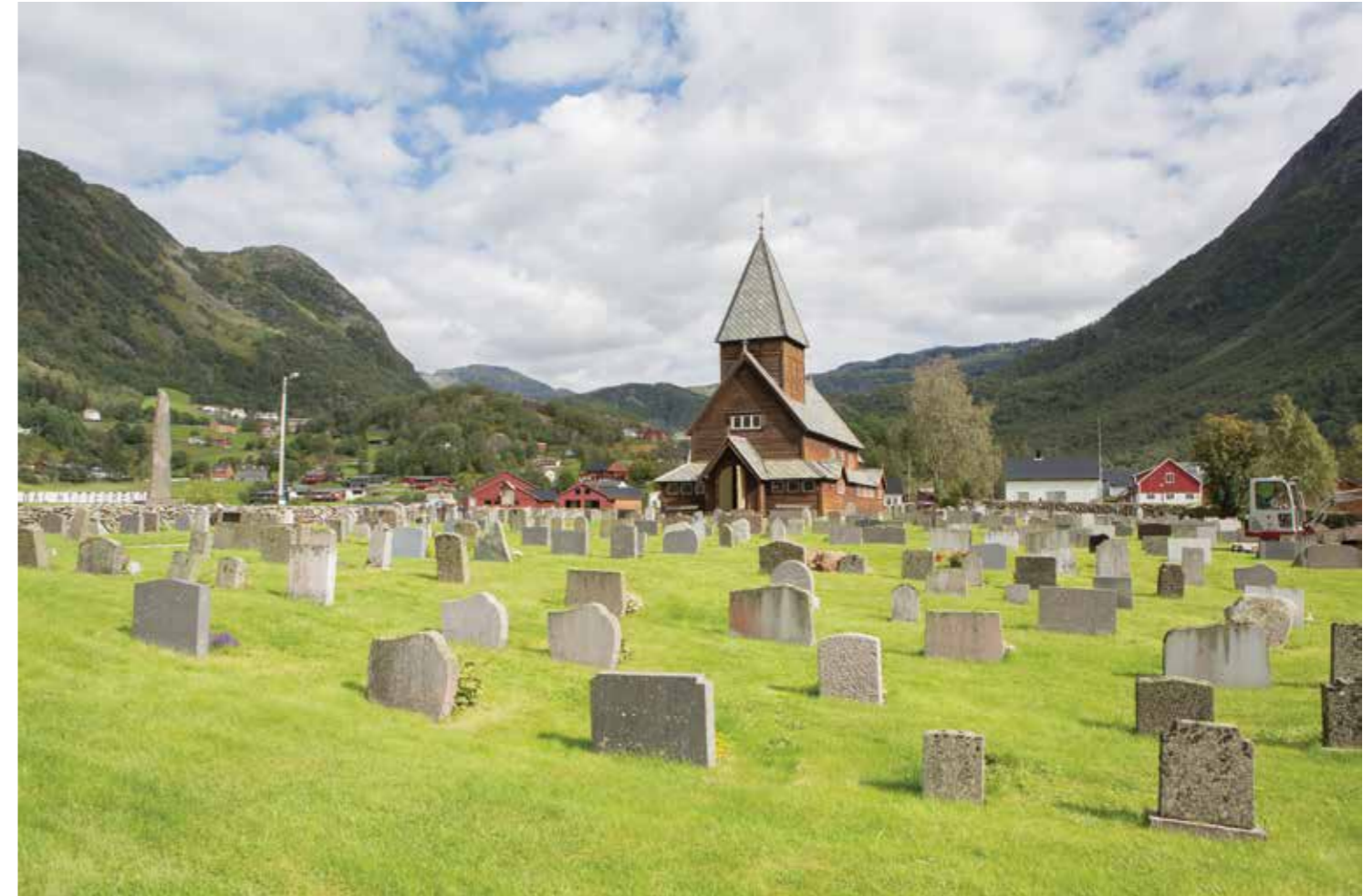
a gallery and a fleche were added; the latter used to be installed in the centre, above the nave. The ceiling was then raised and the external and internal walls covered with horizontal ‘Vestland’ panelling.

During the 1913–1918 reconstruction work the church was raised onto a base course and an ambulatory with a pulpit roof with a row of windows was added, a distant echo of the medieval pentice. The tower was much enlarged and converted into a regular, awkwardly-shaped belfry. The church is now brown in colour; its gable roof and the porch roof are covered with regularly-shaped slates. The nave, where older inner walls were revealed, is lit in fact only by the south windows.

Apart from the principal construction elements, i.e. the main frame and walls, three interior items also come from the Middle Ages: the Gothic chalice, the stone baptismal font from the first half of the 13th c. and the aforementioned miraculous crucifix from about 1250, hung above the chancel entrance. The Bergen Museum hosts other furnishings from this once exquisite interior, e.g. the antependium and the figures of the Virgin Mary and Child, St. Olaf and the Archangel Michael.

At present the church features Renaissance and Baroque elements. The walls and the ceiling are covered by a magnificent, varicoloured floral ornament, recreated in the years 1913–1918; the paintings on the pulpit (1627) and altar (1629) were made by Gottfried Hendtzschel from Wrocław/Breslau, who was active in the Stavanger area.

On the north wall of the nave closer to the chancel there is a painting representing the Crucifixion, with an image of *Mater Dolorosa* surrounded by images of 13 (sic!) apostles. In the middle of the wall there is a painting of the Virgin Mary and Child with an angel holding a lute, most likely a copy of some Italian painting.

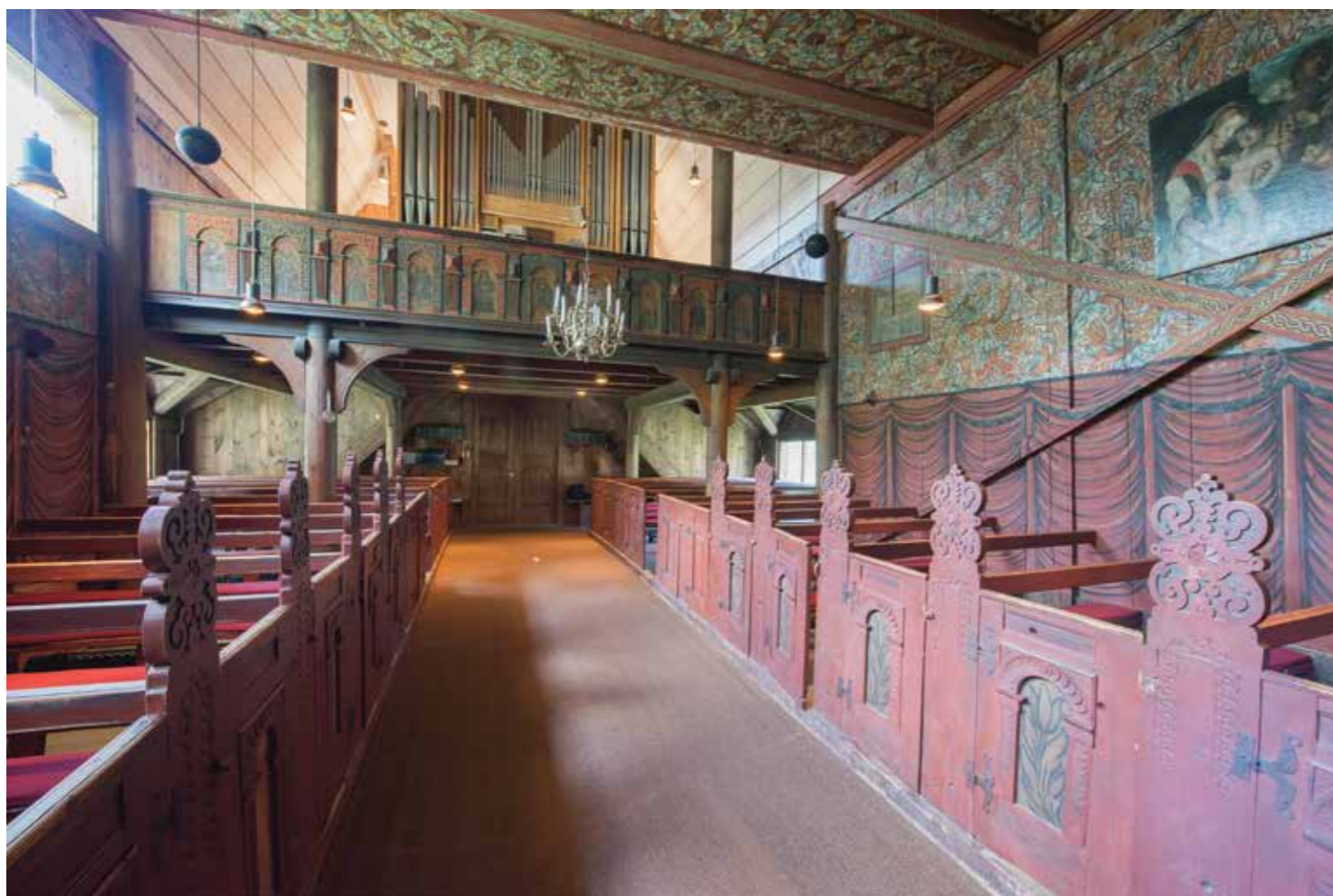
1

1. Røldal: kościół od południowego zachodu (dk) / Røldal: south-west view of the church (dk)

2

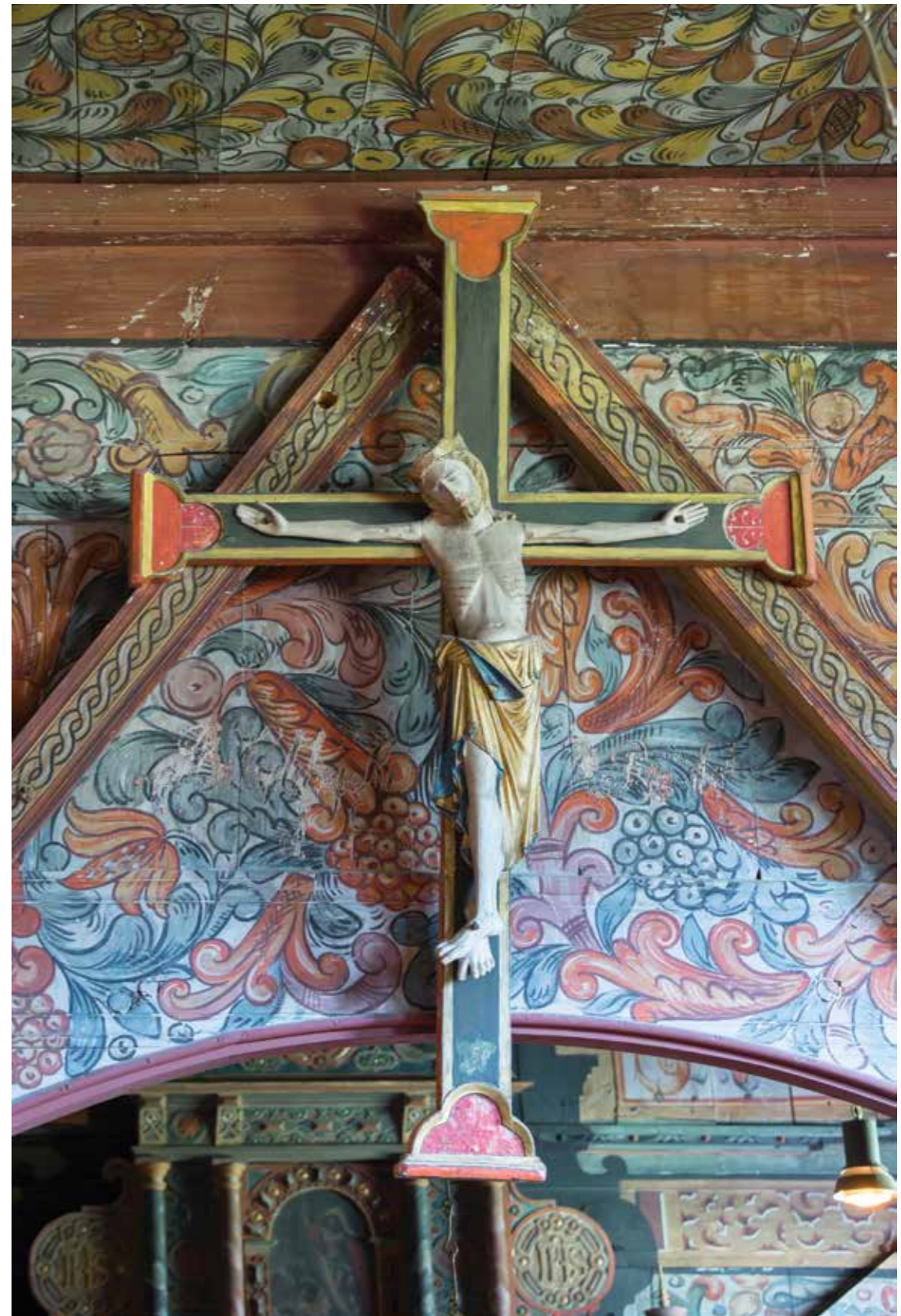
2. Røldal: kościół od północy, wieżyczka umieszczona nad dobudowanym od zachodu przedłużeniem nawy (dk) →

Røldal: north view of the church, steeple on the nave extension built on the west side (dk)

1	3	5
2	4	

1. Rørdal: nawa, widok na prezbiterium (dk) / Rørdal: nave, view of the chancel (dk)
2. Rørdal: nawa, widok na wejście zachodnie. Z prawej strony widoczny słup pośredni zheblowany na płask (dk)
Rørdal: nave, view of the west entrance. On the right a planed off intermediary stave (dk)
3. Rørdal: obraz pasyjny (dk) / Rørdal: Passion painting (dk)
4. Rørdal: Maria z Dzieciątkiem (dk) / Rørdal: the Virgin Mary and Child (dk)
5. Rørdal: XVII-wieczna ambona (dk) / Rørdal: 17th-century pulpit (dk)

1
2 3

1. Røldal: prezbitrium z widocznym ołtarzem, z lewej strony XIII-wieczna chrzcielnica (dk)
 Røldal: chancel with a visible altar, on the left a 13th-century baptismal font (dk)
 2. Røldal: wotum dziękczynne, pudełko do zbierania kolekty (dk) / Røldal: votive offering, collection box (dk)
 3. Røldal: gotycki kielich mszalny (dk) / Røldal: Gothic chalice (dk)

1
2 3

1. Røldal: figura Marii z Dzieciątkiem, obecnie w Bergen, HMB (dk) / Røldal: statue of the Virgin Mary and Child, now in Bergen, HMB (dk)
 2. Røldal: figura św. Olafa, obecnie w Bergen, HMB (dk) / Røldal: statue of St. Olaf, now in Bergen, HMB (dk)
 3. Røldal: „cudowny” krucyfiks (dk) / Røldal: ‘miraculous’ crucifix (dk)

Garmo: kościół od strony południowo-wschodniej (dk)
Garmo: south-east view of the church (dk)

11. Garmo

sąsiedztwo doliny Gudbrandsdal, Oppland; obecnie Lillehammer
Gudbrandsdal Valley area, Oppland; now Lillehammer

Kościół pierwotnie stał w bocznej odnodze doliny Gudbrandsdalen, między miejscowościami Vågå i Lom. Garmo był kościołem filialnym świątyni w tej ostatniej miejscowości. Mimo dość powszechnej już w owym czasie świadomości wartości tego typu zabytków, w 1882 roku rozebrano go i sprzedano na aukcji, ponieważ we wsi trzy lata wcześniej wybudowano nowy kościół. Na szczęście spora część budulca trafiła do miejscowego zbieracza Tronda Eklestuen. W 1909 roku rozproszone fragmenty budowli skupił w swoich rękach inny etnograf-amator i kolekcjoner pamiątek związanych z regionem – dentysta Anders Sandvig z Lillehammer, założyciel tamtejszego skansenu zwanego Maihaugen. Kościół zmontowano w skansenie w roku 1920. Do dziś latem odbywają się w nim chrzciny i śluby, odprawia się tam też mszę świętojańską.

Według tradycji, pierwsza świątynia w Garmo powstała w czasach chrystianizacji kraju przez św. Olafa; skądinąd wiadomo, że istotnie pierwotnie stała tu budowla wcześniejszej generacji ze słupami zagłębionymi w ziemi. Źródła pisane donoszą o tej świątyni po raz pierwszy w 1363 roku, ale jakiś kościół w tym miejscu wspomniany jest w dyplomie z pierwszej połowy XIII wieku. Najstarsze części budowli datuje się na drugą połowę XII stulecia⁹².

Pierwotnie była to prosta konstrukcja typu A, ze słupami pośrednimi jak w Røldal, otoczona sobotami. Aktualny wygląd kościółka wzniesionego na planie krzyża, ze strzelistą, krytą gontem wieżą, z czterema okalającymi jej podstawę wieżyczkami-pinaklami, zupełnie nie kojarzy się ze *stavkirke* i jest efektem licznych przeróbek. Najwcześniejsze

The church was initially located in a side offshoot of Gudbrandsdalen, between the towns of Vågå and Lom. Garmo was an auxiliary church for the Lom one. Despite the already widespread awareness of the value of such historical buildings, in 1882 it was dismantled and auctioned off since a new church had been built in the village three years before. Fortunately, a lot of the timber was taken into keeping by the local collector Trond Eklestuen. In 1909 the scattered building fragments were gathered by another amateur ethnographer and collector of regional mementoes, Anders Sandvig, a dentist from Lillehammer, who also founded the local Maihaugen open-air museum. The church was assembled in the museum in 1920. To date, it has been used for christenings and weddings in the summer and for services on Midsummer Day.

Tradition has it that the first church in Garmo was built during the Christianisation of the country by St. Olaf; there is evidence to suggest that an earlier generation building with earth-bound posts had really stood in this place. Written records first mention this church in 1363, but a church on this site is referenced in a document from the first half of the 13th c. The oldest parts of the building are said to date back to the second half of the 12th c.⁹².

Originally a simple, A-type construction with intermediate posts as at Røldal, it was surrounded by a pentice. The present-day appearance of the cruciform church, with a slender shingle-covered tower and four pinnacles-turrets around its base, does not bring a *stavkirke* to mind and is a result of multiple alterations. The earliest one

polegały na powiększeniu, jeszcze w średniowieczu, nawy i prezbiterium. W 1690 roku usunięto soboty, dobudowano nową wieżyczkę i być może już wtedy, wieńcową zakrystię. Największa przeróbka polegała jednak na dobudowaniu w 1730 roku do nawy zrębowego transeptu i empor.

Średniowieczna substancja w postaci podwalin, oczepów, desek ścian i więźby dachowej w części się zachowała. W słupach flankujących wejście do południowej części transeptu są widoczne zaślepione szczeliny po deskach ścian, co świadczy o ich średniowiecznej proveniencji.

Stojąca w prezbiterium kamienna chrzcielnica z XII wieku z drewnianą pokrywą pochodzi ponoć ze średniowiecznego wyposażenia kościoła. Pewna część barokowego wyposażenia wnętrza pierwotnie znajdowała się w nieistniejącym już kościele w Hustad w gminie Fræna (Møre og Romsdal), gdzie urodził się Sandvig. Stamtąd właśnie pochodzi ambona, belka tęczowa i podtrzymujące ją rzeźbione kolumnienki, drewniany żyrandol, monogram królewski z flankującymi go lwami i model żaglowca – popularny motyw w kościołach wybrzeża. Obiekty te, pochodzące z 1730 roku, są autorstwa regionalnego snycerza Pedera Knudsena Kjørsvika.

Finezyjny ołtarz pochodzi z kościoła w Lillehammer, a wykonał go w 1695 roku Sigvard Guttormsen.

Rzadkim obiektem są wiszące za ołtarzem chorągwie pogrzebowe z XVIII wieku., upamiętniające Magnusa Brauna, oficera 1. Opplandzkiego Pułku Piechoty.

Zdobiona skrzynka na jałmużnę z 1668 roku pochodzi z kościoła Fåberg; inskrypcja na wiszącej nad nią tablicy zawiera przypowieść o Łazarzu.

W kościele wisi kilka portretów, między innymi wspomnianego Tronda Eklestuen, któremu obiekt zawdzięcza swoje przetrwanie dla potomności. Nieopodal kościoła znajduje się grób Andersa Sandviga, muzealnika-amatora, założyciela skansenu i pomysłodawcy odbudowania kościoła w Maihaugen.

Widok Garmo w 1845 r., akwarela J.C. Fricha (RA)

View of Garmo in 1845, watercolour by J.C. Frich (RA)

consisted in the enlargement of the nave and chancel in the Middle Ages. In 1690 the pentice was removed and a new tower and, possibly, a squared log vestry were added. The most extensive alteration consisted, however, in the addition to the nave of a log-built transept and galleries in 1730.

Medieval elements such as ground beams, wall plates, wall planks, and a roof truss have been partly preserved. The posts flanking the entrance to the south section of the transept have filled slots, traces of wall planks, which indicate their medieval provenance.

A 12th-century stone baptismal font with a wooden cover in the chancel is purportedly medieval. Some of the Baroque furnishings of the interior were initially in the nextant church at Hustad, Fræna municipality (Møre og Romsdal), where Sandvig was born. It is there that the pulpit, rood beam, the supporting carved columns, wooden chandelier, a royal monogram flanked by lions, and a sailing ship model – a popular motif in coastal churches – come from. The objects were made in 1730 by a regional woodcarver called Peder Knudsen Kjørsvik.

The sophisticated altar, made in 1695 by Sigvard Guttormsen, comes from the church in Lillehammer.

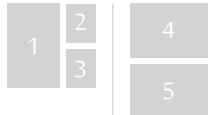
The rare funerary banners from the 18th c. hanging behind the altar commemorate Magnus Braun, an officer of the 1st Oppland Infantry Regiment.

A decorative alms box from 1668 comes from Fåberg church; the inscription on the plaque suspended above it contains a parable of Lazarus.

There are a few portraits in the church, among others of the aforementioned Trond Eklestuen, who contributed to the preservation of the building for posterity. In the vicinity of the church there is the grave of Anders Sandvig, an amateur museum founder, who established an open air museum and was instrumental in the reconstruction of the church at Maihaugen.

1. Garmo: kościół od zachodu (dk) / Garmo: west view (dk)
2. Garmo: kruchta od strony zachodniej (dk) / Garmo: west porch (dk)
3. Garmo: prezbiterium od południa (dk) / Garmo: south part of the chancel (dk)

1. Garmo: portal prezbiterium (dk) / Garmo: chancel portal (dk)
2. Garmo: słup, niegdyś narożny nawy, po poszerzeniu prezbiterium słup pośredni (dk)
Garmo: stave, once a corner post of the nave, upon chancel extension an intermediary stave (dk)
3. Garmo: słup narożny, wyraźnie widoczne ostatki podwalin (dk) / Garmo: corner post, groundsill butt ends clearly visible (dk)
4. Garmo: heraldyczne zwieńczenie belki tęczowej (dk) / Garmo: heraldic top of the rood beam (dk)
5. Garmo: wnętrze kościoła z góry. Widoczne: oddzielone przegrodą prezbiterium, częściowo transept i nawa (dk)
Garmo: church interior from above. Visible: chancel separated with a screen, partly transept and nave (dk)

1	2	4	5
	3	6	7

1. Garmo: ołtarz, pierwotnie z Lillehammer (dk) / Garmo: altar, originally from Lillehammer (dk)
2. Garmo: XVIII-wieczny żyrandol (dk) / Garmo: 18th-century chandelier (dk)
3. Garmo: motyw heraldyczny na predelli ołtarza (twl) / Garmo: heraldic motif on the predella of the altar (twl)
4. Garmo: skrzynka na ofiary (dk) / Garmo: collection box (dk)
5. Garmo: słup pierwotnie narożny, co pokazuje zaślepiona paza (dk) / Garmo: originally a corner post, as indicated by a filled slot (dk)
6. Garmo: chrzcielnica (dk) / Garmo: baptismal font (dk)
7. Garmo: chorągiew pogrzebowa (dk) / Garmo: funerary banner (dk)

Lom: kościół od północnego wschodu (dk)
Lom: north-east view of the church (dk)

12. Lom

sąsiedztwo doliny Gudbrandsdal, Oppland
Gudbrandsdal Valley area, Oppland

W odróżnieniu od sąsiada z Garmo, ten efektowny kościół znajduje się w swojej pierwotnej lokalizacji, na skrzyżowaniu ważnych szlaków komunikacyjnych. Ze swoimi 350 miejscami jest jednym z największych *stavkirker* w Norwegii. Jego patronami byli Najświętsza Maria Panna, Jan Chrzciciel i św. Olaf. Był to kościół wotywny. Obiekt kilkakrotnie rozbudowywano, w 1933 roku został odrestaurowany. Otoczona sporym cmentarzem świątynia w Lom jest kościołem parafialnym i zarazem jednym z najczęściej odwiedzanych tego typu zabytków w Norwegii.

Po raz pierwszy o Lom wspomina się w źródłach z 1270 roku, główną część konstrukcji dendrochronologicznie datuje się zaś na połowę XII wieku. Podczas prac wykopaliskowych w latach 70. XX wieku pod kościołem odkryto liczne monety z końca XII stulecia i ślady wcześniejszej budowli słupowej.

Ze swoim transeptem, przybudówkami i typową dla okolic doliny Gudbrandsdal nieproporcjonalnie wysoką i strzelistą wieżą z czterema pinaklami – wieżyczkami w miniaturze, kościół w Lom przypomina swojego mniejszego, przeniesionego do Maihaugen sąsiada, ale to podobieństwo jest pozorne. W odróżnieniu od Garmo, Lom jest kościołem typu B, „bazylikowym”, z wyniesioną środkową częścią nawy (o wymiarach 12 x 8,5 m) i dwudziestoma

Unlike the one from Garmo, this impressive church stands in its original location, at the intersection of major routes. Seating 350 people, it is one of the largest *stavkirker* in Norway. It was dedicated to the Virgin Mary, John the Baptist and St. Olaf. Being a former votive church it was extended a number of times, and was renovated in 1933. Surrounded by a sizeable graveyard, Lom church is a parish church and at the same time one of the most frequently visited historical monuments of this kind in Norway.

It first appeared in records in 1270, the principal part of its construction is dendrochronologically dated to the mid-12th c. The archaeological digs carried out under the church in the 1970s helped find numerous coins from the late 12th c. as well as the remains of an earlier stave building.

With its transept, annexes and disproportionately tall and lofty spire with four pinnacles resembling turrets in miniature typical of the Gudbrandsdal area, Lom church resembles its smaller neighbouring church which was relocated to Maihaugen. However, this resemblance is deceptive. Unlike Garmo, Lom is a B-type ‘basilical’ church with a raised central part of the nave (12 x 8.5 m) and twenty inner posts-columns set

Lom, stan z 1863 r. Drzeworyt (RA) / Lom as of 1863. Woodcut (RA)

wewnętrznymi słupami-kolumnami wpuszczonymi w spodnią kratę legarów, w układzie 8+8+2+2, zupełnie jak w Kaupanger. Tylko cztery słupy „narożne” są tu w przekroju okrągłe, przekrój pozostałych to ścięty na szczycie owal. Ponieważ początkowo słupy te nie były ponoć stabilizowane widocznymi dziś, później dodanymi „krzyżami św. Andrzeja”, a jedynie konsolowymi wspornikami umieszczonymi tuż nad wysoko zawieszonymi, słabo zaznaczonymi kielichowymi kapitelami „kolumn”, kościół jest zaliczany do podtypu Kaupanger, jak Urnes i Hopperstad. Prezbiterium (o wymiarach 6,5 x 5 m), również „bazylikowe” w konstrukcji, o siedmiu kolumnach, jest uważane za średniowieczny lub późniejszy dodatek; jeszcze późniejsza, choć również średniowieczna, ma być absyda o szyszkowatej wieżyczce.

Obecny kształt kościoła zyskał po XVII-wiecznych przebudowach. Ponieważ okoliczna populacja rosła, w 1634 roku przedłużono nawę od zachodu, a w zrębowej przybudówce umieszczono empore.

into the ground sill, arranged as 8+8+2+2, like in Kaupanger. Only four of the ‘corner’ posts are circular in the cross section; the cross section of the others is an oval cut at the top. Since initially the posts were allegedly not stabilised by ‘St. Andrew’s crosses’, visible today but added later, and only by means of consoles placed immediately above the highly-positioned, hardly marked flaring capitals of the ‘columns’, the church is seen as a Kaupanger subtype, like Urnes and Hopperstad. The chancel (6.5 x 5 m), also basilical in its construction, with seven columns, is regarded as medieval or a later addition; the apse with a cone-like tower is said to be from an even later, but still medieval period.

The church gained its present appearance after 17th-century reconstruction work. Because the local population was growing, in 1634 the nave was extended on the west side and a gallery was located in the log annex. 30 years later a certain

W 30 lat później niejaki „mistrz Werner”⁹³, używając fragmentów średniowiecznego budulca, zbudował w kościele wyposażoną obecnie w empory nawę poprzeczną (ale w odróżnieniu od tej z Garmo w konstrukcji szkieletowej), nad jej skrzyżowaniem z nawą wznosił wysoką, spiczastą wieżę, a do północnej strony prezbiterium dobudował zakrystię. Przy tych pracach stało się koniecznym usunięcie średniowiecznych sobót, co z kolei umożliwiło wykonanie w ścianach dużych okien. Ślady po sobotach (podobne do tych w Haltdalen) widoczne są w słupach narożnych; narożny słupek prezbiterium od strony północnej wciąż ma pokrycie gontowe do wysokości dawnego daszka ganku. Gontem kryte są zresztą dachy kościoła, a także ściany prezbiterium.

Ostatnią większą pracą przy kościele było zastąpienie, w roku 1965, kopiami średniowiecznego, zdobnego grzebienia kalenicy i dwóch jego zwieńczeń – jednego w kształcie chrześcijańskiego krzyża, drugiego w kształcie „pogańskiej” smoczej głowy. Ten ostatni detal z Lom uchodzi za jedyną taką autentycznie średniowieczną ozdobę; te, które możemy oglądać obecnie, zostały wykonane na jej wzór.

Ze średniowiecznego wystroju kościoła w całości (?) zachował się jeden mocno nadgryziony zębem czasu, nie wiadomo skąd pochodzący ozdobny portal, obecnie umieszczony w wejściu do północnej części transeptu. Składa się z dwóch półkolumniek z dłuższymi lwami na cylindrycznych kapitelach oraz z archiwolty; całość pokryta jest ornamentem roślinnym i bardzo przypomina elementy zachodniego portalu Borgund. Z innego, zapewne bardzo podobnego portalu przetrwała tylko bliźniacza archiwolta: widać ją nad wejściem do transeptu od południa. W południowej ścianie prezbiterium zachował się portal o cienkich kolumnkach i archiwoltcie, w swojej prostocie podobny do portali w Haltdalen. Portal (lub portale) od strony zachodniej zniknęły, zapewne w trakcie XVII-wiecznej przebudowy; być może portal północny w transepocie był niegdyś (zewnątrznym?) zachodnim.

Średniowieczna jest prawa kolumnienka, obecnie podpierająca rokokowy łuk tęczy; spekuluje się, że stanowiła kiedyś fragment ciborium. Średniowiecznej proveniencji jest także ażurowy rzeźbiony bok i półkolumna stanowiąca część tzw. ławy kościelnej z prawej strony w prezbiterium. Uważa się, że może ona pochodzić z przegrody oddzielającej niegdyś prezbiterium od nawy.

master Werner⁹³, using fragments of the medieval timber, built a transept, now with galleries (timber-frame, unlike the one from Garmo), above the intersection point with the nave a tall spire was built and a vestry was added on the north side of the chancel. It was necessary during these changes to remove the medieval pentice, which in turn helped to allow for the making of big windows in the walls. Remains of the pentice (similar to those in Haltdalen) are visible in the corner posts; the corner post on the north side is still clad with shingle roofing up to the former ambulatory roof. The gables of the church and the chancel walls are covered with shingle.

The last major work in the church was the replacement, in 1965, of the medieval, ornate ridge crest and two of its tops – one in the shape of a Christian cross, the other resembling a ‘pagan’ dragon’s head. The latter detail from Lom is considered to be the only authentic medieval decoration; the one we can see now was made on its base.

The extant medieval furnishings of the church include a decorative portal. Still in its entirety (?) if weatherworn, of unknown origin, it is placed now in the entrance to the north part of the transept. It is composed of two half-columns with long-necked lions on cylindrical capitals and archivolt; all is covered with a floral ornament and resembles closely elements of the west portal in Borgund. Only a twin archivolt over the entrance to the transept on the south has survived from another, probably very similar portal. The south chancel wall features an extant portal with thin columns and an archivolt, similar in its simplicity to the portals at Haltdalen. A portal (or portals) on the west side disappeared, most likely during the 17th-century reconstruction; possibly the north portal in the transept was once an (external?) west one.

The right-hand side column, now supporting the Rococo rood beam, is of medieval provenance; it is said to have been part of a ciborium. The openwork carved side section and a half-column, part of the so-called sexton’s pew on the right-hand side of the chancel, are also medieval. It is said to have been part of the chancel screen.

Nie można wykluczyć, że pierwotnie z Lom pochodzi także tzw. krzesło z Blakar – eksponowane stale w KHM, bogato rzeźbiony mebel z wyobrażeniem śmierci św. Olafa pod Stiklestad i motywem z sagi o Sygurdzie Fafnesbane.

Na ścianach prezbiterium i nawy zachowało się wyjątkowo dużo średniowiecznego graffiti w postaci przedstawień figuralnych, między innymi łba konia w ogłowie (za „łożą” po lewej stronie prezbiterium) i całe bogactwo inskrypcji runicznych. Wśród nich są imiona, napisy z cyklu „byłem tu” i odwołania religijne, na przykład:

ƷRI·1R'·*111B1'·b1R'·1111'·b1R'·11'·111'·*11R'·*11Y*11Y1R

gristr' healb(i)' þorstæini' þores'syni' huarhe sim han fær,

czyli: *Kristr hjalpi Þorsteini Þórisssyni, hvargi sem hann ferr*⁹⁴, co tłumaczy się: „Niech Chrystus wspomaga Torsteina Toressona, gdziekolwiek by podróżował”.

Obecny wystrój kościoła, jak w większości starszych świątyń norweskich, jest XVII- i XVIII-wieczny. W 1608 roku zamontowano w kościele płaski strop, ale jego część nad nawą usunięto w ramach restauracji z 1933 roku, by odsłonić średniowieczną więźbę dachową o klasycznych, nożycowych więzarach. Część stropu zachowana nad prezbiterium jest pokryta polichromią nieznanego autorstwa, w dużej części figuralną; wyobraża chrzest Chrystusa i symbole czterech ewangelistów. Drewniany żyrandol-świecznik подарowano kościołowi w 1664 roku. Przedstawiające Ostatnią Wieczerzę malowidło ołtarzowe, sygnowane „Joan:Nic:Hi”, pochodzi z 1669 roku. Dwa piękne anioły flankujące ołtarz (umieszczone tam w 1721 r.) wedle tradycji zostały wykonane przez dwóch mieszkańców okolic kościoła w ramach zadośćuczynienia za udaną dezercję z wojska podczas wojny ze szwedzkim królem Karolem XII⁹⁵. W kościele znajduje się wiele obrazów, wśród nich XVIII-wieczna tablica z wyobrażeniem Ukrzyżowania, poświęcona rodzinie Blakarów. Po obu stronach ołtarza wiszą też blaszane tablice herbowe używane przy pogrzebach. Z 1793 roku pochodzą zdobione akantowo ambona i wsparty na kolumnkach łuk tęczy, wykonane przez Jakoba Rasmussena Sæterdalen. Niezwykła „łoża” naprzeciw ambony służyła rodzinie pastora.

It cannot be ruled out also that originally the so-called Blakar chair originally comes from Lom. Now permanently exhibited at KHM, it is elaborately decorated and represents the scene of St. Olaf's death at Stiklestad and a motif from the Sigurd Fafnesbane saga.

The chancel and nave walls feature medieval markings such as figural images, e.g. a horse's head in a halter (behind the 'box' to the left of the chancel) and a wealth of runic inscriptions. They include names, inscriptions testifying to one's presence in this spot and religious messages, such as:

or: *Kristr hjalpi Þorsteini Þórisssyni, hvargi sem hann ferr*⁹⁴, which can be translated as: 'May Christ support Torstein Toresson, wherever he travels.'

The current furnishings of the church, as in most older Norwegian ones, come from the 17th and 18th c. A flat ceiling was installed here in 1608, but the part over the nave was removed during the 1933 renovation to reveal the medieval roof truss with classic, scissor straining beams. Part of the ceiling above the chancel is covered by mainly figural frescoes by an unknown artist; it represents Christ's baptism and the attributes of the four Evangelists. The wooden chandelier-candelabrum was donated to the church in 1664. The altar painting representing the Last Supper, signed 'Joan:Nic:Hi', dates from 1669. The two beautiful angels flanking the altar (placed there in 1721) were according to tradition made by two local inhabitants as a token of compensation for their successful defection from the army during the war with King Charles XII of Sweden⁹⁵. There are a number of paintings in the church, including an 18th-century plaque depicting the Crucifixion, with a dedication to the Blakar family. Metal armorial shields used during funerals hang on either side of the altar. The pulpit with acanthus elements and the rood beam propped by small columns, made by Jakob Rasmussen Sæterdalen, date back to 1793. The unusual 'box' opposite the pulpit was used by the minister's family.

Kościół w Lom słynie ze znalezisk poczynionych tam podczas wspomnianych wcześniej prac wykopaliskowych. Należy do nich największy w Norwegii skarb monet (łącznie 2245 sztuk), fragmenty pergaminów, woreczki z amuletami, znaczki pielgrzymów, a także tzw. runiczne deszczułki⁹⁶. Jedna z nich, z przełomu XIII i XIV wieku, zawiera oświadczenia niejakiego Hávarda:

-a=ua=rþær : cender : g(u)----- : (g)-(þ)ærs : kueþiu : ok sina= =uigan
ok nu er minn fulr uili : at : biþja þin : ef þu uilt : æihi meþ
-b(æ)ini : ue(r)- : ---a : þit ra=þ : ok lat (s)(e)hia mer
þin uilia

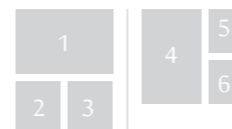
Interpretowane jako *Hávarðr sendir... Guðs kveðju ok sína vingan. Ok nú er minn fullr vili at biðja þín, ef þu vilt eigi með [Kol]beini vera. Huga þitt ráð, ok lát segja mér þinn vilja*⁹⁷. Co się tłumaczy: „Hávard przesyła Gudny błogosławieństwo i wyrazy swojego oddania. Pragnę oto prosić cię o rękę, o ile nie chcesz być z Kolbeinem. Przemysł swoje plany i daj mi znać, jaka jest twoja wola”.

The church at Lom is renowned for the finds that were made during the aforementioned excavations. This was the biggest coins hoard ever made in Norway (a total of 2,245 items), fragments of parchment, sacks with amulets, pilgrims' markings, and so-called runic slates⁹⁶. One of them, from the turn of the 14th c., contains the marriage proposal by some Hávard:

Interpreted as *Hávarðr sendir... Guðs kveðju ok sína vingan. Ok nú er minn fullr vili at biðja þín, ef þu vilt eigi með [Kol]beini vera. Huga þitt ráð, ok lát segja mér þinn vilja*⁹⁷. Which can be translated as: 'Hávard offers Gudna a blessing and tokens of appreciation. I hereby want you to marry me, unless you prefer to be with Kolbein. Consider your plans and let me know what your intentions are.'

Lom: deszczułka z oświadczeniami (KHM) / Lom: slate with a marriage proposal (KHM)

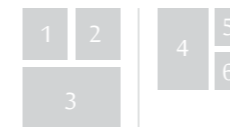

1. Lom: kościół od południa (dk) / Lom: south view of the church (dk)
2. Lom: słup narożny, widoczny ślad po mocowaniu daszku sobót (dk) / Lom: corner post, visible trace of pentice roof mounting (dk)
3. Lom: sterczyzny (dk) / Lom: pinnacles (dk)
4. Lom: portal w wejściu do północnego ramienia transeptu (dk) / Lom: portal in the entrance to the north transept arm (dk)
5. Lom: portal południowego ramienia transeptu (dk) / Lom: portal of the south transept arm (dk)
6. Lom: portal w południowej ścianie prezbiterium (dk) / Lom: portal in the south chancel wall (dk)

1	3	5
2	4	

1. Lom: nawa, widok od strony prezbiterium (dk) / Lom: nave, view from the chancel (dk)
2. Lom: Uważa się, że widoczne wokół nawy „krzyże św. Andrzeja” nie są oryginalne. Na pierwszym planie XVII-wieczny świecznik-zyrandol (dk)
Lom: 'St Andrew's crosses' around the nave are believed to be later additions. In the foreground 17th-century candle chandelier (dk)
- 3-4. Lom: kartusze używane przy uroczystościach pogrzebowych (twl) / Lom: heraldic tin cartouches used at funeral ceremonies (twl)
5. Lom: ołtarz (dk) / Lom: altar (dk)

1. Lom: fragment dawnego cyborium (?) (dk) / Lom: fragment of a former ciborium (?) (dk)
2. Lom: putto z ołtarza (dk) / Lom: altar putto (dk)
3. Lom: zrobiona smołą inskrypcja runiczna (dk) / Lom: runic inscription made with tar (dk)
4. Lom: część tzw. „ławy kościelnego” (dk) / Lom: part of the so-called 'sexton's bench' (dk)
5. Lom: detal polichromii: symbol ewangelisty Marka (dk) / Lom: frescoes detail: attribute of Mark the Evangelist (dk)
6. Lom: jeden z licznych, fundowanych przez wiernych obrazów (twl) / Lom: one of the numerous paintings donated by the faithful (twl)

Ringebu: widok kościoła od północnego wschodu (we)
Ringebu: north-east view (we)

13. Ringebu

dolina Gudbrandsdal, Oppland
Gudbrandsdal Valley, Oppland

Kościół leży wysoko na zboczu, po wschodniej stronie doliny Gudbrandsdal, około 60 km na północ od Lillehammer, a jego charakterystyczna, pomalowana na czerwono wieża widoczna jest z daleka. Wysoko wypiętrzona, imponująca budowla należy do największych istniejących *stavkirker*. Restaurowana była w latach 20. i 80. XX wieku.

Wymieniony w źródłach po raz pierwszy w 1270 roku kościół datuje się na czasy nieco wcześniejsze, a wzięwszy pod uwagę tamtejsze znaleziska monet, może nawet na lata 1200–1225⁹⁸. Odkryto pod nim ślady starszej budowli.

Jest to kościół typu B, ale z pewną osobliwością: wiele wskazuje na to, że od początku istniało tu coś w rodzaju krótkiego transeptu. W nawie znajduje się 18 słupów-kolumn w układzie 7+7+2+2, przy czym sześć z nich (3+3 z każdego boku) nie jest widocznych „na parterze”, ponieważ to słupy pośrednie, niesięgające podłogi, a zakotwiczone dość wysoko, w płaskich dolnych belkach ściągających długie słupy-kolumny. Dodatkowo, między tymi ściągami, konstrukcję usztywniają „krzyże św. Andrzeja”. Kościół pierwotnie był otoczony sobotami, co zdradzają narożne słupy i zachodnia ściana, kryte gontem tylko w górnej części. Pierwotne prezbiterium, po którym zostały ślady, zakończone było czymś w rodzaju absydy.

Kościół był intensywnie przebudowywany: w 1630 roku usunięto soboty, w technice szkieletowej zbudowano nowe prezbiterium i duży transept, a nad jego skrzyżowaniem z nawą znany już z Lom „mistrz Werner” umieścił typową dla gudbrandsdalskich kościołów strzelistą, krytą gontem wieżę, okoloną obecnie czterema pinaklami.

The church lies high on a hill, on the eastern slope of Gudbrandsdal, about 60 km north of Lillehammer. Its striking tower, painted red, is visible from afar. The imposing and impressive building renovated in the 1920s and 1980s is one of the largest extant *stavkirker*.

The church, which first appeared in records in 1270, dates back to a slightly earlier time and given the hordes of coins found there, possibly to 1200–1225⁹⁸. Traces of an earlier edifice were discovered underneath.

It is a B-type church with a twist: there is much to indicate that since the very beginning it had a kind of short transept. In the nave there are 18 posts-columns arranged as 7+7+2+2; six (3+3 on each side) are invisible ‘on the ground floor’ since these are ‘hovering’ posts that do not reach down to the ground, anchored rather high, in the flat bottom girding beams of the long posts-columns. In addition, between the girders the construction is fixed with ‘St. Andrew’s crosses’. The church was originally surrounded by a pentice, as indicated by the corner posts and the west wall, clad with shingle roofing only in the upper part. The original chancel, traces of which remain, was completed by a kind of apse.

The church was substantially reconstructed: in 1630 the pentice was removed and a new timber-frame chancel and a large transept were built. Above the point of intersection of the transept with the nave Master Werner known from Lom placed a slender spire, typical of Gudbrandsdal churches. Covered with shingle, it is now crowned with four pinnacles.

Od strony północnej dobudowano zakrystię. Zmiany następowały także w wiekach XVIII i XIX, między innymi pokryto wówczas budowlę w całości szalunkiem z pionowych desek, dość skutecznie ukrywającym średniowieczną substancję budynku. W 1922 roku kościół poddano restauracji, podczas której znad nawy usunięto pochodzący z roku 1630 strop i dosztukowano brakujące części obciętych niegdyś słupów.

Najstarsza część kościoła to zasadnicza konstrukcja nawy, składająca się z ze spodnich legarów, słupów, zaryglowanych i zakończonych w narożnych słupach podwalin, oczepów, sporej części desek ścian, konsolowych wsporników, krzyży zastrzałów i części niewidocznej obecnie więźby dachowej. Możliwe, że oryginalna jest także część gontowego pokrycia ścian „górnej kondygnacji”.

Zachowała się część zachodniego portalu i portal południowy. Średniowieczne są maszkarony wieńczące słupy i zdobienia krzyżownic-zastrzałów. Ze średniowiecznego wystroju ocalał też rzeźbiony portal zachodni, silnie uszkodzony podczas przeróbki po roku 1823. Ścięto wtedy wysokie, flankujące drzwi kolumny⁹⁹. Boczne panele portalu są pokryte płaską, prawie wyłącznie zoomorficzną snycerką, ocalały fragment nadproża ma motyw trzech smoków typowy dla portali okolic Sogn. Resztki prostego, płaskiego portalu południowego są obecnie przykryte szalunkiem.

Na ścianach kościoła znajdziemy graffiti, z których przynajmniej część pochodzi ze średniowiecza. Na środku południowej ściany nawy znajduje się niewielka pionowa inskrypcja runiczna, czytana „w lustrzanym odbiciu” od prawej ku lewej:

her uar ha=n o=k heþan fo=r han u,

czyli: *Hér var hann, ok heðan fór hann ú[t]*¹⁰⁰, co tłumaczy się „Był tu, i stąd też wyruszył” i zdaje się świadczyć o tym, że Ringebu bywało przystankiem dla pielgrzymów zmierzających znad fiordu Oslo do Nidaros. Na tej samej ścianie znajdziemy niewielkie graffiti przedstawiające postać ludzką i... dwie świni.

Oryginalna jest zdobiona gwiazdami romańska kamienna chrzcielnica i nieco niekompletna drewniana figura św. Wawrzyńca z około 1250 roku, umieszczona na kolumnie z lewej strony wejścia do

A vestry was appended on the north side. Alterations took place also in the 18th and 19th centuries, when the building was covered completely with a shoring of vertical boarding, rather successfully concealing its medieval substance. In 1922 the church was renovated; the 1630 ceiling from above the nave was removed and the missing sections of once cut-off posts added.

The oldest part of the church is the principal construction of the nave, composed of the ground-sill, posts, ground beams barred and pegged in the corner posts, wall plates, and a large number of wall planks, consoles, crosses of angle braces, and the now invisible part of the roof truss. Possibly also some of the shingle on the ‘upper tier’ walls is original.

Parts of the west portal and the south portal have survived. The mascarons atop the posts and the decorations of the cross braces-angle braces are medieval, as is the carved west portal, severely damaged during the reconstruction after 1823, when the tall columns flanking the door were cut down⁹⁹. The portal’s jambs are covered with flat, nearly completely zoomorphic sculpted woodwork; the extant fragment of the lintel has the motif of three dragons typical of Sogn portals. Remains of the simple, flat south portal are now covered with shoring.

The church walls are covered with markings, some of which come from the Middle Ages. In the middle of the south nave wall there is a short vertical runic inscription, read ‘in a mirror reflection’ from right to left:

or: *Hér var hann, ok heðan fór hann ú[t]*¹⁰⁰, which can be translated as ‘He was here and set off from here’ and seems to be indicating that Ringebu was a stop-over for the pilgrims from the Oslo Fjord to Nidaros. On the same wall some small markings with a human figure and... two pigs.

The original furnishings include the star-studded Romanesque stone baptismal font and a slightly incomplete wooden figure of St. Lawrence from about 1250, placed on the column on the left-hand side

prezbiterium¹⁰¹. Z XIV wieku pochodzą krucyfiksy: jeden znajduje się wysoko nad wejściem do prezbiterium, drugi, nieco mniejszy, nad wyjściem od strony zachodniej. Oba w XVIII wieku pomalowano. Ołtarz pochodzi z 1688 roku, jego rzeźby są autorstwa Johanesa Lauritsena Skraastada.

Zarówno ażurowy, ukoronowany i flankowany przez lwy monogram królewski (Fryderyka IV) znajdujący się nad wejściem do prezbiterium, jak i ambona pochodzą z roku 1703 i są przypuszczalnie dziełem stołecznego snycerza Larsa Jensena Borga.

Ściany obiektu pomalowano w 1719 roku. Wiszą na nich między innymi nieco późniejsze tablice upamiętniające miejscowych pastorów kościoła: na północnej ścianie nawy umieszczona jest imponująca, duża rokokowa tablica z 1780 roku ku czci pastora Irgensa i jego żony, autorstwa Petera Kastruda, zaś w prezbiterium widnieje tablica z 1721 roku przedstawiająca pastora Krafta i jego żonę Margrethe. Obok niej wisi XVIII-wieczna chorągiew – według tradycji jest to sztandar kompanii wojska wystawianej przez Ringebu i pobliskie Øyer – a po przeciwnej stronie prezbiterium między innymi niewielka tablica wotywna panny (z dzieckiem?) Ingeborgi Guttormsdatter z 1720 roku, przedstawiająca przypowieść o Chrystusie i nierządnicy.

Wysoko na południowej ścianie nawy znajduje się XVIII-wieczne epitafium podpułkownika regimentu opplandzkiego Paula („Povela”) Friedricha von Dresky’ego pochodzącego ze Śląska¹⁰². Wyobrazono go tu w zbroi, co w Norwegii jest rzadkością.

Na dwu słupach umieszczone są blaszane tablice herbowe z trumny baronówny Rosenkrantz pochowanej pod kościołem.

Nieopodal kościoła stoi przysadzista dzwonnica o prostej konstrukcji. Obiekt tego rodzaju został po raz pierwszy wspomniany w 1577 roku.

Widok Ringebu w 1845 r., akwarela J.C. Fricha (RA)
View of Ringebu in 1845, a watercolour by J.C. Frich (RA)

of the chancel entrance¹⁰¹. Of two 14th-century crucifixes, one is high above the chancel entrance, the other, and slightly smaller, above the entrance on the west side. Both were painted in the 18th c. The sculptures of the 1688 altarpiece were made by Johannes Lauritsen Skraastad.

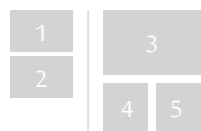
Both the openwork royal monograms (of Friedrich IV), crowned and flanked by lions, above the entrance to the chancel and the pulpit, come from 1703 and were most likely made by the woodcarver Lars Jensen Borg from Oslo.

The walls were painted in 1719. Hung on them are e.g. slightly later plaques commemorating the local ministers of the church: on the north wall of the nave there is an impressive, large Rococo 1780 plaque by Peter Kastrud, commemorating the Rev. Irgens and his wife, and in the chancel there is a 1721 plaque representing pastor Kraft and his wife Margrethe. Next to it hangs an 18th-century banner, which tradition sees as the standard of a military regiment funded by Ringebu and the nearby Øyer. On the other side of the chancel e.g. a small votive painting of an unmarried mother (with a child?) Ingeborga Guttormsdatter of 1720, showing the parable of Christ and the woman taken in adultery.

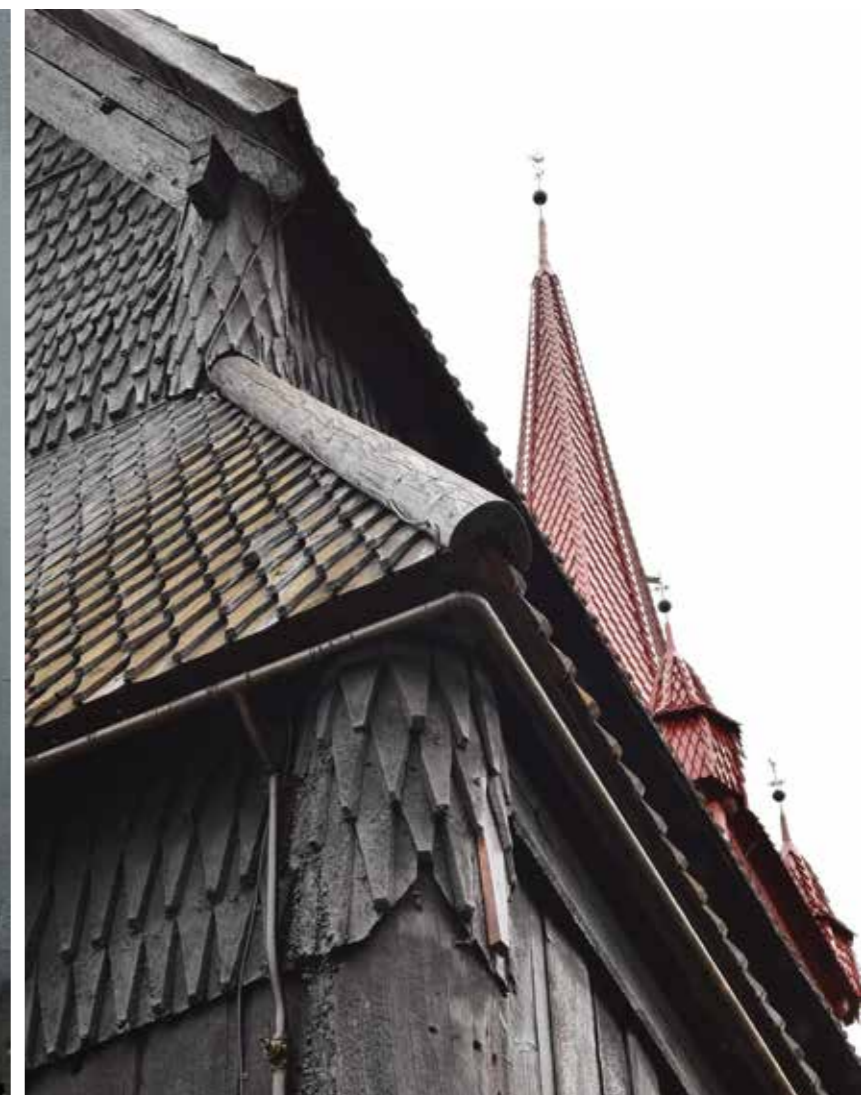
High on the south wall of the nave there is an 18th-century epitaph of lieutenant colonel of the Oppland Regiment Paul („Povela”) Friedrich von Dresky from Silesia¹⁰². He is portrayed in a suit of armour, which is rare in Norway.

Brass armorial cartouches from the coffin of Baroness Rosenkrantz buried under the church are placed on two posts.

Next to the church there is the simple construction of a stocky belfry. Such a building was first recorded in 1577.

1. Ringebu: kościół od południowego wschodu (dk) / Ringebu: south-east view of the church (dk)
2. Ringebu: panorama 360° okolicy kościoła (dk) / Ringebu: panorama 360° of the vicinity of the church (dk)
3. Ringebu: dzwonnica, w głębi kościół widziany od strony południowej (dk) / Ringebu: belfry, in the background the south view of the church (dk)
4. Ringebu: opisana inskrypcja runiczna (dk) / Ringebu: runic inscription quoted (dk)
5. Ringebu: gonty pokazujące, gdzie kończył się daszek sobót (dk) / Ringebu: shingle indicating the end of the pentice roof (dk)

1
2

1. Ringebu: nawa, widok na prezbiterium (dk) / Ringebu: nave, view of the chancel (dk)
2. Ringebu: nawa, widok na wejście zachodnie (dk) / Ringebu: nave, view of the west entrance (dk)

1
2 3 4

1. Ringebu: konstrukcja słupowa nad wejściem zachodnim (dk) / Ringebu: stave construction above the west entrance (dk)
2. Ringebu: gotycki krucyfiks nad wejściem do prezbiterium (dk) / Ringebu: Gothic crucifix above the chancel entrance (dk)
3. Ringebu: gotycki krucyfiks nad wejściem zachodnim (dk) / Ringebu: Gothic crucifix above the west entrance (dk)
4. Ringebu: romańska chrzcielnica (dk) / Ringebu: Romanesque baptismal font (dk)

1	2	4	5
	3		
		6	7

1. Ringebu: figura św. Wawrzyńca (dk) / Ringebu: statue of St. Lawrence (dk)
2. Ringebu: XVIII-wieczna chorągiew, wg tradycji wojskowa (dk) / Ringebu: 18th-century banner, traditionally seen as being military (dk)
3. Ringebu: plakietka herbowa baronówny Rosenkrantz (dk) / Ringebu: armorial plaque of Baroness Rosenkrantz (dk)
4. Ringebu: epitafium pastora Krafta, 1721 (dk) / Ringebu: epitaph of Minister Kraft, 1721 (dk)
5. Ringebu: rokokowe epitafium pastora Irgensa, 1780 (dk) / Ringebu: Rococo epitaph of Minister Irgens, 1780 (dk)
6. Ringebu: epitafium Friedricha von Dresky'ego, 1735 (dk) / Ringebu: epitaph of Friedrich von Dresky, 1735 (dk)
7. Ringebu: obraz wotywny, 1720 (dk) / Ringebu: votive painting, 1720 (dk)

Hedalen: kościół od południowego zachodu (dk)
Hedalen: south-west view of the church (dk)

14. Hedal(en)

region Valdres, Oppland
Valdres Region, Oppland

Kościół, według legendy opuszczony w czasach wielkiej zarazy, zapomniany i „odkryty” 200 lat później w lesie przez myśliwego, leży wysoko na zboczu dolinki, około 80 km na północ od Hønefoss. Niegdyś prowadziła tędy główna droga przez Valdres. Jest to dawny kościół wotywny, znany z uroczystych mszy w dni św. Jana i św. Michała. W kościółku w co drugą niedzielę odprawia się nabożeństwa; mają tam też miejsce śluby, a na przykościelnym cmentarzu – pogrzeby.

Po raz pierwszy kościół był wzmiankowany w 1327 roku w związku z dziesięciną, świątynia może być o ponad 150 lat starsza; dendrologicznie jest datowana na lata 1160.

Na pierwszy rzut oka świątynia w Hedal przypomina kościoły wznoszone na planie krzyża ze strze-listą wieżą z Gudbrandsdal, ale jest to kościółek typu A, tzn. salowy, wyjątkowo bez słupów pośrednich w ścianach. Co ciekawe, konstrukcja ścian spoczywa na ostatekach spodniej ramy legarów, która tym razem nie służyła do mocowania wewnętrznych słupów-kolumn. Kościół miał prezbiterium z portalem zakończony absydą (o czym donosi przekaz z 1665 r.), jakąś wieżyczkę (wzmiankowaną w 1620 r.) i „ślepe” soboty, choć pewnie nie od samego początku.

W 1699 roku kościół został gruntownie przebudowany – dodano mu transept, rozebrano dawne prezbiterium z absydą i większą część sobót. Transept i dodaną od wschodu zakrytą zbudowano w technice zrębowej. W 1738 roku (?) na przecięciu naw majster Svend Olsen Traaset z Fåberg dobudował obecną wieżyczkę.

The church which, as legend has it, was abandoned during the great plague, forgotten and ‘discovered’ 200 years later in a forest by a hunter, lies high on a dale slope, about 80 km north of Hønefoss. This was once the main road through Valdres. This old votive church is known for solemn masses on the feasts of St. John and St. Michael. Services are held in the church every other Sunday. It is also used as a wedding venue; funerals still take place in the graveyard around the church.

The church first appeared in records in 1327 in connection with the tithe, but the building may be over 150 years older; dendrologically dated to the 1160s.

At first sight, Hedal church resembles those from Gudbrandsdal, cruciform with a spire, but this is an A-type single-nave church, exceptionally without the intermediate posts in the walls. Interestingly, the wall construction rests on the extended endings of the groundsill, which this time was not used for mounting the inner posts-columns. The church had a chancel with a portal featuring an apse (mentioned in 1665), some turret (recorded in 1620) and a ‘blank’ pentice, although not from the very beginning.

In 1699 the church underwent many changes: a transept was added, the old chancel with the apse and most of the pentice were dismantled. The transept and the vestry added on the east are log-built. In 1738 (?) at the intersection of the naves, master Svend Olsen Traaset of Fåberg added a turret, extant until today.

W roku 1902 kościół był restaurowany przez sławnego architekta Carla Bernera, wtedy też wymieniono pokrycie dachu z gontowego na łupkowe (gonty zostały tylko w górnej części słupów nad sobotami) i dodano nowe prezbiterium zakończone absydą, otaczając je gankiem. W 1908 roku obiekt był restaurowany raz jeszcze, przez Henrika Jürgensena.

Ze średniowiecznego kościółka pozostała stanowiąca dziś zachodni koniec budowli nawa, w której słupach zachowały się spore łukowate wycięcia, zapewne po dawnej przegrodzie prezbiterium. Oryginalna jest, być może, nożycowa więźba dachowa, część średniowiecznych sobót z kruchtą i dobrze zachowany, ukryty w tejże kruchcie zachodni portal z bocznymi panelami, uważany za perłę średniowiecznej snycerki.

Dobry stan portalu stanowi dowód na istnienie chroniących go sobót już w średniowieczu. Ornamentyka jest tu roślinna i zwierzęca; stylistycznie da się go porównać z opisanym wcześniej portalem w Hopperstad.

Na drzwiach zachowały się średniowieczne okucia, między innymi po wewnętrznej stronie drzwi żelazna kołatka ze zdobieniami zarówno chrześcijańskimi (krzyż), jak i „smoczymi”, czyli pogańskimi. Na ścianach nawy znajduje się graffiti. Interesującym motywem jest tu niewątpliwie lew namalowany smołą na wschodnim szczyście nawy. Ze względu na artystyczne walory rysunku spekuluje się, że wykonał go twórca portalu¹⁰³. Ciekawa inskrypcja znajduje się w sobotach po lewej stronie zachodniego wejścia, wzdłuż „romańskiego” okienka-wycięcia w ścianie. Jest to ostrzeżenie skierowane do niejakiego Klemensa „i innych świątobliwych mężów”.

Ze średniowiecznego wyposażenia Hedalen zachowała przede wszystkim słynąca cudami figura Madonny z lat 1230–1250, być może roboty angielskiej, uważana za jedną z najpiękniejszych gotyckich rzeźb w Norwegii. *Madonna z Heddal* przez lata

The church was renovated by the renowned architect Carl Berner in 1902 and it was then that the roof shingle was replaced by slates (shingle roofing was only in the upper section of the posts above the pentice) and a new chancel with an apse was added, encircled by a gallery. In 1908 the church was renovated once more, by Henrik Jürgensen.

The surviving medieval elements of the church include the nave, now in the west end of the building, whose posts feature large arched notches, most probably traces of a former chancel screen. The possibly original elements include the scissor roof truss, part of the medieval pentice with a porch and a well-preserved west portal hidden in the porch, with jambs, considered to be a gem of medieval woodwork.

The well preserved state of the portal is proof of the existence of a pentice, which probably protected it as early as the Middle Ages. There are flora and fauna ornaments; stylistically it comes close to the aforementioned portal in Hopperstad.

Medieval fittings are extant on the door, e.g. on the inner side an iron door knocker with both Christian decorations (cross) and ‘dragon’ or pagan ones. The nave walls feature artwork. A lion painted with tar

is an intriguing motif on the east top of the nave. Because of the drawing’s qualities, it may have been made by the maker of the portal¹⁰³. An interesting inscription can be found in the pentice to the left of the west entrance, along the ‘Romanesque’ squint-window in the wall. This is a warning to one Clement ‘and other God-fearing men’.

The medieval furnishings of Hedalen church include first of all the miraculous figure of the Madonna from the years 1230–1250, possibly an English work, seen as one of the most beautiful Gothic sculptures in Norway. *Madonna of Heddal* was for years stored in the Collection of Antiquities

Hedalen w poł. XIX w. Kościół ma tu jeszcze poszycie gontowe. Akwarela G.A. Bulla (RA)

Hedalen in the mid-19th c. The church is still covered with shingle roofing. A watercolour by G.A. Bull (RA)

przechowywana była w Zbiorze Starożytności Uniwersytetu w Oslo, gdzie wykonano dla kościoła jej kopię; w roku 2005 oryginał powrócił do świątyni¹⁰⁴ i stoi na półce po lewej stronie prezbiterium. Figura miała pierwotnie znajdować się w istniejącym niegdyś tryptyku ołtarzowym. Inna część owego tryptyku i wieńczący go drewniany model świątyni znajdują się obecnie po drugiej stronie prezbiterium. Sławnym średniowiecznym eksponatem Hedalen jest także relikwiarz ze scenami Ukrzyżowania i męczeństwa Tomasza Becketa. Umieszczona na półeczce w prezbiterium, wykonana z drewna i złoczonej, miedzianej blachy skrzynka ma formę budyneczku z dwuspadowym dachem i kalenicą zwieńczoną ozdobnym grzebieniem, z umieszczonymi na jej końcach smoczymi głowami tego samego typu co spotykane na dachach *stavkirker*. Kolejnymi średniowiecznymi elementami wyposażenia są stojący na ołtarzu wielki krucyfiks z końca XIII wieku, umieszczony zapewne kiedyś na belce tęczowej, i prosta kamienna romańska chrzcielnica z drewnianą pokrywą. Pokrywa ta ma dość osobliwy kształt wysokiego stożka z uchwytami w formie żelaznych kółek.

Ambona pochodzi z 1699 roku; jej zdobienia są późniejsze, z 1776 roku, autorstwa Haavela C. Gaardera, który w roku 1766 malował także w barokowe motywy floralne (znane jako *rosemaling*) ołtarz i krucyfiks. Na ścianach wiszą XVII- i XVIII-wieczne obrazy, dary wiernych.

W północnym transepcie w gablotce pod organami znajduje się fragment eksponowanej w kościele od niepamiętnych czasów skóry niedźwiedzia, według legendy zabitego przez myśliwego-odkrywcę zapomnianego kościoła.

Obok kościoła znajduje się niska, częściowo ażurowa dzwonnica z XVII wieku z gotyckim dzwonem wewnątrz, opatrzonym inskrypcją: *Nicolaus Angelvs me fecit*, czyli „Wykonał mnie Anglik Nikolaus”.

of Oslo University, where a copy of it was made for the church; in 2005 the original was returned to the church¹⁰⁴ and stands on a shelf on the left-hand side of the chancel. The figure allegedly stood in the altar triptych once found in the church. Another part of the triptych and a wooden model of the church from its top are now located on the other side of the chancel. A reliquary with scenes of the Crucifixion and the martyrdom of Thomas Becket is another famous medieval exhibit in Hedalen.

Placed on a shelf in the chancel, made of wood and gilt copper sheet metal, the box looks like a small edifice with a gable roof, its ridge topped with decorative crenellation; at its ends there are dragons’ heads of the type encountered on the *stavkirker* roofs. Other medieval furnishings are the large crucifix from the late 13th c., now standing on the altar and once possibly affixed to the rood beam, and a simple stone Romanesque baptismal font with a wooden cover. The cover is somewhat uniquely shaped like a tall cone with handles in the form of iron rings.

The pulpit comes from 1699; its later ornaments, of 1776, are by Haavel C. Gaarder, a designer of 1766 Baroque floral motifs (so-called *rosemaling*) of the altar and crucifix. Paintings from the 17th and 18th centuries, donated by the church congregation, hang on the walls.

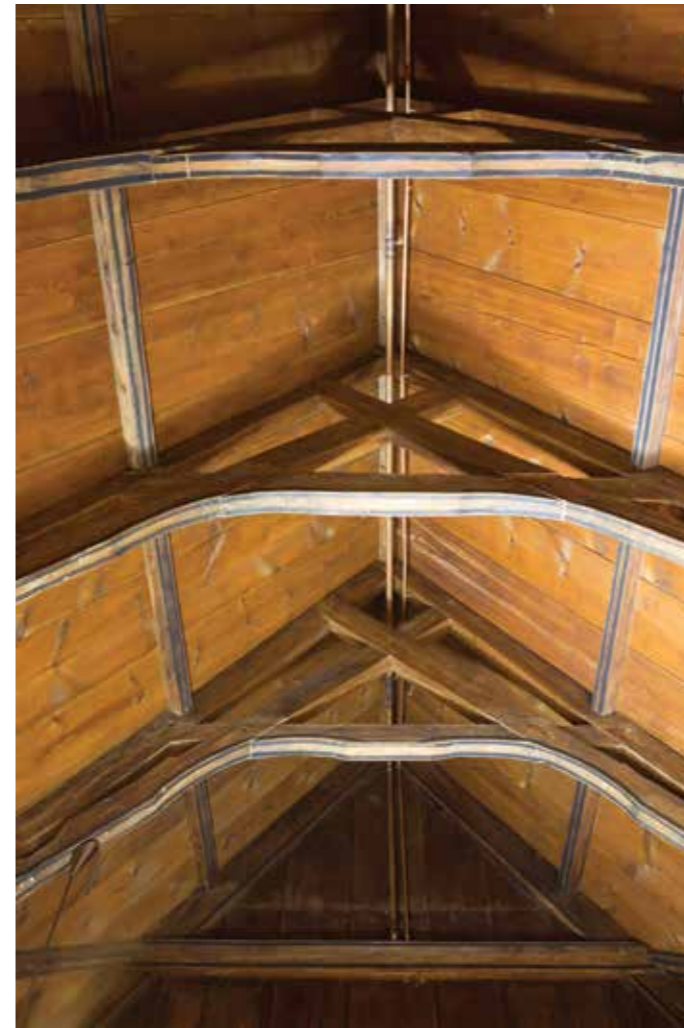
In the north transept, in a display case under the organ there is a piece of bear hide, which has been displayed in the church since time immemorial; legend has it that the beast was killed by the hunter who discovered the forgotten church.

Next to the church there is a short, partly open-work belfry from the 17th c. The Gothic bell has the inscription: *Nicolaus Angelvs me fecit*, or ‘I was made by the Englishman Nicolaus’.

Hedalen, portal zachodni. Rysunek G.A. Bulla (RA)

Hedalen, west portal. A drawing by G.A. Bull (RA)

2

1	2
3	4

1. Hedalen: widok kościoła od strony zachodniej (twl) / Hedalen: west view (twl)

2. Hedalen: nożycowa więźba dachowa (dk) / Hedalen: scissor roof truss (dk)

3. Hedalen, detal: gontowe pokrycie narożnego słupa nawy (twl) / Hedalen, detail: wood shingle covering of the nave corner post (twl)

4. Hedalen: opisana inskrypcja runiczna (dk) / Hedalen: runic inscription quoted (dk)

5. Hedalen: kołatka (dk) / Hedalen: door knocker (dk)

1. Hedalen: górna część portalu (dk) / Hedalen: upper portal section (dk)
 2. Hedalen: portal (dk) / Hedalen: portal (dk)
 3. Hedalen: okucie zamka i kołatka na drzwiach od zachodu (dk) / Hedalen: lock fitting and door knocker on a west door (dk)

1. Hedalen: obecna nawa, transept i prezbiterium, widok od strony zachodniego wejścia.
 Słupy z łukowatymi wycięciami pokazują, gdzie się kończyła średniowieczna nawa (dk)
 Hedalen: present-day nave, transept and chancel, view from the west entrance.
 Staves with arched cut off sections show where the medieval nave ended (dk)
 2. Hedalen: nawa, widok od strony ołtarza (dk) / Hedalen: nave, view from the altar (dk)

1	2	6
3	4 5	7

1. Hedalen: romańska chrzcielnica i ambona z 1699 r. (dk) / Hedalen: Romanesque baptismal font and pulpit of 1699 (dk)
2. Hedalen: XIII-wieczny krucyfik na ołtarzu (dk) / Hedalen: 13th-century crucifix on the altar (dk)
3. Hedalen: model świątyni, niegdyś być może część ołtarza (dk) / Hedalen: church model, possibly a part of the altar (dk)
4. Hedalen: relikwiarz (dk) / Hedalen: reliquary (dk)
5. Hedalen: „Madonna z Hedal” (dk) / Hedalen: Madonna of Hedal (dk)
6. Hedalen: obraz z motywem biblijnym z 1623 r., ciekawe studium barokowego ubioru (dk)
Hedalen: a 1623 painting with a biblical motif, an interesting study of Baroque apparel (dk)
7. Hedalen: Ostatnia Wieczerza, 1730 (dk) / Hedalen: The Last Supper, 1730 (dk)

Hegge: kościół od północy (dk)
Hegge: church from the north (dk)

15. Hegge

region Valdres, Oppland
Valdres Region, Oppland

Stavkirke Hegge leży kilka kilometrów na północ od jeziora Heggefjorden, około 25 km na północ od Fagernes. Kościół ma 150 miejsc siedzących i jest regularnie używany jako kościół parafialny.

Po raz pierwszy wspomniano o nim w 1327 roku, ale dendrochronologicznie jest datowany na 1216 rok, snycerka portali wskazuje zaś na lata 1200–1250.

Jest to budowla typu B, o 14 słupach-kolumnach wewnątrz (z czego osiem sięga do podłogi, pozostałe, krótsze, są wpuszczone w belki ściągające podobnie jak w Ringeby), z absydą, otoczona niegdyś sobotami, zapewne miała jakąś sygnaturkę. Miała też na kalenicy smocze głowy, o czym świadczy notka z 1674 roku.

Świątynia była kilkakrotnie przebudowywana i rozbudowywana. Największe zmiany przyniósł wiek XIX: w 1807 roku mistrz Korpeberget usunął deski ścian i poszerzył kościół aż do ścian sobót. Poszerzył też prezbiterium i przedłużył nawę na zachód, a w ścianach zlecił wykonanie dużych okien. W 1844 roku zbudowano nowe prezbiterium, a nawę rozbudowano na południe, północ i zachód. W ten sposób substancja dawnego *stavkirke* znalazła się w środku nowego kościoła. W roku 1864 podwieszono w nawie sufit, zasłaniając wieżbę dachową, a na przedłużeniu prezbiterium dobudowano zakrystię. W 1872 roku pokryto całość szalunkiem z pionowych desek pomalowanym na biało i zbudowano nową wieżyczkę.

Stavkirke Hegge lies a few kilometres north of Lake Heggefjorden, about 25 km north of Fagernes. It can seat 150 people and is regularly used as a parish church.

Although it first appeared in records in 1327, tree-ring dating dates it back to 1216, while the woodwork of the portals indicates the period 1200–1250.

It is a B-type building with 14 inner column-pillars (8 of which reach the floor, the others, shorter, are inserted into the girder beams like in Ringeby), with an apse, at one time surrounded by a pentice, probably with a belfry. It also featured dragons' heads on the ridge, as testified by a written document of 1674.

The church has often been rebuilt and extended. Major alterations took place in the 19th c.: in 1807 the master craftsman Korpeberget removed the wall boarding and extended the church up to the pentice walls. He also extended the gallery, elongated the nave westwards and enlarged the windows in the walls. In 1844 a new chancel was built and the nave was extended south-, north-, and westwards. Thus, the structure of the old *stavkirke* was encapsulated within the new church. In 1864 a ceiling covering the roof truss was suspended in the nave and a vestry was appended beyond the chancel. In 1872 the entire building was covered with a shoring of vertical boards painted white. A new turret was built, too.

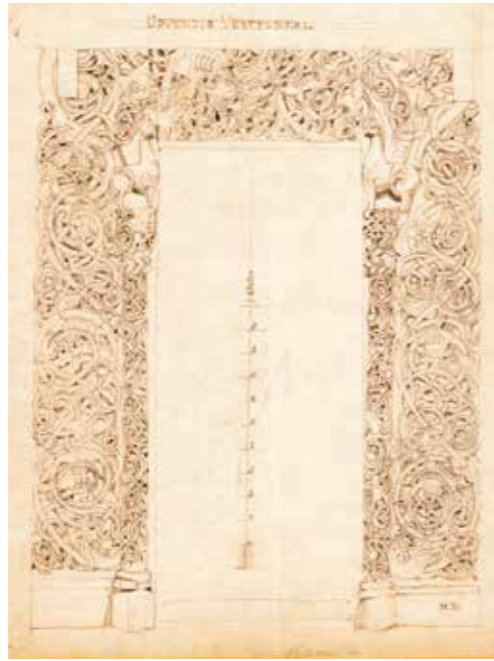
W latach 1923–1924 kościół został odrestaurowany pod kierownictwem architekta Arnsteina Arneberga; przegniłe spodnie legary zastąpiono wtedy podmurówką, zredukowano okna, poszerzono galerię i kruchtę od strony zachodniej.

W latach 1932–1933 odbudowano przysadzistą, zrębową dzwonnice z XVII wieku, w „górnjej kondygnacji” ażurówką. Dach, nigdyś kryty gontem, jest obecnie pokryty łupkiem, tradycyjnym w Valdres. Ściany są pomalowane na czerwono-brązowo.

Ze średniowiecznej konstrukcji zachowały się dwa wschodnie słupy narożne (w których widać zaślepione rowki na deski ścian) i wszystkie wewnętrzne, wraz z konstrukcją wspornikową i usztywniającą w postaci ściągów i krzyżownic, jeden oczep i spora część więźby dachowej. Niewidoczne obecnie z nawy końcówki słupów wewnętrznych, tak jak w kilku innych kościołach zakończone są dziegioczną groteskowymi maskami-maszkaronami.

W kościele zachowały się dwa pięknie rzeźbione portale z bocznymi panelami: wielki zachodni „wewnętrzny” jest na swoim miejscu, w wejściu do nawy, aczkolwiek został nieco przesunięty przy jej przedłużeniu, z kolei drugi został umieszczony w wejściu do przedsionka i stanowi tam teraz portal „zewnątrzny”, osłonięty dobudowaną niewielką kruchtą.

Portal „wewnętrzny” odznacza się roślinnie zdobioną archiwoltą. Jego kolumny są częściowo odcięte. Rzeźba

Hegge: portale wewnętrzny i zewnętrzny.
Rysunek H. Bulla (RA)
Hegge: inner and outer portals.
A drawing by H. Bull (RA)

Between 1923 and 1924 the church was renovated under the supervision of the architect Arnstein Arneberg; the decayed lower girders were replaced by a stone base, the windows were reduced in size and the gallery and west porch were extended.

In the years 1932–33 the log-built 17th-century belfry with openwork in the ‘upper tier’, was rebuilt. The roof, at one time covered with shingle, is now covered with slates, traditional for Valdres. At present the walls are painted red-brown.

Remaining from the medieval structure are two east corner pillars (they feature blocked grooves for wall boards) and all the inner ones, with the supportive, rigid structure of girder beams and cross braces, one wall place, and a sizeable part of the roof truss. The tips of the inner pillars, now invisible from the nave, are as in a few other churches topped with nine grotesque masks-mascarons.

Two magnificently carved portals with jambs are preserved in the church: the grand west ‘inner’ portal remains principally in its original place in the entrance to the nave, even if it was slightly relocated during the extension of the nave. The other one is set in the vestibule entrance and is now an ‘outer’ portal, protected by an added small porch.

The ‘inner’ portal has an archivolt decorated with a floral pattern. Its columns are partly cut off. The portal relief, showing affinities to the decorations from Gol¹⁰⁵, corresponds

portalu, wykazująca pewne podobieństwo ze zdobieniami z Gol¹⁰⁵, koresponduje z ornamentem roślinnym pokrywającym fragmentarycznie (bo tylko od wewnątrz) cylindryczne kapitele skrajnych słupów dawnej nawy. Łuki ich wsporników od dołu są zakończone elementem roślinnym w postaci wywiniętych listków.

Portal „zewnątrzny”, niekiedy uważany za pierwotnie południowy, jest stylistycznie zupełnie odmienny i być może pochodzi z innego kościoła¹⁰⁶. Brak mu górnej 1/3. Była tam kiedyś archiwolta, ale obecnie portal ma proste nadproże ze wstawkami z innego, trzeciego portalu (stylistycznie bliskiego „wewnętrznemu”), a na kolumnkach długoszyje lewki.

Na jednej z wewnętrznych kolumn z prawej strony nawy znajduje się czytany z dołu do góry napis runiczny, wydobyty spod farby i przykryty aktualnie pleksiglasową osłoną:

†††††:R:†††††:R†††††:R†††††:P†††††

ælaeng ÷ r ÷ anason ÷ raest ÷ runar ÷ þesar,

czyli: *Erlingr Arnasonr(?) reist rúnar þesar*¹⁰⁷, co tłumaczy się jako „Erling Arnasson (?) wyrył te runy”.

Ze średniowiecznego wyposażenia pozostały tylko dwa artefakty, przypuszczalnie miejscowej roboty: pokryta geometrycznym ornamentem kamienna chrzcielnica i niewielka kadzielnica z brązu. Na północnej ścianie prezbiterium wisi mocno uszkodzone malowidło z 1643 roku przedstawiające ofiarę z Izaaka, odkryte podczas prac restauracyjnych w latach 20. XX wieku. Ołtarz o bogato rzeźbionej nastawie powstał w 1780 roku i przypuszczalnie wyszedł spod ręki ambitnego snycerza Øysteina Kjørrena z doliny Gudbrandsdal. Poliptyk przedstawia trójwymiarowo: Ostatnią Wieczerzę w dolnej kwaterze flankowanej postaciami Mojżesza i Aarona, w środkowych Jezusa w ogrodzie oliwnym, sąd nad nim, biczowanie i koronowanie cierniami, w górnej – Ukrzyżowanie. Górne kwatery są flankowane figurami ewangelistów.

Wewnętrzne ściany kościoła są obecnie gładko pomalowane na zielono, podłoga na szaro, kolumny są jasnobrązowe.

to the floral ornament covering partially (only on the inside) the cylindrical capitals of the outer posts of the former nave. The bracket arches at the bottom are topped with a floral element of turned up leaves.

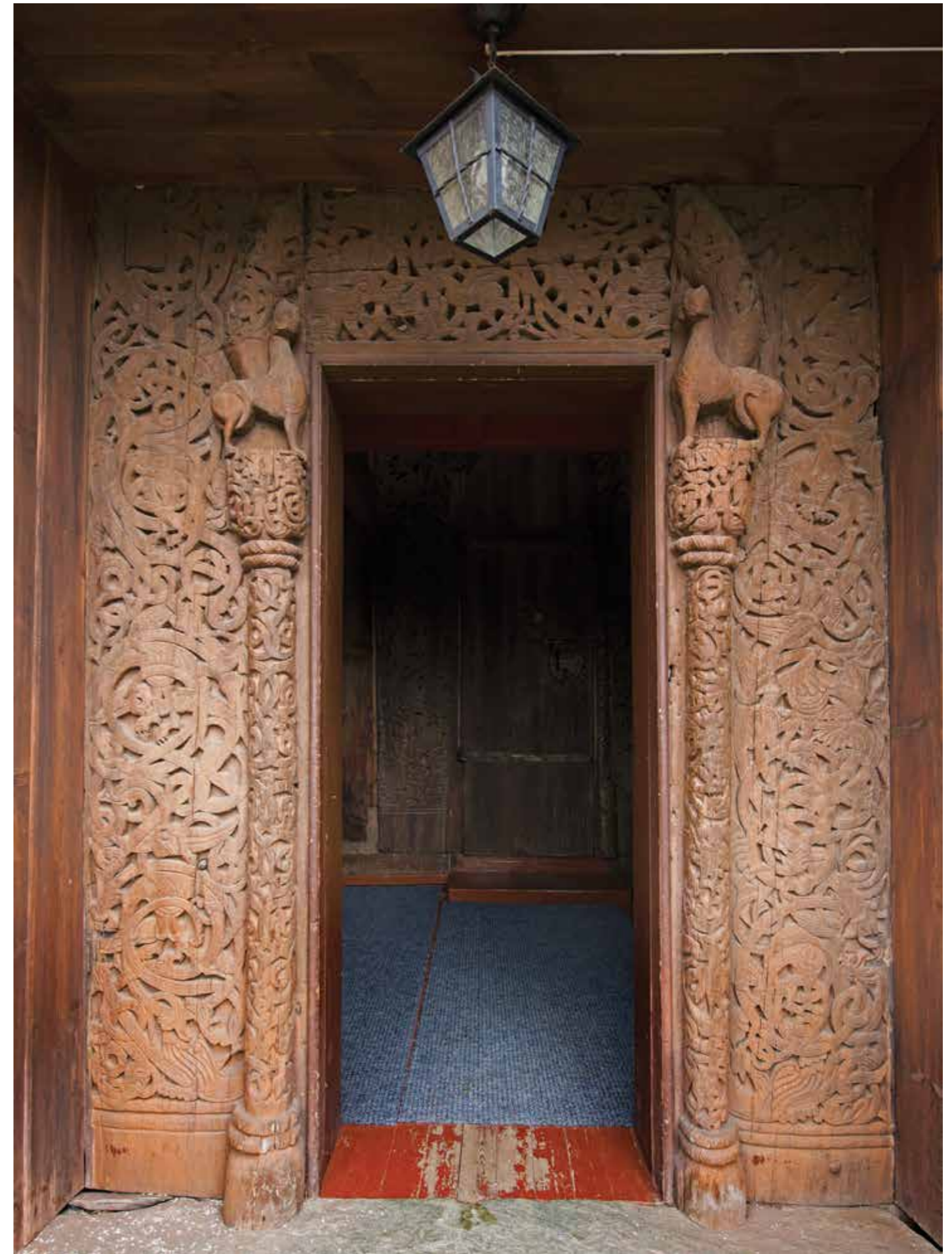
The ‘outer’ portal, sometimes thought to have initially been the south one, demonstrates a totally different style and possibly comes from another church¹⁰⁶. Its upper third is missing. It used to feature an archivolt but now the portal has a simple lintel with inserted parts of another, third portal (stylistically close to the ‘inner’ portal), and has long-necked lions on the columns.

There is a runic inscription on one of the inner columns on the right-hand side of the nave. Extracted from under a layer of paint and now protected by Plexiglas, it reads from bottom up:

or: *Erlingr Arnasonr (?) reist rúnar þesar*¹⁰⁷, which can be translated as ‘Erling Arnasson (?) carved these runes’.

Only two medieval artefacts have survived, probably made locally: a stone baptismal font covered with a geometric ornament and a tiny bronze thurible. On the north chancel wall there is a badly damaged painting of 1643 showing the sacrifice of Isaac, uncovered during the renovation work that was carried out in the 1920s. The altar with a richly ornamented retable was made in 1780, probably by the ambitious woodcarver Øystein Kjørren from the Gudbrandsdal Valley. The polyptych represents in relief: the Last Supper in the lower section flanked by the figures of Moses and Aaron, in the central panels Jesus in the Garden of Olives, the trial of Jesus, flagellation and the laying of the crown of thorns, in the upper one – the Crucifixion. The upper sections are flanked by the figures of the Evangelists.

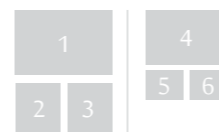
The inner walls of the church are now painted in a shade of green, the floor is painted grey, and the columns are light-brown.

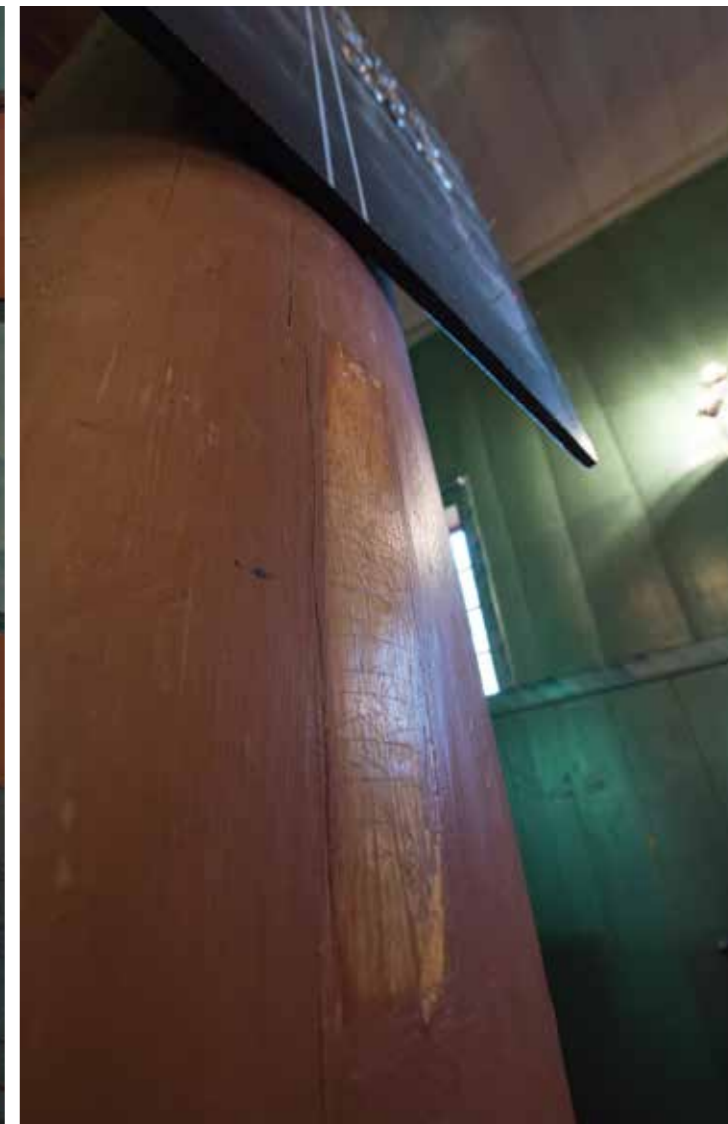
1
2 3

4

- 1. Hegge: kościół od wschodu (dk) / Hegge: church from the east (dk)
- 2. Hegge: portal (dk) / Hegge: portal (dk)
- 3. Hegge: detal drzwi (dk) / Hegge: door detail (dk)
- 4. Hegge: portal „zewnętrzny”, być może niegdyś południowy (dk) / Hegge: 'outer' portal, possibly once south (dk)

1. Hegge: nawa od strony wejścia (dk) / Hegge: nave from the entrance side (dk)
2. Hegge: prezbiterium (dk) / Hegge: chancel (dk)
3. Hegge: ołtarz, 1780 (dk) / Hegge: altar, 1780 (dk)
4. Hegge: nawa, widok z ambony (dk) / Hegge: nave, view from the pulpit (dk)
5. Hegge: Ostatnia Wieczerza z predelli ołtarza (dk) / Hegge: The Last Supper from the altar predella (dk)
6. Hegge: „kapitel” „kolumny” (dk) / Hegge: ‘column’ ‘capital’ (dk)

1	6	7
2	3	4
5	8	9

1. Hegge: strych kościoła, maszkarony niegdyś widoczne z nawy (dk) / Hegge: church attic, mascarons once visible from the nave (dk)

2-5. Hegge: maszkarony (dk) / Hegge: mascarons (dk)

6. Hegge: chrzcielnica (dk) / Hegge: baptismal font (dk)

7. Hegge: opisana inskrypcja runiczna (dk) / Hegge: runic inscription quoted (dk)

8. Hegge: kadzielniczka (dk) / Hegge: thurible (dk)

9. Hegge: obraz z motywem biblijnym, 1643 (dk) / Hegge: painting with a biblical motif, 1643 (dk)

Høre: kościół od północnego zachodu (dk)
Høre: north-west view of the church (dk)

16. Høre

region Valdres, Oppland
Valdres Region, Oppland

Kościół ten zwany jest także **Hurum**. Położony na terenie wielkiego, znanego ze średniowiecznej historii Norwegii gospodarstwa Kvie, wysoko na zboczu doliny, kilka kilometrów na wschód od jeziora Vangsmjøsa, znad którego pochodzi nasza świątynia Wang. Kościół był mocno przebudowywany w wiekach XIX i XX, ostatnio restaurowany w 1979 roku. Ma 170 miejsc siedzących i wciąż służy wiernym.

Obiekt po raz pierwszy był wspomniany w 1327 roku, ale jego powstanie jest datowane na rok 1180 dzięki wyjątkowo długiemu runicznemu napisowi na słupie podtrzymującym ambonę w kościele:

The church is also known as **Hurum**. It is located in the small farm of Kvie renowned from Norway's medieval history, high on a dale slope, a few kilometres east of Lake Vangsmjøsa, where our Vang church originated. The church was substantially reconstructed in the 19th and 20th c., most recently renovated in 1979. It can seat 170 people and continues to be used for religious purposes.

It first appeared in records in 1327, its origins date back to 1180 thanks to an exceptionally long runic inscription on the post supporting the church pulpit:

þá (:)ny : þá: n (Y)R)C) : : : | : þá: R: BRþR: þá: R) : (A)Y: : nþnþ
: *þá: þá: : n : YIRYIN: þá: YR: þá: R) : (A) : (N) : : : þá: R: þá: :

þa um þat su(mar) ??? þeir brøþr ællingr (o)k auþun
hokoa til kirkju er ærlinkr i(a/æ).....(l) i niþar ose,

czyli: *Þá, um þat sumar [létu] þeir bræðr Erlingr ok Auðun höggva till kirkju þessar, er Erlingr ja[rl fe]ll í Niðarósi¹⁰⁸*, co oznacza: „Bracia Elling i Audun ścięli drzewa na ten kościół latem roku, w którym w Nidaros padł jarl Erling”.

or: *Þá, um þat sumar [létu] þeir bræðr Erlingr ok Auðun höggva till kirkju þessar, er Erlingr ja[rl fe]ll í Niðarósi¹⁰⁸*, which means: “The brothers Erling and Audun had the timber for this church felled, the summer that Erling jarl fell in Nidaros”.

Wiadomo skądinąd, iż śmierć owego jarla nastąpiła w 1179 roku. Datowanie kościoła na około 1180 rok potwierdziło badanie dendrochronologiczne. Podczas wykopalisk w latach 1978–1979 pod kościołem odkryto ślady po niewielkiej, starszej budowli z XI wieku, o słupach zagłębionych w ziemi.

Jest to kościół typu B, „bazylikowy”, z czterema wewnętrznymi słupami-kolumnami sięgającymi do samej ziemi i słupami „pośrednimi” (w układzie 2+2+3+3), kończącymi się na poziomie ściągów na „wyższej kondygnacji”. Ściąg są podwójne, między nimi ustawiono słupy stabilizowane dodatkowo „krzyżami św. Andrzeja” i potężnymi konsolowymi wspornikami (poziomymi i pionowymi) łączonymi w łuki, tak jak w Borgund. Kościół miał niegdyś wyraźnie zaznaczone prezbiterium, a także absydę i soboty. Więźba była widoczna z nawy.

Świątynia została mocno przebudowana w latach 1822–1823. Poszerzono wówczas nawę aż do ścian sobót, jednocześnie ją przedłużając, usunięto też prezbiterium z absydą. W technice zrębowej dobudowano nowe prezbiterium. Usunięty budulec został wtórnie użyty.

Wieża kościoła zyskała swój obecny wygląd w 1857 roku; ze starej sygnaturki zbudowano bramę cmentarza. W roku 1901 kościół znów poszerzono.

Z substancji średniowiecznej zachowały się spodnie legary i stojące bezpośrednio na kamiennym podłożu cztery dawne słupy narożne z wpuszczonymi w nie podwalinami i oczepami, wyznaczające w przestrzeni kościoła jej średniowieczną część. Wszystkie te słupy mają z dwóch stron wcięcia po deskach ścian, a w górnych partiach – otwory, zapewne ślady mocowania daszków sobót. Dwa z nich są wolnostojące, dwa pozostałe stanowią zaś narożne słupy prezbiterium. Wejście do niego flankują obecnie słupy nietypowo zakończone nisko umieszczonymi maskaronami. Na prawym słupie, za amboną, zachował się fragment kapitelu o roślinnym ornamentie; jego reszta, a także kapitel po lewej stronie, zostały ściosane. Oryginalne są także cztery wewnętrzne kolumny o wyraźnie zaznaczonych, cylindrycznych kapitelach ozdobionych motywami roślinnymi (jak m.in. w naszym Wangu) i słupy „średnie”, zwieńczone na górze niewidocznymi obecnie maskaronami w liczbie 10. Mają one charakter zarówno antropomorficzny, jak i zoomorficzny („wilk”, „kaczor”). Oryginalna jest również niewidoczna aktualnie nożycowa więźba dachowa z jętkami, a także wsporniki bocznych daszków.

We know that Jarl died in 1179. The dating of the church to about 1180 was confirmed via dendrochronology. During the 1978–1979 excavations traces were found under the church of a small earlier building from the 11th c., with earth-bound posts.

This is a B-type ‘basilical’ church with four inner posts-columns reaching down to the ground and ‘hovering’ posts (arranged as: 2+2+3+3), finished at the level of girder beams in the ‘higher tier’. Between the double girders there are posts additionally stabilised with ‘St. Andrew’s crosses’ and powerful (vertical and horizontal) consoles linked in arches, like in Borgund. The church once had a clearly marked chancel, apse and pentice. The roof truss was visible from the nave.

The church was substantially renovated between 1822 and 1823. The nave was extended up to the wall of the pentice, also lengthened; the chancel with an apse was removed. A new log-built chancel was added. The removed timber was reused.

The church’s tower gained today’s appearance in 1857; the old belfry was converted into a churchyard gate. In 1901 the church was widened once more.

The surviving medieval furnishings include the groundsill and – standing directly on a bed of stones – four former corner posts with the ground beams set into them and the wall plates, setting off the medieval part of the church. All the posts have notches, traces of wall planks on two sides and in the upper sections apertures, most likely traces of the pentice roof mounting. Two are free-standing, while the two others are the chancel corner posts. The chancel entrance is flanked now by posts atypically topped with low-placed mascarons. On the right post behind the pulpit there is a fragment of a capital with a floral ornament; its remainder and the capital on the left were hewn off. Original elements include also the four inner columns with clearly marked, cylindrical capitals adorned with floral motifs (as e.g. in our Vang church) and the ‘hovering’ posts topped now with 10 invisible mascarons. The mascarons are both anthropomorphic and zoomorphic (‘wolf’, ‘gander’). The scissor roof truss with collar beams, now invisible, and the brackets of side roofs, are likewise original.

The surviving ornaments include also rather typically two portals of the Sogn-Valdres type with ornate jambs and a section of a portal in the form

Z ornamentów zachowały się także dość typowe dwa portale typu Sogn-Valdres ze zdobnymi bocznymi panelami i częścią portalu w postaci kolumniek umieszczonych w ażurowym przepierzeniu oddzielającym nawę od prezbiterium. Portal „wejściowy” od strony zachodniej został przypuszczalnie przesunięty przy przedłużeniu nawy. Uważa się, że jego aktualna archiwolta pochodzi z portalu w przegrodzie prezbiterium. Drugi zachowany portal stoi aktualnie wewnątrz kruchty, przy ścianie na wprost wejścia. Do 1970 roku był portalem zewnętrznym świątyni; jego pierwotne, średniowieczne położenie nie jest znane, musiał jednak znajdować się w którejś z długich ścian nawy, być może od południa. Części portalu w przegrodzie prezbiterium zostały w 1828 roku pomalowane na jaskrawe kolory. Na kapitelach kolumniek stoją długoszyje lewki, jedynie takie w tym obiekcie. Prawa kolumnka jest ozdobiona sześcioma antropomorficznymi „maskami”. Kolumnki podtrzymują barokową belkę tęczową, na której znajduje się napis: *Frygter GUD og Kongen ærer* („BOGA się bój, króla czcij”).

Na północnej ścianie prezbiterium wisi obecnie niewielka deska, stanowiąca ponoć stary ołtarz (z końca XVII w.). Nowy ołtarz i ambona pochodzą z około 1800 roku i są autorstwa Tomasa Tomassona Tørstada. Figurki na ołtarzu przypominają wytwory naszych artystów ludowych, z wszystkimi tego konsekwencjami.

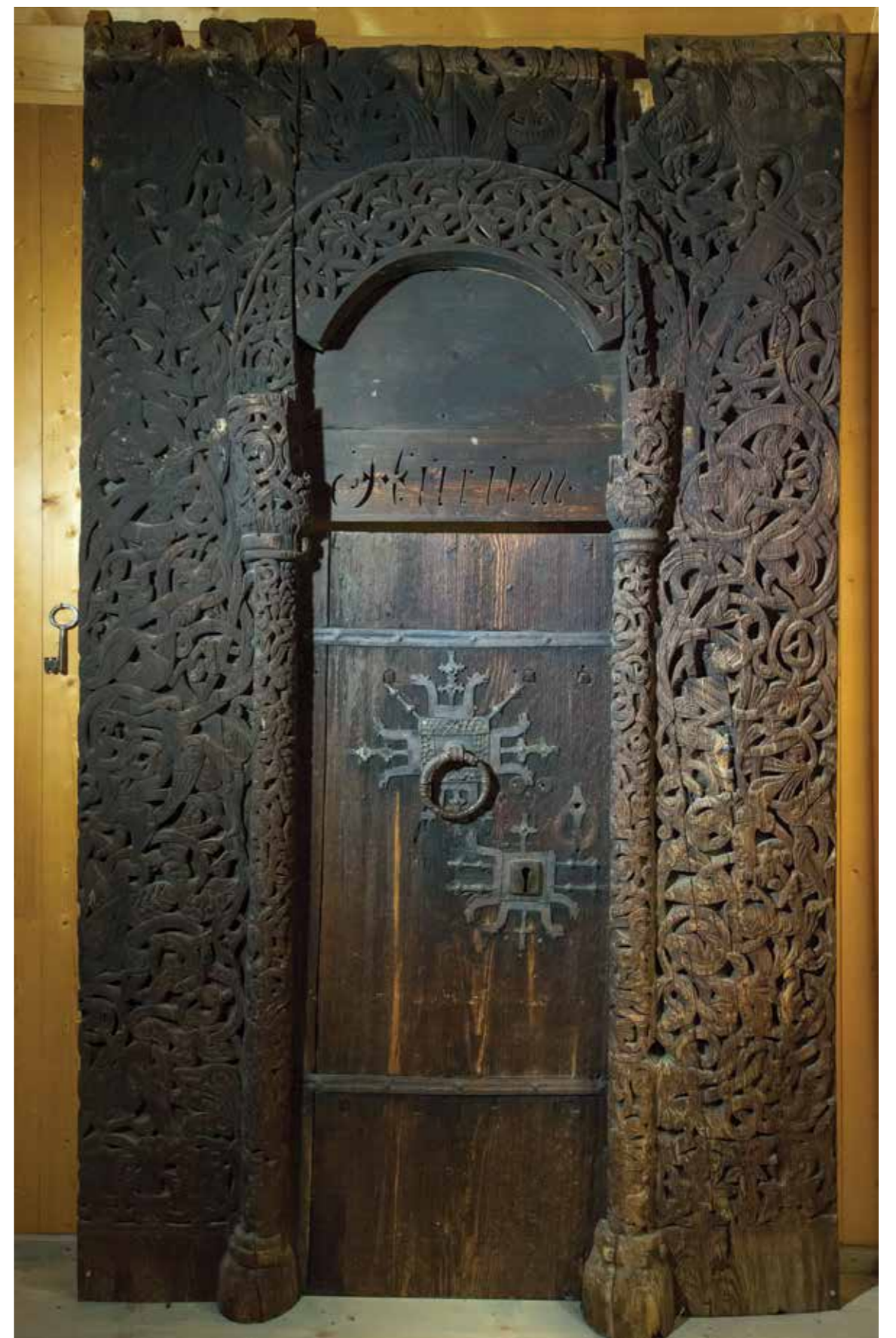
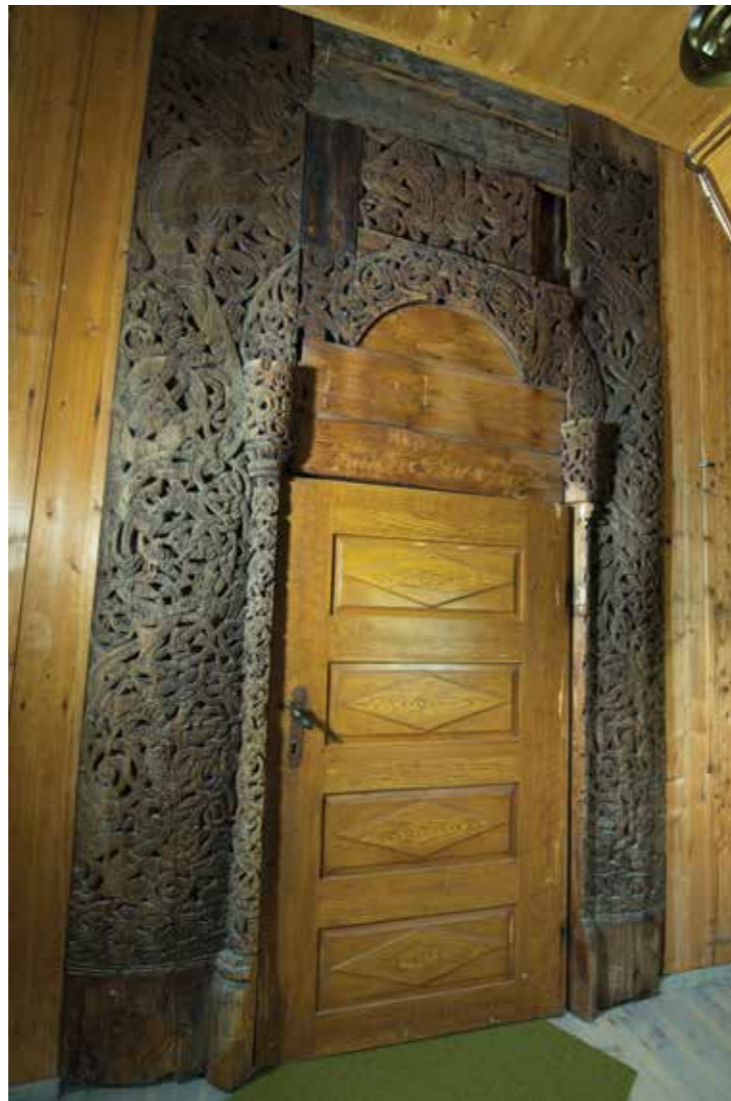
Ciekawostką są tu policzki ławek z namalowanymi nazwami gospodarstw, którym przysługiwały poszczególne miejsca, a może przysługują do dziś.

Dawna średniowieczna sygnaturka (obecna brama cmentarzyka) jest ozdobiona ośmioma ażurowymi „medalionami” o motywach zoomorficznych, uderzająco podobnymi do zdobień wieżyczki kościoła Borgund.

Kościół ma wolnostojącą, zrębową dzwonnice z XVII wieku, restaurowaną w 1732 roku i w ostatnich latach. Być może była niegdyś w górnej części ażurowa, jak dzwonnica w Hegge.

Høre: panorama 360° okolicy kościoła (dk) / Høre: panorama 360° of the vicinity of the church (dk)

1. Høre: brama cmentarza i kościół od północy (dk)
Høre: cemetery gate and north view of the church (dk)
2. Høre: fragmenty dawnej sygnaturki, obecnie bramy cmentarza (dk)
Høre: fragments of a former steeple, now a cemetery gate (dk)
3. Høre: „sztukowany” portal zachodni (dk) / Høre: ‘renovated’ west portal (dk)
4. Høre: dawny portal południowy (?) ze średniowiecznymi okuciami (dk)
Høre: former south portal (?) with medieval fittings (dk)

1. Høre: nawa i prezbiterium. Obok tablic z numerami psalmów widoczne dawne słupy narożne z pazami, w których niegdyś tkwiły deski ścian (dk)
Høre: nave and chancel. Next to boards with psalm numbers visible former corner posts with slots, once with wall planks (dk)
2. Høre: przegroda prezbiterium i nawa, widok od strony ołtarza (dk) / Høre: chancel screen and nave, view from the altar (dk)
3. Høre: słup-kolumna w nawie (dk) / Høre: stave-column in the nave (dk)
4. Høre: inskrypcja runiczna na słupie podtrzymującym ambonę (dk) / Høre: runic inscription on the post supporting the pulpit (dk)
5. Høre: paza w dawnym słupie narożnym nawy (dk) / Høre: slot in a former nave corner post (dk)

1	6	7			
2	3	4	5	8	9

1. Høre: niewidoczne obecnie maszkarony (dk) / Høre: mascarons, now not visible (dk)
- 2-5. Høre: maszkarony (dk) / Høre: mascarons (dk)
6. Høre: posąg Aaron z ołtarza (dk) / Høre: altar figure of Aaron (dk)
7. Høre: „lewek” wieńczący kolumnkę w przegrodzie prezbiterium (dk) / Høre: 'lion' atop a column in the chancel screen (dk)
8. Høre: centralna część ołtarza z *rosemaling* jako ornamentem (dk) / Høre: central part of the altar with *rosemaling* as ornament (dk)
9. Høre: dawny ołtarz (?) (dk) / Høre: former altar (?) (dk)

Lomen: kościół od południowego zachodu (dk)
Lomen: south-west view of the church (dk)

17. Lomen

region Valdres, Oppland
Valdres Region, Oppland

Kościółek jest położony wysoko na zboczu nad jeziorem Slidrefjorden, stanowiącym swoiste przedłużenie jeziora Vangsmjøsa, około 30 km na północny zachód od miejscowości Fagernes. Z drogi dojazdowej prowadzi do niego wąska dróżka. Stracił swą sakralną funkcję w 1914 roku, kiedy 2 km od niego otwarto nowy kościół. Obecnie korzysta się z niego latem, przy wyjątkowych okazjach jak Dzień Konstytucji (17 maja), chrzty, śluby czy dzień św. Jana. Kościół mieści 150 osób. Otoczony jest nieczynnym już cmentarzykiem.

W źródłach obiekt po raz pierwszy wspomniany w 1325 roku, lecz pochodzi on z końca XII wieku, co potwierdza datowanie dendrochronologiczne budulca.

Jest to kościół typu B, „bazylikowy”, o podwyższonej części środkowej opartej na czterech słupach-kolumnach, w konstrukcji uderzająco podobny do pobliskiego Høre, więc spekuluje się, że obie świątynie wyszły spod rąk tych samych budowniczych. Podobnie jak w Høre, kościół w Lomen ma słupy „pośrednie” (w układzie 2+2+3+3), kończące się na poziomie ściągów na „wyższej kondygnacji”. Ściąg są podwójne, między nimi słupy są dodatkowo stabilizowane „krzyżami św. Andrzeja” i konsolowymi wspornikami (poziomymi i pionowymi) łączonymi w łuki, jak na przykład w Borgund. Kościółek miał niegdyś absydę i soboty.

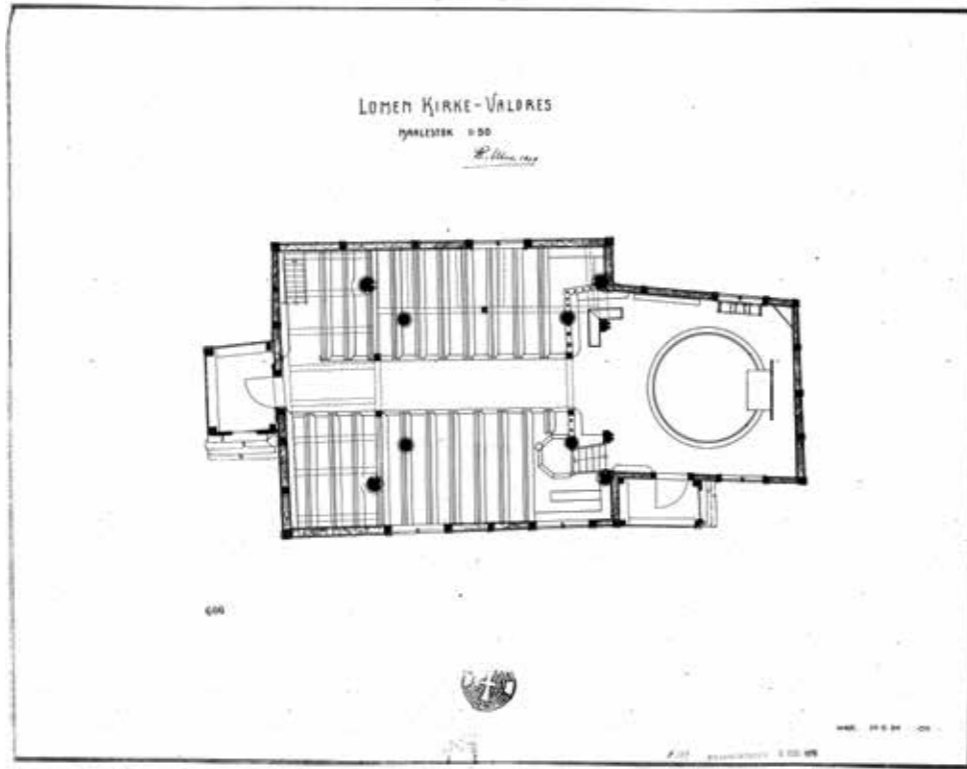
The church is located high on a slope above Lake Slidrefjorden, an extension of Lake Vangsmjøsa, about 30 km north-west of Fagernes. A narrow path leads to it from the main road. It ceased to be used for religious worship in 1914, when a new church was opened 2 km away. Now it is used during the summer, on special occasions such as Constitution Day (17 May), baptisms, weddings or the feast day of St. John. The church can accommodate a congregation of 150 people. It is surrounded by a churchyard, which is no longer in use.

It first appeared in records in 1325, it dates back to the late 12th c., as borne out by the dendrochronological dating of the wood.

It is a B-type, ‘basilical’ church with a raised central part based on four posts-columns. Its construction is strikingly similar to the nearby Høre and possibly both churches were built by the same builders. As in Høre, the church at Lomen has ‘hovering’ posts (arranged as: 2+2+3+3), ending at the level of the girder beams of the ‘upper tier’. The double girders have posts between them, additionally stabilised with ‘St. Andrew’s crosses’ and consoles (horizontal and vertical) linked into arches, as in Borgund. The church used to have an apse and a pentice.

W XVIII wieku świątynia została znacznie przebudowana. Około 1750 roku przedłużono nawę na zachód i poszerzono ją do szerokości zewnętrznych ścian dawnych sobót. Przedłużono też połacie dachu, a nowe ściany pokryto oblicówką z poziomych desek. Jest ona regularnie smołowana. Z kolei prezbiterium poszerzono do rozmiaru starej nawy. Dodano też sufit, a cały dach pokryto łupkiem.

In the 18th c. the church was substantially rebuilt. About 1750 the nave was extended to the west and widened to the width of the outer walls of the former pentice. The roof planes were extended too and the new walls covered on the outside with horizontal planks. It is regularly tarred. In turn, the chancel was widened to the size of the old nave. A ceiling was added and the entire roof was covered with slate.

Lomen: rzut z 1909 r. Wyraźnie widać cztery słupy narożne wyznaczające dawną nawę (RA)
Lomen: projection from 1909. Four corner posts delineating a former nave clearly visible (RA)

Kościółek przebudowywano także w roku 1797. W 1842 roku nastąpiła kolejna przeróbka, a wnętrze kościoła pomalowano, jednak podczas restauracji w latach 70. usunięto farbę (w kolorze różu) ze słupów i reszty konstrukcji nośnej. W ten sposób średniowieczna część kościoła wyraźnie się odróżnia od dodanych później. Kościół ma empore od zachodu i północy oraz wiele sporych, wielokwaterowych okien.

Ze średniowiecznej budowli zachowała się zasadnicza część konstrukcji ze spodnimi legarami, słupami narożnymi, słupami wewnętrznymi i ich konstrukcją usztywniającą, a także podobno wtórnie użytymi deskami ścian nawy. Przetrwiała też większość starej więźby dachowej, zarówno w nawie, jak i prezbiterium, gdzie zachowały się dwa słupy

The church was reconstructed again in 1797. Another reconstruction took place in 1842 and the interior was painted; a layer of (pink) paint was removed from the posts and the remaining bearing structure during the renovation in the 1870s. Thus, the medieval part of the church is clearly set apart from the later additions. The church has a gallery on the west and north sides and many large multiple-panel windows.

The medieval part of the building includes the principal section of the edifice with the ground sill, corner posts, inner posts and their stabilising construction as well as allegedly reused nave wall planks. Most of the old roof truss has survived, too, both in the nave and in the chancel, where two roof-supporting

podtrzymujące dach, niegdyś flankujące wejście do dawnego, węższego prezbiterium. Są one mocno ściosane i ich pełna funkcja nie jest do końca jasna. Odsłonięta jest tylko dachowa więźba nawy.

W kościele zachowało się całkiem sporo średniowiecznej snycerki: słupy-kolumny mają walcowate, zdobione ornamentem roślinnym kapitele (jak w Høre czy Hegge), a słupy „pośrednie” są od góry zakończone słabo z dołu widocznymi, zgrubnie wyrzeźbionymi maskami-maszkaronami. Zachowały się także dwa bogato zdobione portale z bocznymi panelami: od zawsze osłonięty kruchtą portal zachodni (przesunięty wraz z przedłużeniem nawy) i południowy portal nawy, który służy obecnie jako zewnętrzny portal wejściowy zachodniej kruchty. Tradycyjnie mniej zdobny południowy portal prezbiterium, aktualnie wstawiony do przylepionego do niego wiatrołapu, wydaje się złożony z fragmentów dwóch różnych portali: jego archiwolta być może pochodzi z nieistniejącej już przegrody prezbiterium¹⁰⁹.

Ze średniowiecznego wyposażenia zachowała się tylko podstawa chrzcielnicy z lat 1150–1200, której pokrywa jest obecnie eksponowana w Muzeum Historii Kultury UiO, jak i piękna głowa Madonny z gotyckiej rzeźby (obecnie w Muzeum Ludowym Valdres). W kościele znajduje się także skrzynia, ponoć z runicznymi inskrypcjami¹¹⁰, przypuszczalnie zmontowana ze starszych części. Ambona pochodzi z 1628 roku, a malowany na desce ołtarz z okresu przebudowy kościoła, z roku 1780. Przedstawione są na nim sceny między innymi Ostatniej Wieczerzy i Ukrzyżowania, a także portrety ewangelistów. Wysoko na lewej ścianie prezbiterium wisi olejny obraz przedstawiający Ostatnią Wieczerzę.

Tuż przy kościele znajduje się dzwonnica z 1674 roku, o typowej dla regionu konstrukcji mieszanej – częściowo zrębowej (w dolnej części), częściowo szkieletowej (w górnej). Wiszą w niej dwa średniowieczne dzwony i składuje się tam (2014 r.) drewniane płyty nagrobne z XIX wieku.

posts are extant, once flanking the entrance to the old, narrower chancel. They are strongly rough-hewn and their full role is not entirely clear. Only the roof truss of the nave is exposed.

A lot of the medieval woodwork has been preserved: the posts-columns have roller-like capitals adorned with a floral ornament (as at Høre or Hegge), and the ‘hovering’ posts are topped with roughly carved masks-masckaronami, hardly visible from below. There are also two richly ornamented

portals with jambs: the west portal always protected by a porch (shifted after the extension of the nave) and the south nave portal, now an outer entrance portal of the west porch. Traditionally a less ornate south chancel portal, now installed in a vestibule attached to it, seems to be composed of fragments of two different portals: its archivolt possibly comes from the nonextant chancel screen¹⁰⁹.

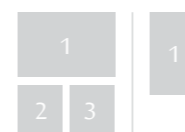
The sole medieval element is the base of the baptismal font from 1150–1200, whose cover is now on display at the OU Museum of Cultural History and the beautiful head of a Madonna from a Gothic sculpture (now at the Valdres Folk Museum). There is also a chest in the church, apparently with runic inscriptions¹¹⁰, and probably made of older parts. The pulpit comes from 1628, and the altar

piece is painted on a panel from the time of the church’s 1780 reconstruction. The scenes depicted here include e.g. the Last Supper and Crucifixion and images of the Evangelists. High on a chancel wall there is an oil painting showing the Last Supper.

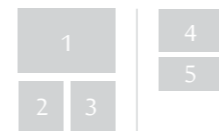
Next to the church there is a 1674 belfry of mixed construction, typical of the region: it is a log structure (in the lower section), and a timber-frame one (in the upper part). It houses two medieval bells and (as of 2014) wooden ‘headstones’ from the 19th c.

Lomen: gotycka głowa Madonny, obecnie w Fagernes, Valdres Folkemuseum (dk)
Lomen: Gothic head of the Madonna, now at Fagernes, Valdres Folkemuseum (dk)

1. Lomen: widok od północy (we) / Lomen: north view (we)
2. Lomen: dawny południowy portal prezbiterium (dk) / Lomen: old south portal chancel (dk)
3. Lomen: portal zachodni (dk) / Lomen: west portal (dk)
4. Lomen: dawny południowy portal nawy (dk) / Lomen: old south nave portal (dk)

1. Lomen: prezbiterium. Z prawej strony widoczny słup wyznaczający szerokość dawnego prezbiterium (dk)
Lomen: chancel. On the right a post marking the width of an old chancel (dk)
2. Lomen: nawa, widok na prezbiterium. Za amboną widoczny pierwotny słup narożny z zaślepioną pazą po deskach dawnej ściany (dk)
Lomen: nave, view of the chancel. Behind the pulpit, visible is the first corner post with a filled slot, once accommodating the planks of a former wall (dk)
3. Lomen: ołtarz (dk) / Lomen: altar (dk)
4. Lomen: wewnętrzne kolumny kościoła, wsporniki pierwotnych ścian zewnętrznych. Części niemalowane są średniowieczne (dk)
Lomen: inner church columns, buttresses of original outer walls. The unpainted sections are medieval (dk)
5. Lomen: maszkarony u szczytu „wiszących” słupów (dk) / Lomen: mascarons atop ‘hovering’ staves (dk)

Reinli: kościół od północnego zachodu (dk)
Reinli: north-west view of the church (dk)

18. Reinli

region Valdres, Oppland
Valdres Region, Oppland

Położony wysoko nad doliną rzeki Begny, około 4 km od miejscowości Bagn i 30 km na południowy wschód od Fagernes. Dawny kościół wotywny, według tradycji wzniesiony z inicjatywy niejakiego „pana Thorda”. Po reformacji stał się kościołem pomocniczym dla Aurdal. W 1734 roku zapadła decyzja o rozbiórce, ale parafianie na to nie pozwolili i kościół stał się kaplicą. Restaurowany był w latach 1880 i później, w latach 1976–1977, pod nadzorem Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Ponieważ nie ma tu ogrzewania ani oświetlenia, kościółek używany jest wyłącznie latem. Ma 65 miejsc siedzących, otoczony jest rozległym cmentarzyskiem. Pieczę nad zabytkiem sprawuje gmina.

Obecna budowla została po raz pierwszy wspomniana w rachunkach nuncjatury w roku 1327 jako *ecclesia de Reglir*. Badanie dendrochronologiczne budulca wskazuje na zbliżony czas powstania, ale niektóre elementy konstrukcji datowano radiowęglowo już na koniec XII wieku. Ponieważ pod kościołem odkryto ślady dawniejszych budowli (w tym jednej spalonej), może to oznaczać wtórne wykorzystanie w XIV-wiecznym kościele starszego materiału. W czasie prac wykopaliskowych pod obiektem (1971–1972) znaleziono monety z lat 1250–1263.

Located high above the River Begn valley, about 4 km away from Bagn and 30 km south-east of Fagernes. A former votive church which, as tradition has it was built to the initiative of one ‘Lord Thord’. After the Reformation it became an auxiliary church for Aurdal. In 1734 a decision was made to have the church dismantled but the parishioners did not allow it and the church became a chapel. Renovated in the 1880s and later, between 1976–1977, under the supervision of the Society for the Protection of Historical Monuments. Since there is neither heating nor light in the church, it is used solely during the summer. It can seat 65 people and is surrounded by a large cemetery. This historical building is taken care of by the community.

The present-day building first appeared in records in the accounting documents of the nunciature in 1327 as *ecclesia de Reglir*. The dendrochronological dating of the timber indicates a similar time of origin, but the radiocarbon dating of some construction elements points to the late 12th c. Since traces of earlier buildings (including one burned down) were discovered under the church, this may imply that older timber was used for building the 14th-century church. Coins from the period 1250–1263 were found during excavation work under the church (1971–1972).

Jest to kościół typu A, w którym nietypowo nawa, prezbiterium, a nawet później dobudowana, kryta szyszkowatym dachem absyda, mają tę samą szerokość¹¹, w proporcji 1:2 do długości. W słupy „pośrodkie” w środku ścian nawy wpuszczona była niegdyś, jak się wydaje, przegroda wyjątkowo dużego prezbiterium, zajmującego ponad 1/3 powierzchni. Chociaż w kościele nie ma słupów-kolumn, jest pod nim krata (#) z legarów, na której ostatek spoczywa konstrukcja „ślepych” (tzn. zabudowanych) sobót. Jest to rozwiązanie o tyle niesablonowe, że soboty są na ogół niezależną dobudówką do ścian kościoła. Nie jest jednak wykluczone, że kratę umieszczono pod kościołem w XIV wieku, wiele lat po jego wybudowaniu, jako konstrukcję nośną dla połogi i sobót.

Inną osobliwością budowli jest odsłonięta więźba dachowa, w której występują dość rzadko stosowane poprzeczne belki wiązarkowe i spoczywająca na nich, sięgająca prezbiterium, płatew-podwalina; na jednym ze skrzyżowań belek jest osadzony pojedynczy, niedochodzący do podłogi „maszt”. Wspierał on sygnaturkę, obecnie nieproporcjonalnie wąską, ale niegdyś mieszczącą dzwon, o czym świadczą ślady po sznurze.

Kościół był kilkakrotnie przebudowywany; między innymi w XVII wieku wycięto w nawie i prezbiterium okna, a w 1700 roku usunięto przegrodę prezbiterium i zbudowano emporę. W latach 1880. zaślepiono większą część okien; ślady po nich są jednak dobrze widoczne. W czasie restauracji w 1970 roku (pod nadzorem generalnego konserwatora zabytków) w dużej mierze przywrócono budowli poprzedni, średniowieczny wygląd, między innymi usuwając emporę, ale bez odbudowy przegrody prezbiterium. Nie usunięto też ani unikatowej, niewielkiej empory organowej za ołtarzem, witrażowych okien nad daszkiem sobót, ani rzeźbionych desek szczytowych. Sygnaturka pochodzi z około 1720 roku. Dach, niegdyś kryty gontem, obecnie jest pokryty łupkiem.

Reinli jest jednym z lepiej zachowanych *stavkirker*. Oryginalne są tu oparte na kamiennym podłożu słupy narożne, podwaliny i oczepy, stabilizowane krzyżownicami ściany nawy z parą słupów pośrednich flankujących niegdyś przegrodę prezbiterium, samo prezbiterium, więźba dachowa i soboty. Na ścianach, na wysokości około 220 cm nad podłogą, zachował się komplet 12 malowanych smołą zacheuszków.

It is an A-type church where the atypical nave, chancel, and even the apse, added later and covered by a cone-like roof, are of the same width¹¹, at a ratio of 1:2 to the length. Into the ‘intermediate’ posts in the centre of the nave walls was once locked the screen of the exceptionally large chancel, covering over a third of the area. Although the church has no posts-columns, it has underneath a lattice (#) with joists, on whose extended endings rest the construction of a ‘blank’ (i.e. blocked) pentice. This is atypical enough in that a pentice is usually an autonomous annex to the church walls. It cannot be ruled out, however, that the lattice was placed under the church in the 14th c., many years after it was built, as a bearing construction for the floor and pentice.

Another interesting element of the building is the visible roof truss with rather rare transverse truss beams and purlin-ground beam resting on them, reaching to the chancel; a single ‘mast’ not reaching down to the floor is set in one of the beams intersections. It supported the belfry, now disproportionably frail, once with a bell, as attested by rope marks.

The church has been rebuilt a number of times; among others in the 17th c. windows were cut out in the nave and chancel and in 1700 the chancel screen was removed and a gallery was built. In the 1880s most of the windows were boarded up but their former location is clearly visible. During the 1970 renovation (supervised by the Norwegian Directorate for Cultural Heritage) the building was largely restored to its old, medieval appearance: e.g. the gallery was removed but the chancel screen was not reinstalled. The unique, small organ gallery behind the altar, the stained-glass windows over the pentice roof and the carved gable planks were not removed, either. The belfry dates from about 1720. The roof, once covered with shingle, is now slated.

Reinli is one of the better preserved *stavkirker*. The original elements include the corner posts set in stone foundations, ground beams and wall plates, nave walls (stabilised with cross braces) with a pair of intermediate posts at one time flanking the chancel screen, the chancel itself, the roof truss, and pentice. On the walls, about 220 cm above floor level, there is a complete set of 12 consecration crosses painted with tar.

Nawa ma oryginalne portale od południa i zachodu, a prezbiterium od południa. W porównaniu z innymi kościołami, ich ornamentyka jest bardziej skromna. Najstrojniejszy jest wewnętrzny portal zachodni, w którym kolumny mają floralny ornament zarówno w bazach, jak i w kapitelach. Jego drzwi są zaopatrzone w piękne średniowieczne okucia, między innymi z motywem smoczycy łbów, podobne do okuć w Hedalen. Najprostszy jest portal prezbiterium, flankowany przez pilastry. Obok niego, na wysokości 80 cm znajduje się okienko w ścianie, interpretowane jako hagioskop (otwór służący do oglądania ołtarza przy zamkniętym kościele), albo jako lepratorium.

Kryte pulpitowym dachem soboty mają swoje trzy własne, skromniutkie portale, obecnie zamknięte drewnianymi kratami; najosobliwszy jest zachodni, którego cienkie kolumny są wyposażone w masywne kapitele i podobne bazy, co nadaje im wygląd hantli lub rozciągniętych klepsydr. Tylko lewa z nich wydaje się oryginalna. Na ścianie sobót od południowej strony widnieje – bardzo obecnie zniszczona – inskrypcja: **Her h(vili)r und(ir Si)ra Thor(der) sem e(fna l)et ki(rkiu) dessa (pater) nr**, tłumaczona jako „Tu pod spodem spoczywa pan Thord, który kazał wznieść ten kościół, pater noster”. Domniemane miejsce pochówku owego Thor-da jest oznakowane tworzącymi krzyż pięcioma metalowymi ćwiekami w podłodze.

Z wyposażenia średniowiecznej proveniencji jest znajdujący się w malowanym w XX wieku ołtarzu materiał dawnego ołtarza skrzyniowego. Żadna z figur się nie zachowała, ale wieńczący go niegdyś model kościoła (jak w Hedalen) przetrwał i jest przechowywany w Oslo. W kościele znajduje się bogato zdobiona kamienna romańska chrzcielnica, w której brakuje podstawy¹²; obecna jest rekonstrukcją. Ambona pochodzi z około 1700 roku.

W sobotach wystawionych jest (2014 r.) kilka drewnianych płyt nagrobkowych z XVIII i XIX wieku. W inskrypcji na najstarszej z nich przemieszane są litery alfabetu łacińskiego i znaki runopodobne.

Częściowo ażurowa dzwonnica z około 1826 roku, która zastąpiła starszą, mieści średniowieczny dzwon i od 1880 roku służy jednocześnie za bramę cmentarzyka. Na jego terenie stoi stary przegierz.

The nave has original portals in the south and west and the chancel in the south. Compared to other churches, the ornamentation is very austere. The inner west portal, whose columns have a floral ornament both on the base and in the capitals, is the most elaborate. Its door features exquisite medieval fittings, e.g. with a motif of dragons’ heads, similar to the fittings in Hedalen. The simplest, chancel portal is flanked by pilasters. Next to it, at the height of 80 cm, there is a window in the wall, interpreted as a hagioscope, or as a leper’s squint.

The pentice, covered by a pulpit roof, has its own three, far from flamboyant portals, now locked by wooden bars; the west portal is the most intriguing one: its thin columns have massive capitals and similar bases, which make them, look like dumbbells or elongated hourglasses. Only the one on the left seems original. On the pentice wall on the south side there is a very damaged inscription: **Her h(vili)r und(ir Si)ra Thor(der) sem e(fna l)et ki(rkiu) dessa (pater) nr**, translated as: ‘Here underneath lies Sir Thord who had this church built, pater noster’. The putative resting place of the said Thord is marked by five metal clout nails driven into the floor in the shape of a cross.

The surviving medieval furnishings include the timber of an old box altar, installed in the altarpiece and painted in the 20th c. No figure has survived, yet the model of the church on top of it (as in Hedalen) survived and is housed in Oslo. The church features an elaborately ornamented stone Romanesque baptismal font, its base missing¹²; the current one is a reconstruction. The pulpit comes from about 1700.

In the pentice there are (as of 2014) a few wooden ‘headstones’ from the 18th and 19th c. The inscription of the oldest one features mixed letters of the Latin alphabet and rune-like signs.

The openwork belfry of about 1826, which replaced an earlier one, has a medieval bell and has since 1880 been used also as a gate to a small churchyard, featuring an old pillory.

1	3
2	4

1. Reinli: widok od zachodu (we) / Reinli: west view (we)
2. Reinli: panorama 360° okolicy kościoła (dk) / Reinli: panorama 360° of the vicinity of the church (dk)
3. Reinli: kalenice dachów (dk) / Reinli: roof ridges (dk)
4. Reinli: soboty południowej strony kościoła z dwoma wejściami. Z lewej strony widoczna dzwonnica (dk)
Reinli: pentice of the south section of the church with two entrances. On the left the belfry is visible (dk)

1 2
3 4

1. Reinli: soboty. Dawne drewniane tablice nagrobne (dk) / Reinli: pentice; old wooden tombstones (dk)
2. Reinli: południowa część sobót. Ćwieki w podłodze pokazują domniemane miejsce pochówku fundatora kościoła (dk)
Reinli: south pentice section. The clout nails in the floor show the putative place of burial of the church's founder (dk)
3. Reinli: drewniana tablica nagrobna, 1785 (dk) / Reinli: wooden tombstone, 1785 (dk)
4. Reinli: deski podłogi (dk) / Reinli: floor boards (dk)

1 2
3 4

1. Reinli: drzwi w kruchcie zachodniej (dk) / Reinli: door in the west porch (dk)
2. Reinli: okucia drzwi portalu zachodniego (twl) / Reinli: iron fittings of the west portal (twl)
3. Reinli: wewnętrzna ściana nawy, widoczny słup „pośredni” flankujący niegdyś przegrodę prezbiterium i trzy zacheuszki (dk)
Reinli: inner nave wall, ‘intermediary’ stave once flanking the chancel screen and three consecration crosses is visible (dk)
4. Reinli: tablica z nazwiskami ofiarodawców, pod nią widoczny hagioskop (lepratorium?) (dk)
Reinli: wall tablet with benefactors’ names, underneath a hagioscope (leper’s squint?) (dk)

1. Reinli: nawa, widok od strony ołtarza (dk) / Reinli: nave, view from the altar (dk)
2. Reinli: nawa, prezbiterium (dk) / Reinli: nave, chancel (dk)
3. Reinli: ołtarz, za nim empora organowa (dk) / Reinli: altar, behind it an organ gallery (dk)
4. Reinli: krucyfiks (dk) / Reinli: crucifix (dk)
5. Reinli: romańska chrzcielnica, XVII/XVIII-wieczna ambona (dk) / Reinli: Romanesque baptismal font, 17th/18th-century pulpit (dk)

Øye: kościół od południowego zachodu (dk)
Øye: south-west view of the church (dk)

19. Øye

region Valdres, Oppland
Valdres Region, Oppland

Kościółek stoi w zachodnim końcu jeziora Vangsmjøsi, około 11 km na zachód od miejsca pochodzenia naszej świątyni Wang, dla której po reformacji Øye był kościołem pomocniczym. Pierwotnie znajdował się na terenie zalewowym bliżej brzegu jeziora, w miejscu dziś oznaczonym pamiątkowym kamieniem. Obecna świątynia jest odtworzoną pod nadzorem generalnego konserwatora zabytków w latach 50. XX wieku, rozebraną niegdyś budowlą, której 156 części znaleziono w 1935 roku pod nowym kościołem, wzniesionym w 1747 roku nieco wyżej, po drugiej stronie drogi. Po dorobieniu brakujących elementów ostateczny montaż obecnego obiektu nastąpił w latach 60., z wykorzystaniem materiału pozostałego po restauracji kościoła Heddal. Obiekt konsekrowano w 1965 roku. Stanowi własność parafii; pełni funkcję muzealną, w celach sakralnych jest używany raz w roku, w dzień św. Olafa (24 lipca).

Kościół wspomniany po raz pierwszy – jako *ecclesia de Obdal* – w 1347 roku w dokumencie dotyczącym dziesięciny, wzniesiony zaś został około 1200 roku.

Budowla jest o tyle nietypowa, że choć w zasadzie stanowi prostą konstrukcję typu A – z węższym od nawy, oddzieloną pełną przegrodą prezbiterium (i absydą), podobną do innych kościołów Valdres, takich jak Reinli i Hedalen – to kościółek w Øye ma cechy zbliżone do kościołów halowych.

The church stands at the west end of Lake Vangsmjøsi, about 11 km west of the place of origin of our Vang church, for which it was an auxiliary church after the Reformation. Originally it was on a floodplain close to the lake shore, on a site today marked with a commemorative stone, now the church is a building that was restored in the 1950s under the supervision of the Norwegian Directorate for Cultural Heritage. Being once dismantled, 156 parts of the old church were in 1935 found under the new church, built in 1747 on slightly higher ground, on the other side of the road. Upon supplementing the missing elements, the final assembly of the present-day building took place in the 1960s, with the timber left following the renovation of Heddal church. Øye church was consecrated in 1965. It belongs to the parish and is now a museum. It is used for religious worship only once a year, on the feast day of St. Olaf (24 July).

The church, first appeared in records – as *ecclesia de Obdal* – in 1347, in a document concerning the tithe, it was built about 1200.

The building is atypical in that, although this is a simple A-type construction with a chancel narrower than the nave and separated by a full screen (and apse) and thus similar to the other churches in Valdres, such as Reinli and Hedalen, the church in Øye shows similarities to hall churches. It has

Wyposażony jest mianowicie w cztery wewnętrzne słupy-kolumny, które w pewnym sensie dzielą nawę na główną i dwie boczne. Słupy te, usztywnione pojedynczymi ściągamy-wiązarami idącymi w poprzek nawy i umieszczonymi pod nimi konsolowymi wspornikami, nie pełnią jednak funkcji narożnych słupów „wyższej kondygnacji”, jak w kościołach „bazylikowych”. Nie można wykluczyć, że słupy kiedyś były dłuższe i podpierały wieżyczkę, której istnienia dowodzą rachunki z XVII wieku; obecnie jednak nie pełnią żadnej funkcji. Aktualnie kościółek sygnaturki nie posiada. Dach i pulpitowy daszek ażurowy w górnej części sobót są kryte gontem. Nad znajdującymi się od zachodu i południa wejściami znajdują się wykusze. Światło dochodzi tu przez umieszczone wysoko niewielkie, okrągłe otwory.

Uważa się¹³, że oryginalna jest duża część podwalin i oczępów ścian nawy i prezbiterium, a także deski ścian, słupy narożne i wewnętrzne „kolumny” oraz niektóre części sobót.

Kościółek miał dwa portale; jeden, z którego zachowały się bogato, zoomorficznie rzeźbione boczne panele (zachodni?), i drugi, prostszy, składający się z dwóch kolumniek z miejscem na długoszyje- go lewka i archiwolty. Osobliwością jest zwisająca ze środka tej archiwolty palmetka. Zarówno zachowane fragmenty „panelowego” portalu, jak i portal „kolumnienkowy” są przechowywane w muzeum UiO; przy wejściu zachodnim znajduje się aktualnie kopia paneli z pierwszego portalu. Kopia drugiego (obie autorstwa niejakiego Sverrego Sundby) stanowi obecnie część zrekonstruowanej przegrody prezbiterium.

Ze średniowiecznego wyposażenia w kościele zachował się norweskiej roboty gotycki krucyfiks z belki tęczowej, żelazny żyrandolowy świecznik i unikatowa drewniana chrzcielnica z pokrywą z tego samego okresu, wykonana z grubego pnia sosny. Pierwotnie znajdowała się ponoć w kościele św. Tomasza w niedalekim Fillefjell. Antependium z tegoż kościoła z wizerunkiem Matki Boskiej z Dzieciątkiem, które w XIX wieku trafiło do Øye, jest aktualnie przechowywane w muzeum UiO.

Na drzwiach wejściowych kościółka jest umocowana średniowieczna kołatka, zaś we wnętrzu wisi niewielki model fregaty z XVIII (?) wieku.

four inner posts-columns which in a way divide the space into a nave and two aisles. The posts, stabilised by single girders across the nave and the consoles underneath, do not play the role of corner posts of a ‘higher tier’, as in basilical churches. The posts may have been longer at one time and supported the tower, whose existence is attested by documents from the 17th c.; now they do not have any function. At present the church does not have a belfry. The roof and the openwork pulpit roof in the upper part of the pentice are covered with shingle. There are bay windows above the west and south entrances. Light reaches the interior via small round apertures which are located high above the ground.

Most of the ground beams and wall plates of the nave and chancel as well as wall planks, corner posts and inner ‘columns’ and parts of pentice are regarded¹³ as original.

The church had two portals; richly carved zoomorphic jambs have survived from one of them. The other, simpler one was composed of two columns with a place for a long-necked lion and an archivolt. Interestingly, a palmette hangs down from the centre of the archivolt. Both the extant fragments of the jamb portal and the ‘column’ portal are preserved in the OU Museum; at the west entrance there is a copy of panels from the first portal. A copy of the other one (both made by some Sverre Sundby) is now a part of the reconstructed chancel screen.

The extant medieval furnishings include a Norwegian Gothic crucifix from the rood beam, an iron chandelier-candelabrum and a unique wooden baptismal font with a cover from the same period, made from a thick pine trunk. It is said to have originated in St. Thomas’s Church in nearby Fillefjell. The antependium from that church with an image of the Virgin Mary and Child, which in the 19th c. was transferred to Øye, is at present preserved in the OU Museum.

The main door of the church features a medieval door knocker, and inside there is a small model of a frigate from the 18th (?) century.

1

1. Øye: widok od południa (we) / Øye: south view (we)

2

2. Øye: widok od południowego zachodu (we) / Øye: south-west view (we)

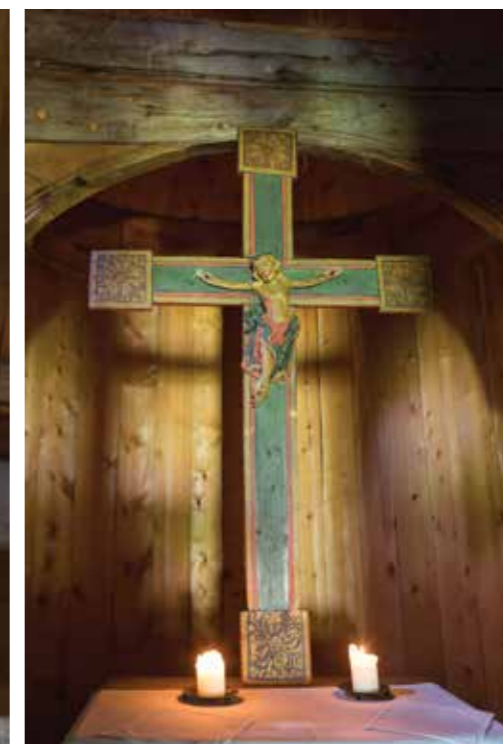

1
2

3

4

1. Øye: kamień wskazujący miejsce, gdzie wg tradycji stał pierwotny kościół (twl)
Øye: stone indicating the place where, according to tradition, the original church once stood (twl)
2. Øye: zrekonstruowany portal zachodni (dk) / Øye: replica west portal (dk)
3. Øye: soboty (dk) Øye: pentice (dk)
4. Øye: południowe wejście z sobót. Widoczny jeden ze słupów-kolumn (dk)
Øye: south entrance from the pentice. One post-column is visible (dk)

1. Øye: nawa, wejście do prezbiterium (dk) / Øye: nave, chancel entrance (dk)
2. Øye: rekonstruowany portal prezbiterium (dk) / Øye: replica chancel portal (dk)
3. Øye: gotycka chrzcielnica (dk) / Øye: Gothic baptismal font (dk)
4. Øye: gotycki krucyfik (dk) / Øye: Gothic crucifix (dk)
5. Øye: gotycki żyrandolowy świecznik (dk) / Øye: Gothic candleholder-chandelier (dk)

Gol: kościół od strony pierwotnie południowo-zachodniej (dk)
Gol: view of the church, initially south-west side (dk)

20. Gol

dolina Hallingdal, Buskerud; obecnie Oslo
Hallingdal Valley, Buskerud; now Oslo

Kościół znajduje się aktualnie na terenie skansenu Norweskiego Muzeum Ludowego (Norsk Folkemuseum) leżącego w granicach Oslo, na półwyspie Bygdøy. Pierwotnie stał w miejscu zwanym Golreppen, na skraju miejscowości Gol, w dolinie Hallingdal (Buskerud). W końcu lat 70. XIX wieku zapadła decyzja o wybudowaniu w Gol nowego, większego kościoła i Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Norwegii za 200 ówczesnych koron odkupiło stary kościółek, nie dysponując jednak środkami na jego przeniesienie. Zbiórka pieniędzy dała słabe rezultaty; sytuację uratował król Szwecji i Norwegii Oskar II, który już wcześniej oddał do dyspozycji Towarzystwa działkę na terenie swojego folwarku na Bygdøy, gdzie w 1881 roku założył skansen. Teraz wyasygnował brakującą sumę i kościół został przetransportowany do Oslo i zrekonstruowany w 1885 roku jako część prywatnego zbioru królewskiego. Choć od 1907 roku obiekt jest eksponatem państwowego Muzeum Ludowego, na mocy dawnej umowy z Towarzystwem w dalszym ciągu stanowi własność króla Norwegii. W samym Gol po *stavkirke* został jego dawny przykościelny cmentarz, leżący około 500 m na południowy zachód od nowej świątyni. W przeniesionym na Bygdøy kościele w lecie odprawiane jest co niedzielę nabożeństwo – na przemian w obrządku katolickim i protestanckim.

The church is at present located in an open-air museum of the Norwegian Museum of Cultural History (Norsk Folkemuseum) within the city limits of Oslo, on the Bygdøy Peninsula. It originally stood in a site called Golreppen, on the outskirts of the town of Gol, in the Hallingdal Valley (Buskerud). A decision was made in the late 1870s to build in Gol a new, bigger church and the Norwegian Historical Heritage Society bought the old church for 200 crowns, but did not have funds for it being moved. Money-raising was not very successful; the situation was salvaged by King Oscar II of Sweden and Norway, who had earlier put at the disposal of the Society a plot on the premises of his grange on Bygdøy, where in 1881 he had set up an open-air museum. He then donated the missing amount of money and the church was relocated to Oslo and reconstructed in 1885 as part of the king's private collection. Although under an old agreement with the Society the church has since 1907 been an exhibit of the Norwegian Museum of Cultural History, it continues to be the property of the king of Norway. An old graveyard located around the old *stavkirke* was left in Gol; the cemetery is located about 500 m south-west of the new church. In the summer weekly religious services, in the Catholic and Protestant rite, alternately, are celebrated in the church in its relocation in Bygdøy.

Kościółek z Gol został po raz pierwszy wspomniany w 1309 roku jako *Gardar kirkja*, chociaż jest znacznie starszy. Budulec w większości został dendrochronologicznie datowany na „po roku 1216”, ale niektóre jego fragmenty są o ponad 50 lat wcześniejsze.

Jest to budowla typu B, tzn. „bazylikowa”, o architekturze nieomal identycznej jak w Hegge, czyli o 14 słupach wewnętrznych, z których osiem dochodzi do podłogi (i niżej), stanowiąc „kolumny” nawy. Pozostałe, krótsze słupy „pośrednie” – po dwa wewnętrzne w krótszych bokach nawy i po jednym w środku dłuższych boków – są wpuszczone w dolne ściany stabilizujące słupy-kolumny, dodatkowo usztywnione łukowatymi i konsolowymi wspornikami. Między dolnymi a górnymi ścianami znajdują się „krzyże św. Andrzeja”. Cały obiekt miał węższe prezbiterium, absydę, sygnaturkę, soboty i trzy portale, w tym dwa ozdobne.

Obiekt był kilkakrotnie mocno przebudowany: wiadomo, że w 1694 roku umieszczono na dachu nową sygnaturkę, a w 1730 roku zburzono średniowieczne prezbiterium i zbudowano nowe, jak zwykle w takich wypadkach w technice zrębowej. Wreszcie w latach 1802–1803 poszerzono nawę kosztem zdemontowanych sobót, a od północnej strony prezbiterium dobudowano zakrystię.

Po zakupie kościoła Towarzystwo postanowiło przywrócić mu pierwotny, średniowieczny wygląd. Wzorowano się przy tym na kościółku w Borgund, jako nie tylko najlepiej zachowanym ze wszystkich *stavkirker*, ale także zbliżonym wielkością i konstrukcją do Gol. Powstał w ten sposób kolejny klon Borgund. Demontażem kościółka i jego powtórny

The church at Gol first appeared in records in 1309 as *Gardar kirkja*, but it is far older. Most of the timber was dendrochronologically dated to ‘after 1216’, but some fragments are over 50 years older.

It is a B-type ‘basilical’ building whose architecture is nearly identical to that in Hegge. It has 14 inner posts, 8 of which reach the floor (and below), constituting ‘columns’ of the nave. The other, shorter ‘hovering’ posts – two inner ones in the shorter sides of the nave and one in the middle of each of the longer sides – are set in the groundsill which fixes the posts-columns, and which are additionally stabilised by arched brackets and consoles. ‘St. Andrew’s crosses’ are fitted between the lower and upper girders. The church once had a narrower chancel, apse, belfry, pentice, and three portals, two of which were decorative.

The building has been substantially reconstructed a number of times. A new turret was installed on the roof in 1694 and the medieval chancel was dismantled in 1730 and – as usual in such cases – a new log-built one replaced it.

Finally, from 1802–1803 the nave was widened at the expense of the dismantled pentice and a vestry was added on the north side of the chancel.

On buying the church, the Society decided to restore its original medieval appearance. The church at Borgund was used as a model, not only as the best preserved of all the *stavkirker*, but also due to its size and configuration, similar to those of Gol. Thus was made another clone of Borgund. The dismantling of the church and its reassembly was supervised by the architect Waldemar Hansteen, and the entire project was monitored by the

Gol w 1846 r. (?), rys. H. Gudego lub J.N. Prahma (RA)
Gol in 1846 (?), a drawing by H. Gude or J.N. Prahm (RA)

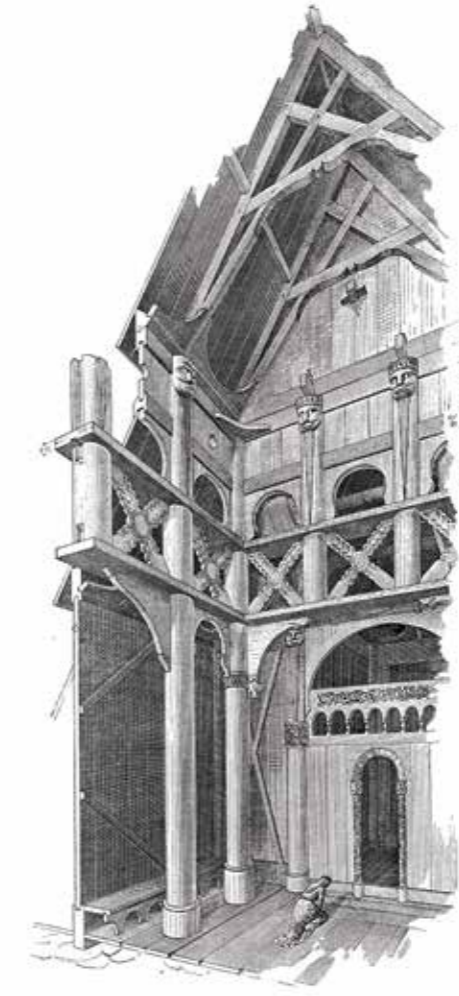
montażem kierował architekt Waldemar Hansteen, a całość nadzorował reprezentujący Towarzystwo konserwator zabytków Nicolay Nicolaysen¹⁴. I tak przywrócono nawie jej dawne wymiary, umieszczając ocalałe stare deski w ścianie północnej i odtwarzając pozostałe. Wieżba dachowa nawy zachowała się, prezbiterium trzeba było jednak zbudować na nowo, wykorzystując ślady po starym. Na szczęście okazało się, że po zbudowaniu zrębowego prezbiterium w 1730 roku w jego sklepieniu umieszczono polichromowane deski z dawnych ścian, tak więc spora ich część jest obecnie oryginalna. To samo dotyczy absydy, gdzie znajduje się przedstawienie Ostatniej Wieczerzy. Polichromie pochodzą z 1652 roku. Szyszkowatą wieżyczkę absydy, sygnaturkę i soboty z pulpitym odtworzono na wzór oryginałów w Borgund.

Prosty w konstrukcji portal prezbiterium w dużym stopniu się zachował; to samo dotyczy bogato rzeźbionego „panelowego” portalu zachodniego nawy (tzn. pierwotnie zachodniego; z powodu kształtu parceli na Bygdøy kościół nie jest obecnie orientowany), który w górnej części wymagał pewnych uzupełnień. Z pierwotnego południowego portalu nawy po jej rozbudowaniu na początku XIX wieku pozostały rzeźbione panele, które wstawiono w odrzwia zachodniej kruchty od jej południowej strony, co widać na reproduowanym rysunku Gudego/Prahma. Na podstawie tych fragmentów (przechowywanych obecnie w Muzeum Ludowym) odtworzono portal według projektu Hansteena, a kopię umieszczono w dawnym miejscu, w południowej ścianie nawy.

conservator of historical monuments Nicolay Nicolaysen, who represented the Society¹⁴. The nave was restored to its original size, the extant planks were installed in the north wall and the remaining

ones recreated. The roof truss of the nave was preserved but the chancel had to be rebuilt from scratch, using the traces of the old one. Fortunately, it turned out that upon the assembly of the log-structure chancel in 1730, painted planks from the old walls were used in the vault and therefore many of them are now original. The same applies to the apse, which has an image of The Last Supper. The frescoes date from 1652. The cone-like tower of the apse, belfry and pentice with a pulpit were recreated to resemble the originals in Borgund.

The simple-construction chancel portal has been largely preserved. So has the richly carved jamb west portal of the nave (i.e. originally west; because of the shape of the plot at Bygdøy the church does not face the east now), whose missing parts in the upper section had to be filled. Extant from the original south portal of the nave after its extension in the early 19th c. are carved jambs, set into the doorframe of the west porch on its south side, these can be seen on the above reproduction of a drawing by Gude/Prahm. These fragments (preserved in the Museum of Folk Heritage) helped recreate the portal as designed by Hansteen, and the copy of it was installed in its old site, in the south wall of the nave.

Przekrój Gol z domniemaną przegrodą prezbiterium.
Legary pod podłogą niewidoczne. Ryc. W. Lübke,
M. Semrau z 1908 r. (domena publiczna)
Gol cross section with a supposed chancel screen.
Joists under the floor invisible. Fig. W. Lübke,
M. Semrau from 1908 (public domain)

Do innych rzeźbionych elementów wystroju należą kapitele kolumn i znane z innych *stavkirker* maskarony wieńczące szczyty słupów. Rzeźbione są także końcówki konsolowych wsporników i „krzyże św. Andrzeja”. Niezwykle interesujące są średniowieczne okucia drzwi zachodniego portalu, przypominające płatki śniegu w powiększeniu.

W kościele znajduje się ponadto wyjątkowo wiele graffiti średniowiecznego pochodzenia, wrytego głównie na północnej ścianie prezbiterium. Są to delikatnie zabarwione białą farbą w celu lepszego odczytania wyobrażenia zwierząt i ludzi (np. wizerunek uzbrojonego mężczyzny na koniu) i najróżniejsze inskrypcje runiczne, na przykład:

Y A I Y I Y I I I I Y I Y I R

(g)ys a mik þiat ek erfþar,

czyli *Kyss á mik, þviat ek erfða*¹⁵, co znaczy mniej więcej „Pocałuj mnie, bo mi ciężko”. Czy też

or: *Kyss á mik, þviat ek erfða*¹⁵, which roughly reads as ‘Kiss me for I am in misery’. Or

R þ R I I R N (I) R þ I I R

ra=þ rett ru(=n)a=r þesar,

interpretowane jako *Ráð rétt rúnar þessar*¹⁶, co znaczy „Zrozum dobrze te runy”.

Obecnie kościół jest całkowicie pozbawiony dawnego wyposażenia; wzdłuż ścian nawy umocowano jedynie niskie ławeczki na wzór średniowiecznych.

Interesującym elementem dawniejszego wystroju było malowidło z 1699 roku przedstawiające donatora, bogatego chłopca Bjørna Frøysaaka z liczną rodziną, przechowywane nieopodal, w Muzeum Ludowym.

Ze względu na popularność kościoła z Gol powstało kilka jego kopii, w tym jedna w samej miejscowości Gol, w miejscu oddalonym o kilka kilometrów od Golreppen. Wzniesiono ją w 1994 roku z inicjatywy miejscowego przedsiębiorcy. Stoi tuż przy drodze krajowej nr 7 w tamtejszym rodzinnym parku rozrywki, tematycznie poświęconym epoce wikingów i średniowieczu.

interpreted as *Ráð rétt rúnar þessar*¹⁶, which means ‘Understand well these runes’.

Now the church has none of its original furnishings; only low benches are fixed along the nave walls to resemble medieval ones.

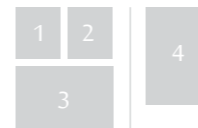
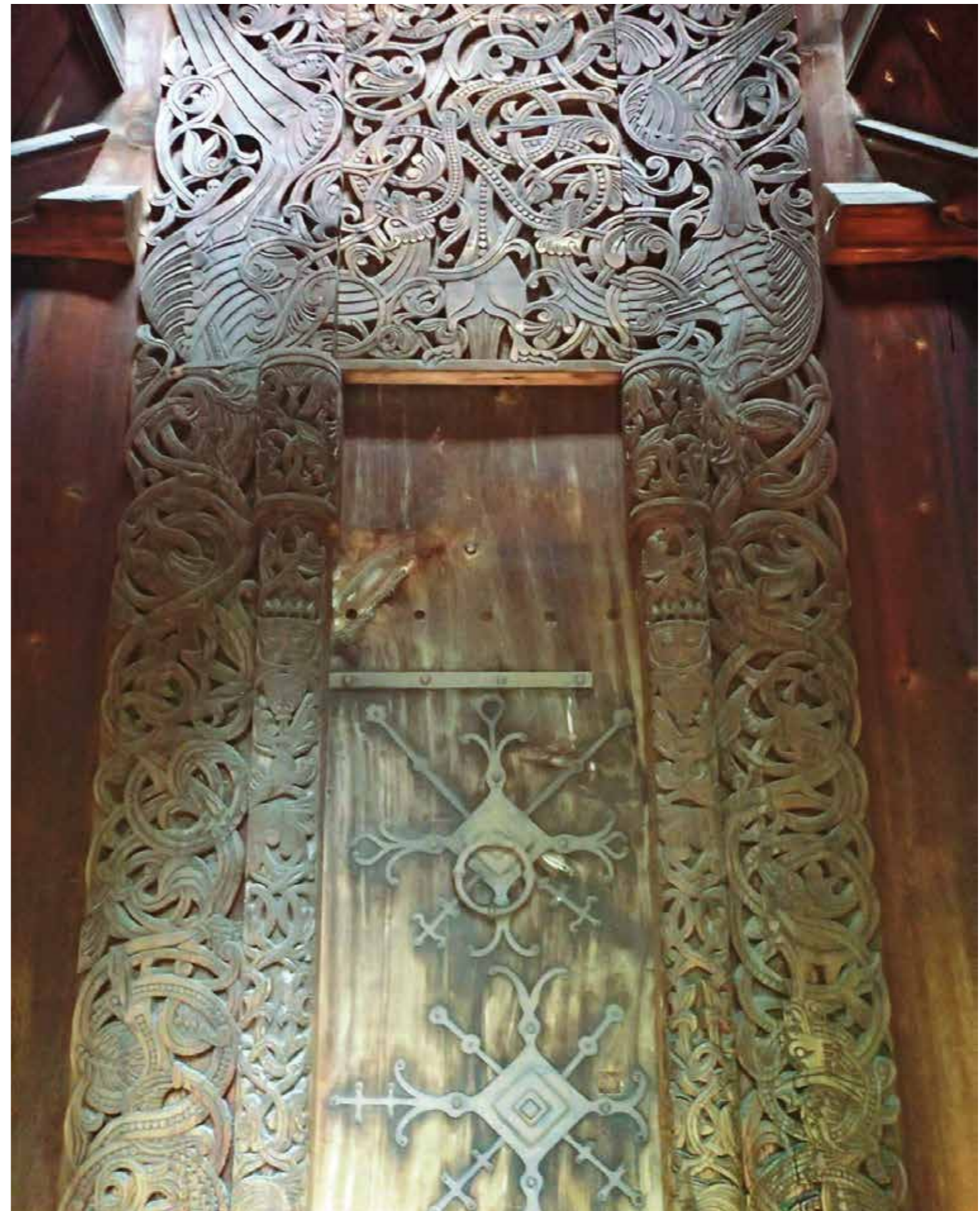
A 1699 painting representing a donor, the rich farmer Bjørn Frøysaak with his large family, was an interesting element of the old furnishings. The painting can be seen nearby, in the Museum of Folk Heritage.

Due to the popularity of the Gol church a number of copies of it were made, including one in the same town of Gol, a few kilometres away from Golreppen. It was built in 1994 to the initiative of a local entrepreneur. It stands next to state road no. 7 in the local family amusement park, thematically dedicated to the era of the Vikings and the Middle Ages.

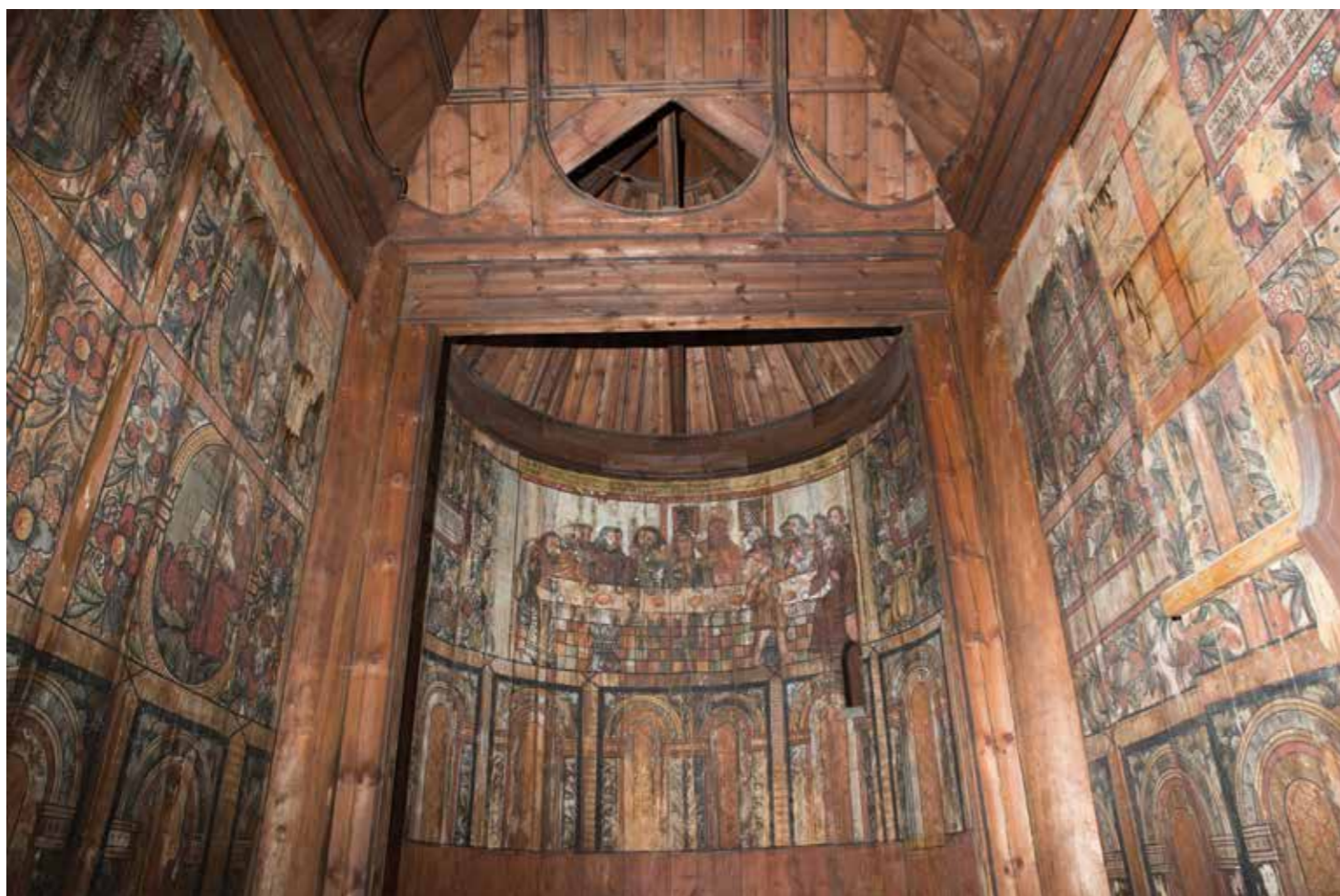

1. Gol: kościół od strony pierwotnie północno-wschodniej (dk) / Gol: view of the church, initially north-east side (dk)
2. Gol: wzorowana na Borgund sygnaturka (we) / Gol: Bell turret patterned on that of Borgund (we)

1. Gol: odtworzone arkadki sobót (dk) / Gol: replica pentice arcades (dk)
2. Gol: średniowieczne okucia drzwi (dk) / Gol: medieval door fittings (dk)
3. Gol: zwieńczenie zachodniego portalu; górne segmenty nadproża zrekonstruowane (dk)
Gol: west portal top: replica upper segments of the lintel (dk)
4. Gol: portal zachodni (twl) / Gol: west portal (twl)

1	3	4
2		5

1. Gol: podpory dachu. Widoczne słupy „wiszące”, „krzyże św. Andrzeja” i wieńczące słupy maszkarony (dk)
Gol: roof supports. Visible 'hovering' posts, St. Andrew's crosses and mascarons atop staves (dk)
2. Gol: polichromie prezbiterium i absydy (dk) / Gol: chancel and apse frescoes (dk)
3. Gol: inskrypcja runiczna i zoomorficzne graffiti na ścianie prezbiterium (dk)
Gol: runic inscription and zoomorphic artwork on a chancel wall (dk)
4. Gol: fragment polichromii i zoomorficzne graffiti (dk) / Gol: frescoes fragment and zoomorphic artwork (dk)
5. Gol: jedna z opisanych inskrypcji runicznych (dk) / Gol: one runic inscription quoted (dk)

Torpo: kościół od północnego zachodu (dk)
Torpo: north-west view of the church (dk)

21. Torpo

dolina Hallingdal, Buskerud
Hallingdal Valley, Buskerud

Położony przy drodze krajowej nr 7, około 30 km na północny wschód od turystycznej miejscowości Geilo. Jest jednym z dwóch zachowanych *stavkirker* z doliny Hallingdal (na osiem niegdyś istniejących) i jedynym stojącym w pierwotnym miejscu. Kościółek pod wezwaniem św. Małgorzaty należał do diecezji Stavanger, niegdyś jako główny kościół parafii Ål, później kościół pomocniczy. Od roku 1723 był własnością kolejnych proboszczów, w 1875 roku został odkupiony przez gminę. Początkowo miał być rozbudowany, później postanowiono wybudować w nim emporę, a kiedy Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Norwegii oprotowało te pomysły, zdecydowano się zbudować nowy kościół. Zanim Towarzystwo odkupiło świątynię za 280 ówczesnych koron, zdążono zdemontować jej prezbiterium wraz z absydą, a materiałów użyć do budowy nowego kościoła. Mimo że ów szczątkowy *stavkirke*, zachowany w stanie z 1880 roku, stanowi obecnie obiekt muzealny, odprawia się w nim mszę w dzień św. Olafa; kościół służy także podczas uroczystych chrzcin i ślubów.

Obiekt po raz pierwszy wspomniany w dokumencie z 1310 roku. Pierwotnie budulec obiektu był dendrochronologicznie datowany na około 1192 roku, uznawano więc, że kościół powstał kilka lat później; ostatnio jednak uważa się, że jest około 30 lat starszy. Kiedy rozbierano prezbiterium, pod podłogą znaleziono deskę z portalu zdobioną w zoomorficznym stylu Urnes¹¹⁷, co może wskazywać na istnienie tu wcześniejszej świątyni.

Located next to state road no. 7, about 30 km north-east of the tourist town of Geilo. One of two extant *stavkirker* from Hallingdal Valley (out of eight once located here) and the only one standing in its original place. The church, which was dedicated to St. Margaret, belonged to the Diocese of Stavanger; once the main church of the Ål parish, it was later an auxiliary church. From 1723 it belonged to successive parishes and in 1875 was purchased by the community. Initially was to be extended, then a gallery was to be built there, and when the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments protested against these ideas, a new church was planned. Before the Society bought the building for 280 crowns, its chancel with an apse was dismantled and the timber was reused to build a new church. Although this vestigial *stavkirke*, preserved in its 1880 state, is now a museum object, a religious service takes place here on the feast day of St. Olaf. The church is moreover used for christenings and weddings.

It first appeared in records in a 1310 document. Initially the timber was dendrochronologically dated to about 1192 and thus it was recognised that the church was built a few years later; lately, however, it has been agreed that it is about 30 years older. When the chancel was dismantled, a portal plank decorated in the zoomorphic Urnes style was found under the floor¹¹⁷. This may indicate the existence of an earlier church here.

Jest to budowla typu B, „dwukondygnacyjna”, w typie zbliżona do kościoła Borgund; tu jednak 14 (5+5+2+2) wewnętrznych słupów sięga do samej podłogi (i niżej). Jak w Hopperstad, brak tu górnego ściągę nad „krzyżami św. Andrzeja”. Wsparte na dwóch słupach „dwukondygnacyjne” prezbiterium z absydą zwieńczoną wieżyczką miało już w średniowieczu tę samą szerokość co nawa, ale pozostałości w postaci łuku tęczowego i ślady po bocznych ołtarzach wskazują na istnienie wcześniejszego, węższego. Do początków XIX wieku budowla miała soboty.

Torpo w 1855 r. Widoczne prezbiterium i absyda. Rysunek G.A. Bulla (RA)
Torpo in 1855. Visible chancel and apse. A drawing by G.A. Bull (RA)

Świątynia jest kryta nieregularnym w kształcie łupkiem, ale w górnej części jej słupów narożnych widoczne jest pierwotne, gontowe pokrycie. Budowlę wieńczy nieproporcjonalnie duża, przysadzista XVIII-wieczna sygnaturka, która przy obecnym skróceniu bryły o prezbiterium i przy braku sobót nadaje jej wygląd wielkiej, niezbyt zgrabnej dzwonnicy. Ma trzy okna od strony południowej i dwa od północnej, ale zachowano znajdujące się na „górnej kondygnacji” niewielkie otwory dostarczające dawniej światło.

Wewnątrz kościoła zwraca uwagę pseudokolebkowe sklepienie kryjące część nawy i spoczywające na rzeźbionych kolumnkach. Jest ono pokryte piękną polichromią przedstawiającą w centralnej części Chrystusa w otoczeniu symbolicznych ewangelistów, w bocznych fryzach apostołów, a niżej męczeństwo

This is a B-type, ‘two-tier’ building, close to the Borgund church type; here, however, the 14 (5+5+2+2) inner posts reach down to the very floor (and below). As in Hopperstad, there are no upper girder beams and ‘St. Andrew’s crosses’. The ‘two-tier’ chancel, supported by two posts, with an apse topped with a belfry, was as wide as the nave already in medieval times, but the remains such as the rood beam and traces of side altars indicate the existence of an earlier, narrower chancel. The building had a pentice until the early 19th c.

The church is covered with irregular slates, but in the upper section of its corner posts one can still see the original shingle roofing. The building is topped by a disproportionately big and stocky 18th-century belfry, which with the present shortening of the core of the church by the chancel and in the absence of a pentice looks like a big and rather awkward belfry. It has three windows on the south and two on the north, but small apertures which used to light the interior were kept in the ‘upper tier’.

What is interesting inside the church is the pseudo-barrel vault which covers part of the nave and rests on carved columns. Its exquisite frescoes represent in the central section Christ surrounded by symbolic Evangelists, in the side friezes the apostles, and underneath the martyrdom of the

patronki kościoła, św. Małgorzaty. Wszystko wskazuje na to, że był to rodzaj baldachimu nad mieszczącym się niegdyś pod nim, a obecnie nieistniejącym lektorium, czyli podniesioną, wydzieloną częścią dla duchowieństwa przeznaczoną między innymi do odczytywania Pisma Świętego. Jest to jeden z dwóch zachowanych w Norwegii artefaktów tego typu. Pierwotnie w kościele znajdowała się zakrywająca prezbiterium przegroda i dwa boczne ołtarzyki; być może wycięcia w kolumnach podtrzymujących łuk tęczowy są pozostałością po nich. Lektorium było późniejszym dodatkiem, a ślady w kolumnach po wschodniej stronie nawy sugerują, że mocowana na nich była jego podłoga. Ponieważ kolebka sklepienia przykrywa tylko niewielką część nawy, z dołu widać oryginalną więźbę dachową i wkomponowaną w nią konstrukcję nośną sygnaturki. Wewnętrzne słupy, wysoko w górnych końcach ozdobione słabo widocznymi, tradycyjnymi maskaronami, mają niżej wygląd kolumn z prostymi, kostkowymi kapitelami, jak w Urnes i Hopperstad. Dwie kolumny podtrzymujące dawny łuk tęczowy są natomiast w zupełnie innym stylu: mają kapitele większe, cylindryczne, pokryte bogatym ornamentem roślinnym. Są też krótsze niż inne, a wieńczące je maskarony są na tyle nisko, że można je dokładnie obejrzeć.

W czwartej i piątej kolumnie nawy po południowej stronie (licząc od wejścia) widoczne są ślady po wpasowanej tam niegdyś ambonie; większość słupów w kościele nosi zresztą ślady po mocowaniach takich czy innych konstrukcji – przeznaczenie tych otworów trudno jest dziś odgadnąć.

Obecny kościół miał trzy portale. Z obramowania wejścia do prezbiterium zachowała się tylko górna część archiwoltę pokrytej ornamentem roślinnym (w zbiorach UiO); prawie w całości zachowały się za to portale zachodni i południowy, nieco uszkodzone przy przerabianiu drzwi na otwierające się na zewnątrz. Mają obramowania panelowe pokryte ornamentami o motywach roślinnych i zwierzęcych, znanymi z Sogn i Valdres i podobnymi do snycerki z Hedalen. Okucia drzwi są średniowieczne.

patron saint of the church, St. Margaret. There is every indication to suggest that this was a kind of canopy above the nonextant screen, or a raised, separate section for the clergy, for instance for the reading of the Holy Scriptures. This is one of the two artefacts of this type preserved in Norway. Originally the church had a chancel screen and two side altars; possibly the notches in the columns supporting the rood beam are a trace of them. The screen was a later addition and the traces in the columns on the east side indicate that its floor was mounted to them. Since the barrel vault covers

only a small part of the nave, we can see from below the original roof truss and the bearing construction of the belfry installed into it. The inner posts, decorated at the apex with hardly visible, traditional mascarons, look like columns with simple, block capitals, as in Urnes and Hopperstad. The two columns supporting the old rood beam are totally different in style: their capitals are bigger, cylindrical and covered with an elaborate floral ornament. They are moreover shorter than others and the mascarons on top of them are low enough to be clearly visible. In the fourth and fifth column of the nave on the south side (from the entrance) there are traces of a pulpit that

was installed there once. In fact most of the posts in the church bear ghost marks, or traces of the mountings of some constructions, even if the exact purpose of these apertures is hard to ascertain today.

The present-day church had three portals. Only the upper part of the archivolt covered with a floral ornament (in the OU collection) has survived from the chancel doorframe; in turn, the west and south portals are nearly completely extant, they were only slightly damaged when the door was converted into one opening outwards. The panel frameworks are covered with floral and animal motifs, known from Sogn and Valdres and akin to the carvings from Hedalen. The doors have medieval fittings.

Torpo: kapitel jednej z „kolumn” (dk)
Torpo: capital of one ‘column’ (dk)

Elementem pierwotnego wyposażenia kościoła jest biegnąca wzdłuż ściany niska, wąska ławeczka, jak na przykład w Gol. W podłodze przy dawnym wejściu do prezbiterium wycięto kształt przypominający mumię z widniejącym na piersi krzyżykiem: w tym miejscu pod podłogą znajdował się grób jakiejś znacznej osobistości. Ciekawostką jest widoczny w podłodze prawej „bocznej nawy” zakrywany otwór w podłodze, interpretowany jako odpływ święconej wody dla znajdującej się tam niegdyś chrzcielnicy. Wąskie okienko na tej samej ścianie uchodzi za leporatorium, aczkolwiek jego umieszczenie w nawie i to na dużej wysokości stawia tę interpretację pod znakiem zapytania.

Z dawnego wyposażenia kościoła zachowały się jedynie dwie okute żelazem skrzynie.

Torpo jest znane z 11 odnalezionych w nim inskrypcji runicznych; najdłuższa, wyryta na desce wieńczącej niegdyś barierkę wspomnianego lektorium (obiekt przechowywany obecnie w zbiorach UiO, nr. inw.10601) wygląda tak:

ÞAROLFR: GÆRÞI: KIRKJU ÞESSA: ASGRÍMR: HÁKON: ERLING: PÁLL: EINDRIÐI: SJAUNDI: ÞORULFR: ÞORIR REIST. ÓLAFR¹¹⁸

þorolfr: gærþi : kirkju þessa ÷: askrimr ÷ hakon ÷ ælikr ÷ þal
æinriþi ÷ sionti ÷ þorolfr
þorer ÷ ræist
olafr,

czyli: Þórolfr gerði kirkju þessa. Ásgrímr, Hákon, Erlingr, Páll. Eindriði, Sjaundi, Þóulfr. Þórir reist. Ólaf¹¹⁸, co się tłumaczy „Torolv zrobił ten kościół. (I) Ásgrim, Hákon, Erling, Pál, Eindride, Sjaunde, Torolv. Tore wyrył (runy). Olav”. Według inskrypcji z nieistniejącego już pobliskiego kościoła w Ål tamtejszy kościół również zbudował jakiś Torolv, aczkolwiek z innymi pomocnikami. Być może chodzi o tego samego budowniczego?

W miejscu, w którym wybudowano nowy kościół, stała kiedyś dzwonnica starego, ze średniowiecznymi jeszcze dzwonami. Obecnie są one umieszczone w nowym kościele.

The low and narrow bench along the wall, similar to the one in Gol, is an element of the original furnishings of the church. A shape resembling a mummy with a cross on the chest is cut out in the floor at the former chancel entrance: the grave of somebody well known was located here under the floor. An interesting covered aperture in the floor is visible in the right ‘aisle’. It is seen as an outlet for the blessed water (*sacrarium*) for the baptismal font which once was located there. A narrow window in the same wall is regarded as a leper’s squint, but its location in the nave at a substantial height puts this idea into question.

The surviving furnishings of the church consist of only two chests with ironwork.

Torpo is known for its 11 discovered runic inscriptions; the longest, carved in a plank which used to top the railing of the aforementioned screen (which is now stored in the OU collection, inv. No. 10601) looks as follows:

or: Þórolfr gerði kirkju þessa. Ásgrímr, Hákon, Erlingr, Páll. Eindriði, Sjaundi, Þóulfr. Þórir reist. Ólaf¹¹⁸, which can be translated as: “Torolv made this church. (I) Ásgrim, Hákon, Erling, Pál, Eindride, Sjaunde, Torolv. Tore carved (runes). Olav”. According to the inscription from the nearby nonextant church at Ål, the local church was also built by some Torolv, but with other associates. We may be dealing here with the same builder?

The belfry of the old church, with ancient medieval bells, stood in the place of the new church. Now the bells are used in the new church.

1

1. Torpo: stavkirke od południa, za nim widoczny nowy kościół (dk)

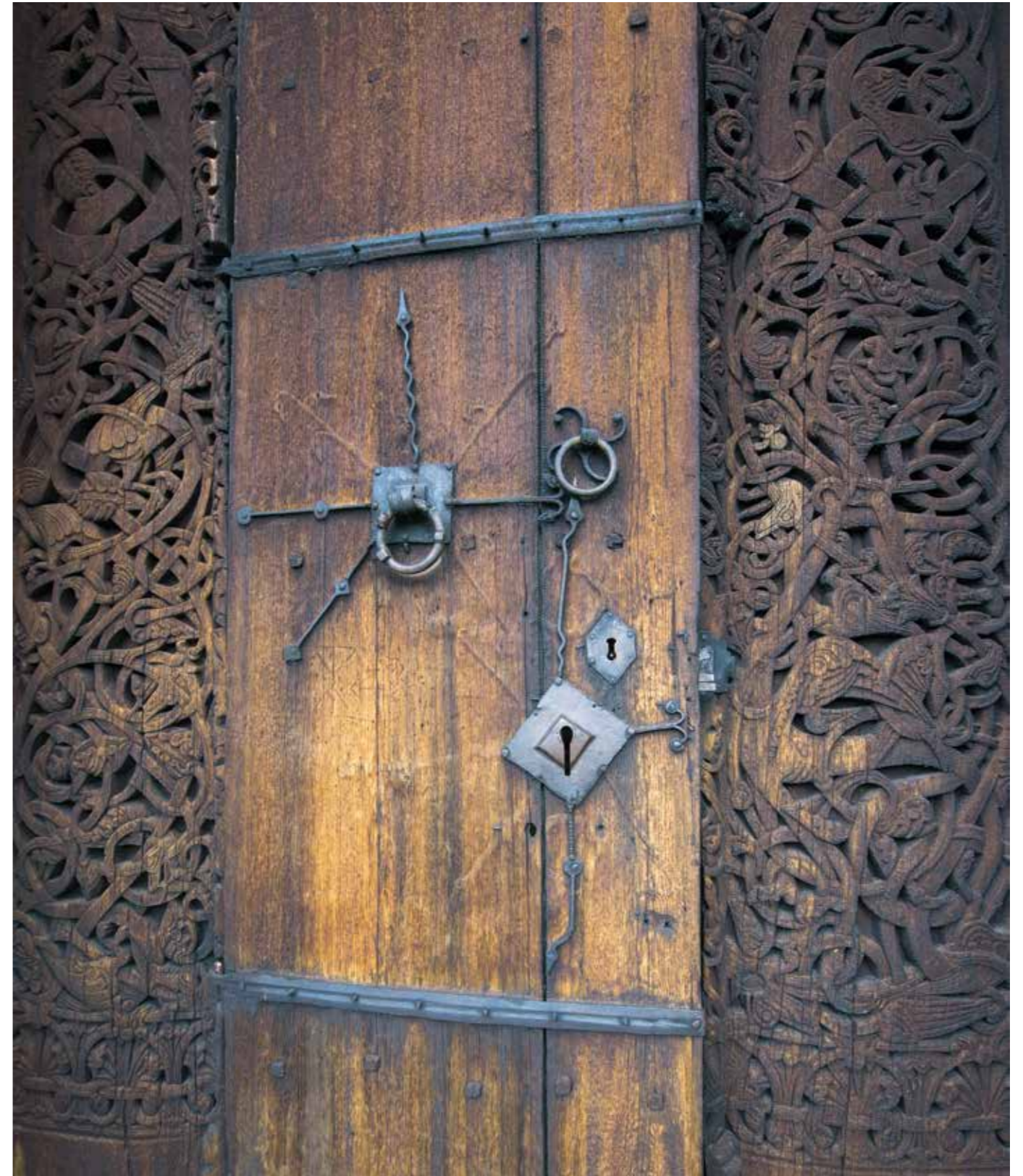
Torpo: stavkirke on the south, the new church is visible behind it (dk)

2

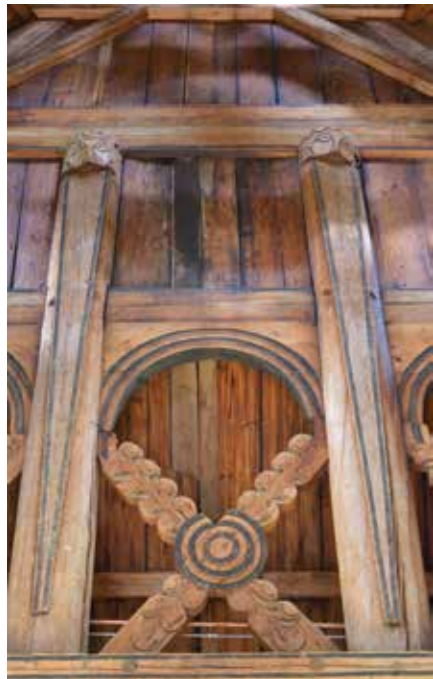
2. Torpo: widok od północy. Stavkirke widoczny za nowym kościołem (dk)

Torpo: north view of the church. The stavkirke visible behind the new church (dk)

1. Torpo: słup narożny kryty gontem do wysokości nieistniejących już sobót (dk)
Torpo: corner post covered with shingle up to the now nonexistent pentice (dk)
2. Torpo: wejście od zachodu (dk) / Torpo: west entrance (dk)
3. Torpo: słup narożny. Paza od strony wschodniej pokazuje, że dzisiejsza nawa przedłużona była niegdyś w rozebrane prezbiterium(dk)
Torpo: corner post. The slot on the east side shows that today's nave was once extended into a chancel, now dismantled (dk)
4. Torpo: portal południowy (dk) / Torpo: south portal (dk)
5. Torpo: detal portalu zachodniego ze średniowiecznymi okuciami (dk) / Torpo: west portal detail with medieval fittings (dk)

1

1. Torpo: baldachim lektorium z umieszczoną centralnie postacią Chrystusa i więźba dachowa (dk)
Torpo: lectern canopy with the figure of Christ in the centre and roof truss (dk)

2 3

2. Torpo: „krzyż św. Andrzeja”, rudymtarne maskarony (dk)
Torpo: 'St. Andrew's crosses' and rudimentary mascarons (dk)
3. Torpo: męczeństwo św. Małgorzaty na fryzie baldachimu lektorium (dk)
Torpo: martyrdom of St. Margaret on the lectern canopy frieze (dk)

1

2 3 4

1. Torpo: nawa, wzdłuż ścian widoczne ławeczki (dk) / Torpo: nave, benches visible along the walls (dk)
2. Torpo: „płyta nagrobna” dla znajdującego się pod podłogą pochówku (dk) / Torpo: 'tombstone' for a body buried under the floor (dk)
3. Torpo: sacrarium – otwór odpływowy dla wody święconej (dk) / Torpo: sacrarium – a drainage aperture for blessed water (dk)
4. Torpo: okute skrzynie (dk) / Torpo: chests with fittings (dk)

Flesberg: kościół od strony południowo-zachodniej (dk)
Flesberg: south-west view of the church (dk)

22. Flesberg

dolina Numedal, Buskerud
Numedal Valley, Buskerud

Kościół leży u wejścia do szerokiej doliny, około 30 km na północ od miasta Kongsberg. Niegdyś główna świątynia parafii Flesberg, która po przebudowie w XVIII wieku straciła wygląd typowy dla *stavkirke*. Restaurowana w latach 1870., a później w latach 1955–1965 pod nadzorem generalnego konserwatora zabytków (Riksantikvaren). Jak kilkadziesiąt lat temu, kościół i cmentarzyk jest dziś otoczony rodzajem płotu z postawionych na sztorc płaskich kamieni, na których tu i ówdzie wciąż widnieją żelazne kółka końskich uwięzów. Świątynia funkcjonuje nadal jako kościół parafialny.

Parafia wspomniana po raz pierwszy w roku 1359, sam kościół w 1449 roku, ale pochodzi prawdopodobnie z końca XII wieku.

Był to pierwotnie kościół typu B, tzn. z podniesioną „nawą główną” i czterema słupami-kolumnami, przy czym nie można wykluczyć, że „wyższa kondygnacja” miała konstrukcję umożliwiającą zastosowanie dodatkowych, niosących podłogi słupów pośrednich¹¹⁹. Budowla miała sygnaturkę, soboty i absydę zwieńczoną wieżyczką, kryta była gontem, co widać na eksponowanym w kościele obrazie z 1701 roku.

W 1735 roku z inicjatywy proboszcza Johanna Berthelsena kościół został poddany generalnej przebudowie, w wyniku której powstał obiekt na planie krzyża, podobnie jak w przypadku świątyń z Numedalen i kościołów Garmo i Lom z okolic doliny Gudbrandsdalen. Aby uzyskać ten efekt, rozebrano soboty i prezbiterium, budując w technice zrębowej większy kościół, a także dodano transept, również wieńcowy. W istotny sposób zmieniono konstrukcję nawy, usuwając jej „górną kondygnację”,

The church lies at the mouth of a wide valley, about 30 km north of the town of Kongsberg. Once the main church of the Flesberg parish, and after reconstruction in the 18th c. it lost the appearance which is typical of a *stavkirke*. It was renovated in the 1870s, and later in the years 1955–1965 under the supervision of the Norwegian Directorate for Cultural Heritage (Riksantikvaren). Just like a few hundred years ago, the building and the cemetery are surrounded by a kind of fence made of vertically arranged flat stones; some of them still feature iron rings for tying up horses. The church is still a parish church.

The parish first appeared in records in 1359, the church itself in 1449, but probably dates from the late 12th c.

Originally it was a B-type church with a raised ‘nave’ and four posts-columns, but it cannot be ruled out that the construction of the ‘upper tier’ allowed for the use of additional ‘hovering’ posts not reaching down to the floor¹¹⁹. The building had a belfry, pentice and apse topped with a turret and had shingle roofing, as proved by the 1701 painting on display in the church.

In 1735 to the initiative of Minister Johannes Berthelsen the church was completely refurbished. The building emerging as a result was cruciform, as the other churches from Numedalen and just as the ones in Garmo and Lom from the Gudbrandsdalen Valley. To achieve this effect the pentice and the chancel were dismantled and a large church was built as a log structure; the added transept was a square-logged construction. The construction of the nave was significantly changed: the ‘upper tier’, the inner posts and

wewnętrzne słupy i dawną więźbę dachową, a ściany boczne przykryto niższym, dwuspadowym dachem. Dawną (ale nie średniowieczną) sygnaturkę umieszczono jednak na nowym dachu na starym miejscu, a nie na skrzyżowaniu nawy z transeptem, jak to bywa w kościołach na planie krzyża. Nad nawą podwieszono sufit, a ściany obłożono oblicowaniem z pionowych desek, w pewnym okresie pomalowanym na biało. Wycięto też nowe okna. Tak więc z dawnego *stavkirke* została praktycznie tylko dawna nawa (dziś zachodnie ramę „krzyża”) z narożnymi słupami i trzema ścianami, a pod nią częściowo zachowana spodnia krata legarów z co najmniej czterema otworami po gniazdach słupów wewnętrznych.

Ze średniowiecznego wystroju pozostał panelowy portal typu Sogn-Valdres tkwiący w zachowanej zachodniej ścianie nawy w kruchcie. Był to portal niegdyś flankowany przez półkolumnienki, z nadprożem z zaznaczoną archiwoltą, niestety w kilku miejscach uszkodzony i niekompletny. Z kolumnienek zostały tylko wieńczące ich kapitele lewki trzymające w pyskach ludzkie głowy. Portal do wysokości dawnego, nieistniejącego już sufitu kruchty jest pomalowany niebieską farbą.

Na nowych drzwiach umieszczono stare, średniowieczne okucie, zachowały się także niewidoczne obecnie fragmenty dawnego portalu od strony południowej, zakrytego podczas przebudowy w 1735 roku; miał on ozdobne półkolumnienki i archiwoltę. Portale te łączy się stylistycznie z portalami z kościoła Nore oraz nieistniejącego już kościoła Atrå

old roof truss were removed and the side walls were covered by a lower gable roof. The old (but not medieval) belfry was however put on the new roof in its old place rather than at the intersection of the nave and transept, as happens in cruciform churches. A ceiling was placed above the nave and the walls were covered with an external panelling of vertical boards, at one time painted white. New windows were cut out. Thus left from the old *stavkirke* is only the old nave (today the west arm of the 'cross') with corner posts and three walls, and underneath a partly preserved groundsill with at least four apertures in the sites of the sockets of the inner posts.

The surviving medieval items include a jamb Sogn-Valdres portal in the extant west wall of the nave in the porch. This portal was once flanked by half-columns, with a lintel and a marked archivolt, regrettably in a few places damaged and incomplete. Only the lions holding human heads in their mouths from the tops of the column capitals have survived. The portal up to the height of the old, nonextant ceiling of the porch is painted blue. An old medieval fitting was installed on the new door. Other extant elements include fragments of an old portal

on the south side, covered during reconstruction work in 1735 and invisible now; the portal featured ornate half-columns and an archivolt. The portals are stylistically akin to those of the Nore church and the nonextant Atrå church in Telemark¹²⁰; it is thought that they were made by the same woodcarver or a group of woodcarvers¹²¹.

Flesberg: wizerunek kościoła z 1701 r. (twl)

Flesberg: painting of the church dating from 1701 (twl)

Flesberg: portret pastora Berthelsena (dk)

Flesberg: portrait of Minister Berthelsen (dk)

w Telemarku¹²⁰ – sugeruje się, że wyszły one spod dłuta tego samego snycerza lub grupy snycerzy¹²¹.

Z dawnego wyposażenia pozostał zdobiony rozetą policzek (bok) dawnej ławy, obecnie stanowiący fragment stolarki schodków prowadzących na zachodnią emporę, i jeden z dzwonów. Kilka luźnych, pokrytych ornamentem lub polichromią desek z Flesberg przechowywanych jest w muzeum UiO.

Na południowej ścianie dawnej nawy, na niebieskiej lamperii znajduje się wyryte, zaciągnięte białą farbą średniowieczne (?) graffiti w postaci lwa i lwiego (?) pyska. Nad lamperią słabo widoczne polichromie z motywami architektonicznymi.

Zachowane wyposażenie pochodzi z czasów poreformacyjnych. Najstarsza jest ambona z XVII wieku; chrzcielnica, ołtarz i empora są z XVIII wieku, z czasów po wielkiej przebudowie. W kościele znajdują się też wspomniany obraz z 1701 roku z widokiem dawnej świątyni i nazwiskami donatorów (Claus Hints, Anne Hoff i Daga Anshelmi), późniejsze epitafia, a także profesjonalnie wykonany portret pastora Berthelsena.

The surviving medieval furnishings include one of the bells and a side of a former pew decorated with a rosette; the pew is now a part of the woodwork of the stairs leading to the west gallery. A few loose planks from Flesberg, covered with ornaments or paintings, are on show in the OU Museum.

On the south wall of the former nave, on the blue trim, there is some medieval (?) artwork, carved and picked out in white paint, showing a lion and a lion's (?) snout. Above the trim there are difficult to see wall paintings with architectural motifs.

The surviving furnishings come from the post-Reformation period. The oldest element is the pulpit from the 17th c.; the baptismal font, altar and gallery come from the 18th c., from after the comprehensive refurbishment. The church features the aforementioned painting of 1701 with a view of the old church and donors' names (Claus Hints, Anne Hoff and Dag Anshelmi), epitaphs from a later time, and an exquisite portrait of Minister Berthelsen.

Flesberg: widok kościoła od południa (we) / Flesberg: south view (we)

1. Flesberg: wnętrze kościoła. Widoczna późniejsza, wieńcowa konstrukcja prezbiterium i transeptu (dk)
Flesberg: church interior. Later, square-logged chancel and transept construction visible (dk)
2. Flesberg: policzki ław (dk) / Flesberg: bench ends (dk)
3. Flesberg: chrzcielnica (dk) / Flesberg: baptismal font (dk)
4. Flesberg: epitafium i pudełka do zbierania kolekty (dk) / Flesberg: epitaph and collection boxes (dk)
5. Flesberg: południowe ramię transeptu (dk) / Flesberg: south transept arm (dk)
- 6-8. Flesberg: epitafia (dk) / Flesberg: epitaphs (dk)

1. Flesberg: średniowieczny portal, okucia na drzwiach są również średniowieczne (dk) / Flesberg: medieval portal. Medieval door fittings (dk)
2. Flesberg: policzek ławki z wcześniejszego wyposażenia kościoła (dk) / Flesberg: bench end, earlier church furnishings (dk)
3. Flesberg: nagrobek na przykościelnym cmentarzu (dk) / Flesberg: tomb in the church graveyard (dk)
4. Flesberg: graffiti (dk) / Flesberg: artwork (dk)
5. Flesberg: szkatuła (dk) / Flesberg: chest (dk)

Rollag: kościół od południowego zachodu (dk)
Rollag: south-west view of the church (dk)

23. Rollag

dolina Numedal, Buskerud
Numedal Valley, Buskerud

Kościół położony około 50 km na północ od miejscowości Kongsberg góruje nieco nad doliną i płynącą nią rzeką Lågen. Według tradycji pierwotnie stał około kilometra od obecnego miejsca, ale nie ma na to żadnych dowodów. Także i ta budowla straciła wygląd typowy dla *stavkirke*. Stoi obecnie na planie krzyża, jak inne kościoły słupowe doliny, a wyróżnia ją charakterystyczny, widoczny z daleka, pomalowany na czerwono dach wieży. Wyremontowany i odrestaurowany w 1933 roku funkcjonuje do dziś jako kościół parafialny, ma 160 miejsc siedzących.

Pierwotny obiekt po raz pierwszy został wspomniany w źródłach w 1425 roku; co do tego, o ile jest wcześniejszy, zdania są podzielone.

Był to kościół typu A, salowy, z węższym prezbiterium i, być może, z centralnym „masztem” podtrzymującym sygnaturkę, typowym dla tej okolicy. Miał soboty. W XVII wieku, głównie za czasów energicznego pastora Duńczyka Knuda Wintera, kościół był kilkakrotnie przebudowywany: w roku 1652 wycięto pierwsze okna, w 1666 roku prezbiterium zostało zastąpione większym, zrębowym, o szerokości nawy, a w latach 1697–1699 do nawy dobudowano transept o konstrukcji szkieletowej z pionowymi deskami. Zapewne wtedy też usunięto soboty, po których ślady widoczne są na co najmniej jednym słupie narożnym. Przebudowy kontynuowano w wieku XVIII: w 1702 roku zbudowano empore, a w roku 1739 do północnej ściany prezbiterium dobudowano zakrystię. Nadbudowanie w 1760 roku na ramie ścian dodatkowej zrębowej, czterobelkowej „kondygnacji” podnoszącej dach i przedłużenie zachodniego końca nawy o 3,5 m, a także dodanie od zachodu kruchty, dopełniło dzieła przeobrażenia średniowiecznego

The church, located about 50 km north of Kongsberg, towers above the valley and the River Lågen. According to tradition, it originally stood about one kilometre away from today's spot, but no evidence supports it. This building, too, has lost the typical appearance of a *stavkirke*. It is now on the projection of a cross, as the other stave churches of the valley, its hallmark being a striking tower roof painted red, visible from afar. Repaired and renovated in 1933, it has been a parish church until now and can seat 160 people.

It first appeared in records in 1425; opinions as to its earlier provenance vary.

This was an A-type hall church with a narrower chancel and, possibly, with a central ‘mast’ supporting the belfry, and is typical of this area. It had a pentice. In the 17th c., mainly thanks to the enthusiastic minister, the Dane, Knud Winter, the church was reconstructed a number of times: in 1652 the first windows were cut out, in 1666 the chancel was replaced by a larger, log-built one the width of the nave, and in the period 1697–1699 a timber-frame transept with vertical planks was added to the nave. It was most probably then that the pentice was removed; its traces are visible on at least one corner post. Reconstructions were continued in the 18th c.: a gallery was built in 1702 and in 1739 a vestry was added to the north chancel wall. The transformation of a medieval *stavkirke* into a totally different construction was affected ultimately by the annexe added in 1760 on the wall frame of an additional, log-built, four-beam ‘tier’ raising the roof and by the extension of the west end of the nave by 3.5 m, and by the addition of a porch on the

stavkirke w zupełnie inną konstrukcję. Jak to oglądnie ujął L. Anker: „do Borgund z Rollag daleko”¹²².

Ze średniowiecznej budowli zostały tu części dawnej nawy: cztery słupy narożne, podwalina południowej ściany, części oczepów zachodniej i wschodniej ściany (tzn. przegrody prezbiterium), wreszcie pewna liczba wypełniających te dwie ściany desek. Kilka desek, usuniętych ze środka dłuższych ścian, wtórnie użyto w ścianach transeptu. We współczesnym kościele trudno te części zlokalizować.

Rollag: tablica pamiątkowa pastorstwa Winterów, w centrum wmontowana gotycka Grupa Pasyjna (dk)

west. As L. Anker observed euphemistically: ‘it is a far way from Rollag to Borgund’¹²².

Surviving the medieval configuration of the building are parts of the former nave: four corner posts, ground beam of the south wall, parts of the wall plates of the west and east wall (i.e. chancel screen), and finally a certain number of planks, filling the two walls. Some planks, removed from the centre of the longitudinal walls, were reused in the transept walls. It is hard to locate these parts in today’s church.

Rollag: commemorative plaque of Minister Winter and his family, in the centre a mounted Gothic Passion Group (dk)

Do najstarszych elementów wyposażenia świątyni należą: późnogotycki krucyfiks z lewej strony nad belką tęczową, grupa kalwaryjna wmontowana w wiszącą tam centralnie późniejszą tablicę pamiątkową Winterów, umieszczony w ołtarzu maryjny relief rodem z Lubeki (?) oraz wykonana z jednego kawałka drewna chrzcielnica w kształcie klepsydry i kadzielnica.

Reszta wyposażenia jest późniejsza, w większości XVII-wieczna, tak jak ławki z nazwami okolicznych gospodarstw. Policzki ławek mają inne wykończenie w części „kobiecej” (lewa strona nawy) i „męskiej” (prawa). Druga ławka pod amboną zarezerwowana była „dla oficerów”: w XVIII wieku nieopodal kościoła znajdował się plac ćwiczeń kompanii wojska z numedalskiego zaciągu.

Barokowy ołtarz pochodzi z 1670 roku, był darem wspomnianego Wintera i jego żony, o czym świadczą umieszczone na ołtarzu inicjały. Dolna kwatery nastawy jest ponoć odlewem reliefu z zamkowego kościoła w duńskim Fredriksborg, a nad wspomnianą już późnogotycką Madonną z Dzieciątkiem, znajdującą się w centrum retabulum, umieszczony jest niewielki krucyfiks. Na odwrocie deski tablicy

The oldest elements inside the church are: a late gothic crucifix on the left, above the rood beam, a Calvary group set into the commemorative plaque of the Winter family, hanging there in the centre, a Marian relief from Lübeck (?) located in the altar, and a baptismal font made from one piece of wood in the shape of an hourglass and a thurible.

The other furnishings are from a later time, mostly from the 17th c., such as the pews with the names of nearby households. The pew ends look different in the ‘women’s’ section (left side of the nave) and in the ‘men’s’ one (right side). The second pew under the pulpit was reserved ‘for officers’: the training ground of a military regiment drafted into the area of Numedal was in the 18th c. located in the vicinity of the church.

The Baroque altar dates from 1670. It was a gift of the aforementioned writer and his wife, as attested by the initials on the altar. The lower panel of the retable is purportedly a cast of a relief from the castle church in Fredriksborg, Denmark, and above the late Gothic Madonna and Child, in the centre of the retable, there is a small crucifix. On the reverse

pamiątkowej Winterów (z 1653 r.) odnaleziono wykonane przez ludowego artystę malowidło przedstawiające Adama i Ewę. Reprodukacja obrazu na płótnie znajduje się w kościele. Sama tablica stanowi rodzaj epitafium, ufundowanego za życia przez Wintera dla siebie i żony. Owa dama, która przed Winterem pochowała dwóch poprzednich mężów, zresztą kolejnych pastorów, ufundowała z kolei obraz epitafijny dla drugiego z nich, Vendela, również Duńczyka. Obraz jest umieszczony po lewej stronie nawy, naprzeciw ambony, nad obudowaną ławką dla

side of the board of Winters’ commemorative plaque (of 1653) a painting of Adam and Eve by a folk artist was discovered. A reproduction of the painting on canvas is displayed in the church. The plaque is some kind of epitaph, founded during his lifetime by Winter for himself and his wife. The lady, who had laid to rest two former husbands before Winter, both of them clergymen, donated in turn an epitaph painting for the second of them, Vendel, also a Dane. The painting is placed on the left-hand side of the nave, opposite the pulpit, above the pastor’s

Rollag: obraz z motywem Adama i Ewy (dk)

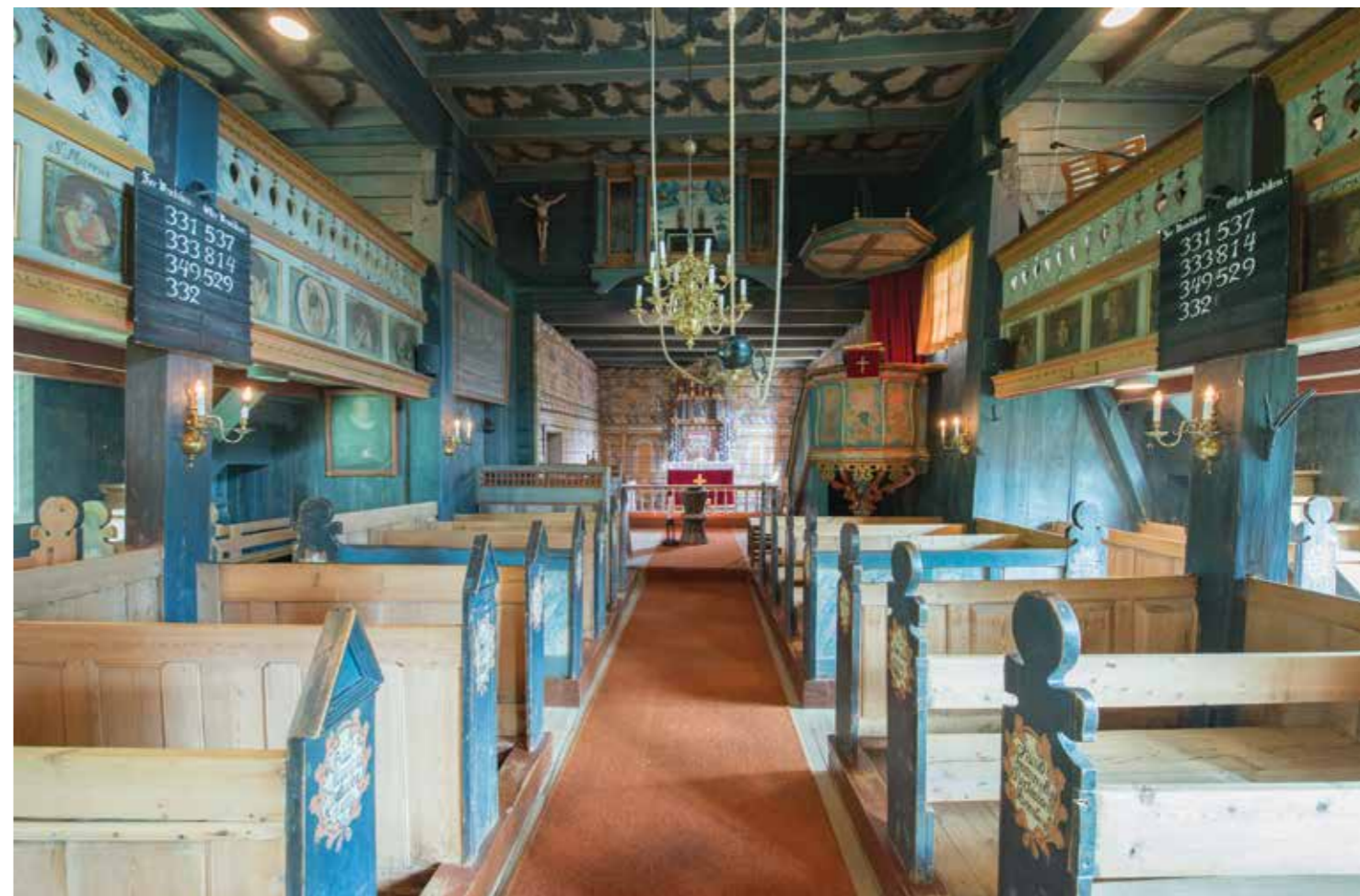
Rollag: painting with a motif of Adam and Eve (dk)

żony pastora, sąsiadującą z kolei ze specjalną ławką dla nowożeńców w prezbiterium. Nad i pod rzeczonym obrazem przymocowane są blaszane tabliczki epitafijne z XVIII wieku; wisi tam też wspomniana już średniowieczna kadzielnica. W północnej części empory znajdziemy portret Andreasa Borch, pastora z przełomu wieków XVIII i XIX. Nieużywane drzwi prezbiterium są od północy pokryte malowidłem ludowego artysty przedstawiającym wysłanników Mojżesza powracających z Ziemi Obiecanej z gigantyczną kłoską winogron. Interesujące są wykonane w 1683 roku, a odsłonięte w XX wieku, znajdujące się w prezbiterium polichromie, łączące popularne motywy architektoniczne z egzotycznymi owocami. Ambona jest rokokowa (w sensie bardziej skandynawskim niż zachodnioeuropejskim), z 1763 roku, ozdobiona wyobrażeniami ewangelistów – dziełem nie najwyższego lotu.

Przed kościołem stoi kamienny krzyż, według tradycji wydobyty z komory grobowej pod prezbiterium. Jest to jeden z pięciu kamiennych krzyży znalezionych w dolinie. W kruchcie znajduje się też krzyż, tzw. celtycki, z XIII wieku. Część cmentarnego muru składa się z kamiennych płyt, w których tu i ówdzie tkwią żelazne uwiązki dla koni.

wife’s box pew, neighbouring in turn a special pew for newlyweds in the chancel. Metal epitaph plaques from the 18th c. are affixed above and below the painting; this is where the aforementioned medieval thurible hangs. In the north part of the gallery there is a portrait of Andreas Borch, a parish priest from the late 18th and early 19th c. The unused door of the chancel is on the north covered by a folk artist’s painting showing Moses’ envoys returning from the Promised Land with a huge bunch of grapes. The chancel paintings, made in 1683 and discovered in the 20th c., linking popular architectural motifs with exotic fruit, are very interesting. The Rococo (more in the Scandinavian than in the Western European sense) pulpit from 1763, decorated by images of the Evangelists is a rather mediocre work.

In front of the church there is a stone cross; tradition has it that it was removed from a burial chamber under the chancel. This is one of the five stone crosses found in the valley. In the porch there is another cross, the so-called Celtic one; from the 13th c. Part of the cemetery wall is composed of stone slabs with occasional iron fixtures for horses.

1
2 3

1. Rollag: kościół od północy (dk) / Rollag: north view of the church (dk)
 2. Rollag: widok kościoła od wschodu (twl) / Rollag: east view (twl)
 3. Rollag: jeden z pierwotnych słupów narożnych; w górnej części widoczne ślady po mocowaniu dawnych sobót (twl)
 Rollag: one of the original corner posts; traces of pentice mounting visible in the upper section (twl)

1
2

1. Rollag: nawa i prezbiterium, zwraca uwagę różne zdobienie policzków ławek na stronie żeńskiej – lewej i męskiej – prawej (dk)
 Rollag: nave and chancel, interesting different ornaments on bench ends in the left, women's section and in the men's right-hand side one (dk)
 2. Rollag: nawa widziana od strony prezbiterium (dk) / Rollag: nave, view from the chancel (dk)

1. Rollag: prezbiterium. Zwraca uwagę częściowo geometryczny wzór polichromii (dk)
Rollag: chancel. An interesting partly geometrical fresco pattern (dk)
2. Rollag: epitańium pastora Vendela, pod nim m.in. średniowieczna kadzielniczka (dk)
Rollag: epitaph of Minister Vendel, underneath e.g. medieval thurible (dk)
3. Rollag: blaszana tabliczka epitańijna (dk) / Rollag: tin epitaph tablet (dk)
4. Rollag: portret pastora Borcha (dk) / Rollag: portrait of Minister Borch (dk)

1. Rollag: ołtarz z późnogotyckim (?) reliefem maryjnym w centrum (dk)
Rollag: altar with a late Gothic (?) relief showing the Virgin Mary in the centre (dk)
2. Rollag: późnogotycki krucyfiks (dk) / Rollag: late Gothic crucifix (dk)
3. Rollag: średniowieczna (?) chrzcielnica (dk) / Rollag: medieval (?) baptismal font (dk)
4. Rollag: drzwiczki do prezbiterium z motywem biblijnym (dk)
Rollag: chancel door with a biblical motif (dk)

Nore: kościół o południowego zachodu (dk)
Nore: south-west view of the church (dk)

24. Nore

dolina Numedal, Buskerud
Numedal Valley, Buskerud

Kościół wznosi się na zachodnim zboczu doliny nad jeziorem Norefjorden, około 70 km na północ od miejscowości Kongsberg. Świątynia należała do diecezji Tunsberg. Kiedy w 1880 roku w okolicy poświęcono dwa nowe kościoły, stary miał zostać rozebrany. W 1888 roku został zakupiony przez wspomnianego już, zasłużonego badacza i popularyzatora norweskiej architektury średniowiecznej – Lorentza Dietrichsona, a następnie przekazany Towarzystwu Opieki nad Zabytkami Norwegii, które do dziś jest właścicielem obiektu. Nore jest kościołem muzealnym, używanym do celów sakralnych raz w roku, w dzień św. Olafa. Liczy 150 miejsc.

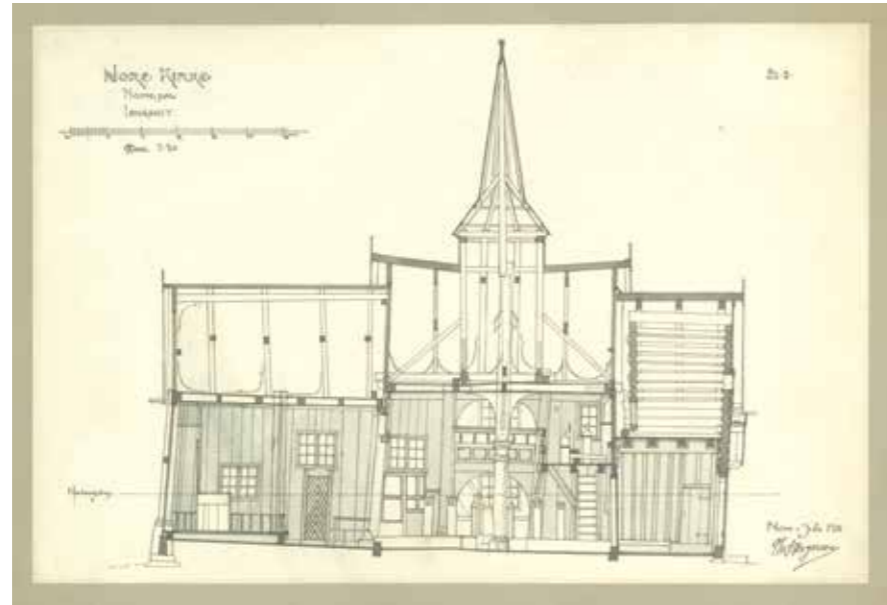
O kościółku po raz pierwszy wspomniano w 1404 roku, jednak najstarsze elementy budulca są dendrochronologicznie datowane na 1167 rok, a najstarsze znalezione pod podłogą kościoła monety pochodzą z czasów Håkona Håkonsona (1217–1263).

Był to pierwotnie kościół typu A z nawą (5 × 6,5 m) i wyodrębnionym, stosunkowo niewielkim (2,3 × 2,3 m) prezbiterium. Istotna odmienność polegała tu na zastosowaniu potężnego centralnego „masztu”, podtrzymującego niegdyś ściśle użytkową, obciążoną dzwonami wieżyczkę dzwonnicy, jak w dalej opisanym Uvdal, lub w nieistniejących już kościołach Flå i Nes. „Maszt”, wpuszczony niegdyś w znajdującą się pod kościołem masywną kratę legarów, jest od góry połączony czterema belkami z łukowatymi wspornikami z oczepami ścian nawy. Kościół od początku był wyposażony w soboty wsparte na ostatekach spodniej kraty, miał też przegrodę oddzielającą prezbiterium od nawy, a także lektorium.

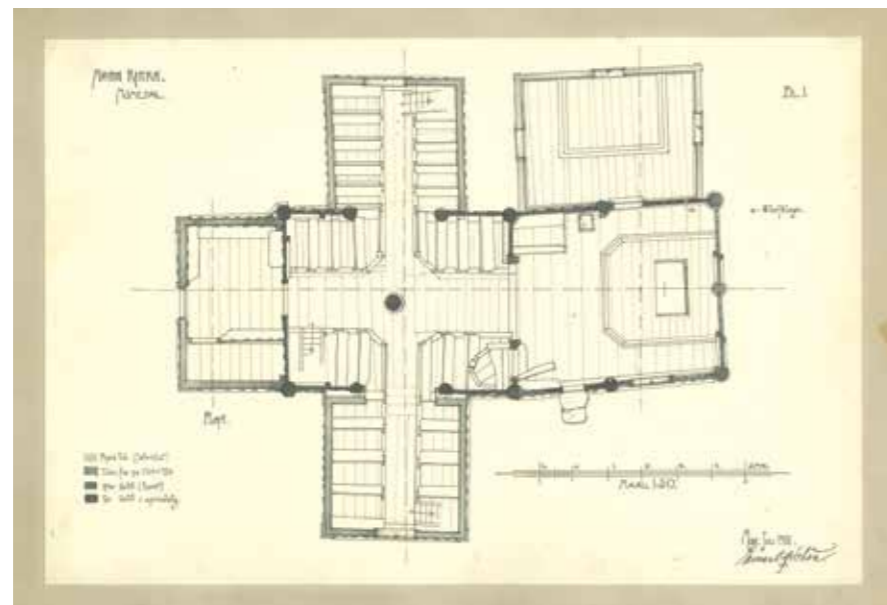
The church is located on the western slope of the valley above Lake Norefjorden, about 70 km north of Kongsberg. The church belonged to the Tunsberg Diocese. When in 1880 two new churches were consecrated in the area, the old one was to be demolished. In 1888 it was purchased by the aforementioned distinguished scholar and promoter of Norwegian medieval architecture Lorentz Dietrichson, and then donated to the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments, which has owned the building to date. Nore is a museum church, used once a year for religious worship, on the feast day of St. Olaf. It can seat 150 people.

The church was first recorded in 1404, but dendrochronologically the earliest timber elements are dated to 1167, while the oldest coins found under the church floor come from the time of Håkon Håkonson (1217–1263).

Originally this was an A-type church with a nave (5 × 6.5 m) and a separate, relatively small (2.3 × 2.3 m) chancel. The substantial difference lay in the use of a massive central ‘mast’, once supporting a fully operational belfry with bells, as in the Uvdal church described later, or in nonextant Flå and the Nes churches. The ‘mast’, once inset into the massive groundsill under the church, is at the top linked with the nave wall plates by four beams with arched brackets. The church from the start had a pentice supported on the extended endings of the groundsill; it also had a screen separating the chancel from the nave and a *lectorium*.

Boczny przekrój Nore autorstwa Thorvalda Jørgensena z 1901 r. (RA)
Side section of Nore by Thorvald Jørgensen of 1901. (RA)

Rzut Nore autorstwa Thorvalda Jørgensena z 1901 r. (RA)
A projection of Nore by Thorvald Jørgensen of 1901. (RA)

Kościół jest zbudowany na planie krzyża; wyjątkowy jest fakt, że przebudowa świątyni na taką konstrukcję nastąpiła nie jak w innych opisanych już kościołach (np. z Gudbrandsdal) w XVII–XVIII wieku, ale już w średniowieczu. Niewykluczone zresztą, że kościół od razu wzniesiono w tej postaci¹²³. Pierwotny transept był zbudowany w ramowej technice *stav* i pewne ślady wskazują na to, że zakończony był absydami.

The church is built on the projection of a cross; what is unique is that the reconstruction of the church into this configuration occurred not as in the churches discussed earlier (e.g. from Gudbrandsdal) in the 17th and 18th c., but as early as in medieval times. The church may have actually been built like that¹²³. The original transept was built in the frame *stav* technique and some traces indicate that it had an apse.

Kościół powiększono w wiekach XVII i XVIII. Najpierw, w roku 1683, zbudowano w technice ramowej nowe, duże prezbiterium, nieco niższe od nawy; nowy transept wykonano w technice wieńcowej w latach 1709 i 1714. Zapewne wtedy też zdemontowano soboty. Nieco później (1723 r.) dobudowano zrębową kruchtę, a jeszcze później zakrystię. Wszystko to pokryto oblicówką z pionowych desek. Sygnaturka, podobna do tej z Rollag, pochodzi z 1730 roku. Dachy są kryte gontem, na końcach ich kalenic tkwią wysokie, toczne sterczyny. Empora nad zachodnim wejściem jest także XVIII-wieczna.

Z substancji średniowiecznej zachowała się zasadnicza konstrukcja nawy z kratą legarów, słupy narożne, słupy pośrednie w długich ścianach nawy (będące jednocześnie narożnymi słupami dawnego ramowego transeptu), podwaliny, deski ścian, częściowo zrekonstruowane oczepy, fragmenty więźby dachu i centralny „maszt”. Ma on kapitel kostkowy, a wycięcie w dolnej części zdaje się sugerować, że „maszt” stanowił niegdyś część oparcia czegoś w rodzaju honorowego (?) siedziska. W podłodze znajduje się kilka wtórnie wykorzystanych desek z dawnego, średniowiecznego transeptu. Wzdłuż ścian nawy zachowały się, we fragmentach, średniowieczne ławy. Na ścianach i narożnych słupach przetrwało kilka wyciętych zacheuszków. Z lewej strony ołtarza znajduje się podłużny otwór, interpretowany jako lepratorium.

Ze średniowiecznej snycerki zachowały się dwa portale prezbiterium: zachodni i południowy. Portal zachodni, typu Sogn-Valdres, częściowo uszkodzony przez wstawienie dużo szerszych drzwi, ma bogato rzeźbione boczne panele; był niegdyś flankowany dwoma półkolumnkami, z których pozostały tylko kapitele ze stojącymi na nich, asymetrycznymi, unikatowymi „lewkami-ludojadami”, jak we Flesbergu. Nadproże jest bez archiwolty, górną część ukryto nad sufitem kruchtę. Uważa się, że portal zdradza wyraźne pokrewieństwo ze swoimi odpowiednikami we Flesbergu i Atrå (obiekt zachowany w muzeum UiO). Portal południowy prezbiterium, jak zwykle,

The church was extended in the 17th and 18th c. First, in 1683, a big new chancel, slightly lower than the nave, was built in the frame technique; the new squared-log transept was made in 1709 and 1714. The pentice may have been dismantled at that time, too. Slightly later (1723) a log-built porch was added and still later a vestry. All was covered with the external panelling of vertical planks. The belfry, similar to that from Rollag, dates from 1730. The roofs are covered with shingle, at the end of their ridges there are tall, lathed pinnacles. The gallery above the west entrance also comes from the 18th c.

Nore: chrzcielnica (dk)
Nore: baptismal font (dk)

The medieval elements include the principal construction of the nave with a ground-sill, corner posts, the intermediate posts in the long walls of the nave (being at the same time the corner posts of the old frame transept), ground beams, wall planks, partly reconstructed wall plates, fragments of the roof truss and the central ‘mast’. On its block capital there is a notch in the lower section which seems to imply that the ‘mast’ was once part of the rest of some honorary (?) seat. In the floor there are a few reused boards from the old, medieval transept. Fragments of the medieval pews are preserved along the walls. A few consecration crosses carved in the walls and corner posts have survived. On

the left-hand side of the altar there is an elongated aperture, interpreted as a leper’s squint.

The surviving medieval woodcarvings include two chancel portals, a west and a south one. The west portal, of the Sogn-Valdres type, partly damaged due to the instalment of a much wider door, has exquisitely ornately carved jambs; it was once flanked by two half-columns of which only the capitals with asymmetrical, unique ‘man-eating lions’ as in Flesberg, are extant. The lintel has no archivolte; the upper part is hidden above the porch ceiling. The portal is said to show a clear affinity to its counterparts in Flesberg and Atrå (an object preserved in the OU Museum). The south chancel portal, as usual, was less

był mniej zdobny, ale jego zachowana archiwolta ma nietypowy, zoomorficzny ornament.

Ze średniowiecznego wyposażenia zachowała się kamienna chrzcielnica; do przepierzenia prezbiterium przybity jest natomiast fragment wczesnogotyckiego krucyfiks z fragmentem gotyckiego malowidła jest przechowywana w muzeum UiO.

Na północno-zachodniej stronie „masztu”, na wysokości około metra od podłogi, przetrwał ciekawy runiczny napis:

UN ÞU M(E)R ALS KÞRS

un þu m(e)r als kþrs,

odczytywany tradycyjnie jako *Unn þú mér alls góðs*¹²⁴, tzn. „Życz mi wszystkiego dobrego”; ostatnio interpretowany¹²⁵ jako wyznanie miłosne „Miłuj mnie, jak ja ciebie miłuję”. Obok znajduje się druga inskrypcja, odczytywana jako odniesienie do sagi o Bosim. Na ścianie prezbiterium, w zabudowanej ażurowo stalli, znajdują się liczne zoomorficzne rysunki.

Kościół pokryty jest bogato zdobionymi polichromiami, pochodzącymi z 1655 roku. Nazwiska chłopów, którzy zapłacili za zdobienia (wraz z wpłaconymi sumami), można wciąż odczytać na wstęgach pod emporami transeptu. Niektórzy z potomków fundatorów nadal ponoć zamieszkują w Nore. Architektoniczne motywy malowideł prezbiterium (1683 r.) są podobne do opisanych w Rollag. Ciekawostką są XVIII-wieczne polichromie w formie biblijnych rebusów, pokrywające ściany transeptu.

Ołtarz zawiera scenę Ostatniej Wieczerzy i pochodzi z 1704 roku. Na suficie nad ołtarzem zawieszony jest rodzaj malowanego baldachimu. Z kolei nad wejściem do kruchty znajduje się ozdobny monogram Fryderyka IV z 1723 roku, a przy wejściu wisi żelazny wzorzec półłokcia duńskiego (31 cm) z podziałką calową.

ornate, but its extant archivolt has an atypical, zoomorphic ornament.

The medieval furnishings include a stone baptismal font; nailed to the chancel screen is a fragment of an early Gothic crucifix which was found under the church. A plank with a fragment of a Gothic painting, an element from the church, is on show in the OU Museum.

On the north-west side of the ‘mast’, roughly one metre above the floor, there is an interesting runic inscription:

traditionally read as *Unn þú mér alls góðs*¹²⁴, i.e. ‘Wish me all the best’, it has lately been interpreted¹²⁵ as a love confession ‘Love me as I love you’. Next to it there is a second inscription, seen as a reference to the Bosi saga. On the chancel wall, in the openwork closed stall, there are numerous zoomorphic drawings.

The church has richly ornamented frescoes from 1655. The names of the farmers who founded the decorations (with the amounts paid) may still be read on the ribbons under the transept galleries. Some of the founders’ descendants are said to be still living in Nore. The architectural motifs of the chancel paintings (1683) are similar to the ones in Rollag. Covering the transept walls are also interesting 18th-century paintings which are biblical charades.

The altarpiece contains a scene from the Last Supper and dates from 1704. On the ceiling above the altar there is a kind of painted canopy. In turn, above the porch entrance there is a decorative monogram of Friedrich IV of 1723, and at the entrance there hangs an iron model of the Danish half-cubit (31 cm) with an inch scale.

1

1. Nore: kościół, widok od południa (twl) / Nore: south view (twl)

2

3

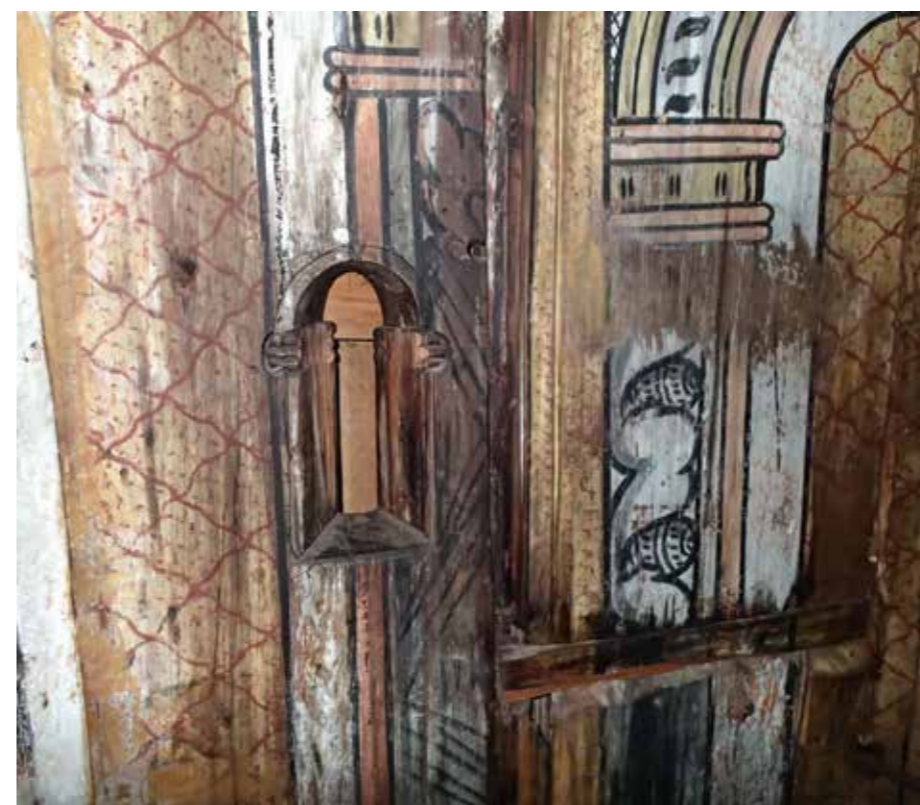
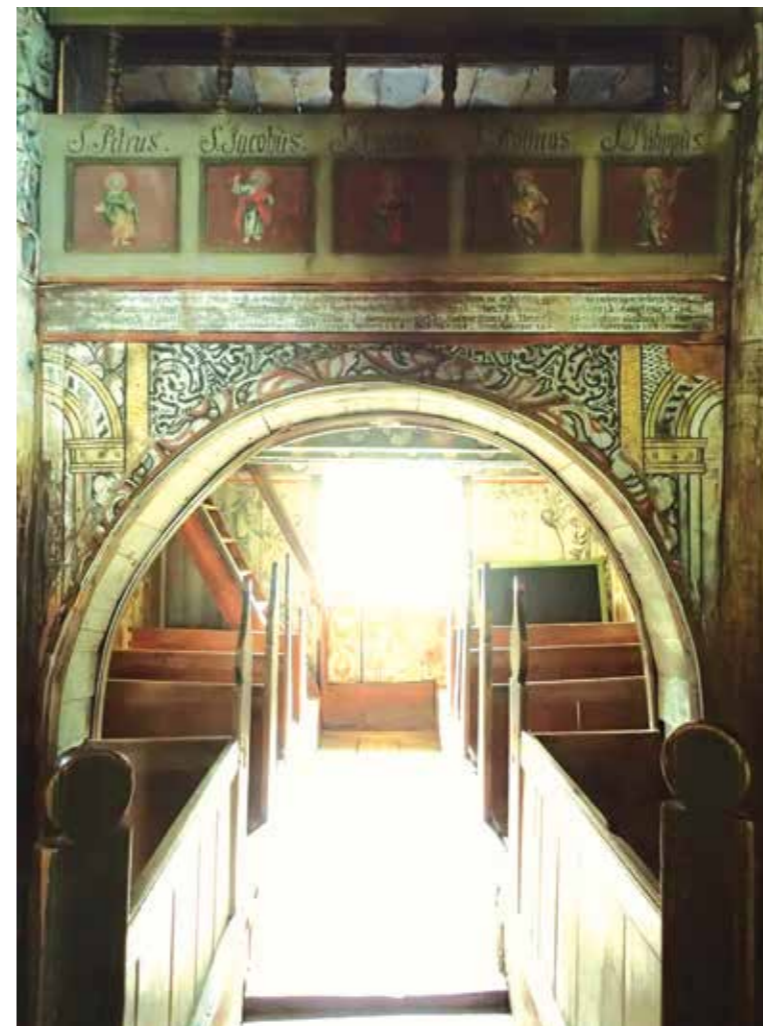
2. Nore: kościół, widok od północnego wschodu (dk) / Nore: north-east view of the church (dk)

3. Nore: słup narożny (twl) / Nore: corner post (twl)

→

1. Nore: portal zachodni (dk) / Nore: west portal (dk)
2. Nore: archiwolta południowego portalu prezbiterium (dk) / Nore: archivolt of the south chancel portal (dk)
3. Nore: „lewek-ludojad” z portalu zachodniego (dk) / Nore: ‘man-eating lion’ from the west portal (dk)
4. Nore: fragment średniowiecznych ław (dk) / Nore: fragment of medieval benches (dk)

1. Nore: centralny „maszt”, nawa, prezbiterium. Widoczne wejścia do transeptu (dk)
Nore: central 'mast', nave, chancel. Visible entrances to the transept (dk)
2. Nore: fragment wczesnogotyckiego krucyfiks (dk) / Nore: fragment of an early Gothic crucifix (dk)
3. Nore: inskrypcje runiczne na centralnym „maszcie” (dk) / Nore: runic inscriptions on the central 'mast' (dk)
4. Nore: jeden z rebusów w transepcie; wydrapano z niego wizerunek diabła (twl)
Nore: one of the riddles in the transept; picture of the Devil erased (twl)

1. Nore: transept. Nad wejściem, pod wizerunkami apostołów widoczne personalia ofiarodawców (twl)
Nore: transept. Above the entrance, particulars of donators visible under the paintings of the Apostles (twl)
2. Nore: ołtarz (dk) / Nore: altar (dk)
3. Nore: lepratorium w prezbiterium (twl) / Nore: leper's squint in the chancel (twl)
4. Nore: zoomorficzne graffiti w prezbiterium (dk) / Nore: zoomorphic chancel artwork (dk)

Uvdal: widok kościoła od zachodu (we)
Uvdal: west view (we)

25. Uvdal

dolina Numedal, Buskerud
Numedal Valley, Buskerud

Świątynia wznosi się wysoko nad doliną, około 80 km na północ od miasta Kongsberg. Był to kościół parafialny, następnie filialny dla Rollag, a potem dla Nore. Kilkakrotnie go rozbudowywano. Funkcje sakralne przestał pełnić dopiero w 1893 roku, kiedy poświęcono nowy kościół. Pięć lat później kościółek przejęło Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Jest to obecnie obiekt muzealny, ale raz w miesiącu jest tu odprawiane nabożeństwo. Liczy 170 miejsc.

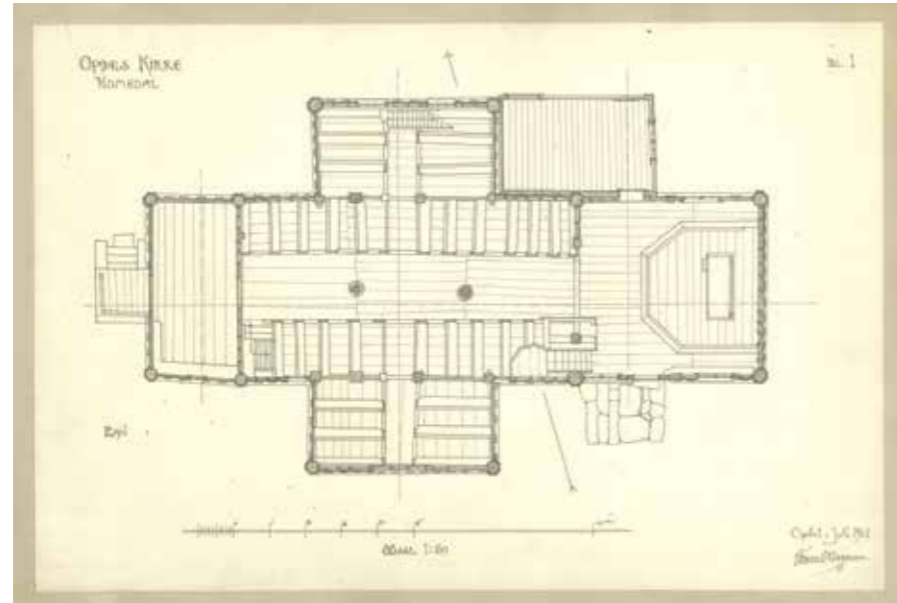
Po raz pierwszy wymieniono go w źródłach w 1327 roku. Datowanie dendrochronologiczne budulca wskazało rok 1168, ale znalezione pod kościołem ślady po słupach i monety z lat 1100–1130 sugerują wcześniejsze istnienie w tym miejscu jakiejś innej budowli, przypuszczalnie słupowej „pierwszej generacji”.

Kościół w Uvdal był pierwotnie konstrukcją typu A, składającą się z nawy o rozmiarach około 5 × 6 m i węższego (2,4 × 2,6 m) prezbiterium z absydą, z centralnym „masztem” (podobnie jak opisane już pobliskie kościoły w Nore i być może w Rollag), wieżyczką-dzwonnica i sobotami. Ramy ścian (i sobót) nie spoczywały jednak bezpośrednio na kamieniach, ale na kracie legarów. Kościół szybko okazał się zbyt ciasny i już w średniowieczu doszło do pierwszej przebudowy¹²⁶, w wyniku której od zachodu została przedłużona nawa, a po usunięciu absydy – także prezbiterium. Dobudowano wtedy między innymi lektorium i wstawiono dodatkowy „maszt”, podtrzymujący dawny oczepek zachodniej ściany. Dalsze przeróbki nastąpiły już po reformacji: w 1620 roku wycięto w korpusie świątyni pierwsze okna, w roku 1624 wstawiono ławki o elegancko

Located high above the valley, about 80 km north of the town of Kongsberg, this is a former parish church, and later an auxiliary one for Rollag and then for Nore. Extended a few times, it ceased to be used for worship only in 1893, when a new church was consecrated. Five years later the church was taken over by the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments. It is now a museum building but once a month a religious service is held there. It can seat 170 people.

It first appeared in records in 1327. Dendrochronological tests of the wood dated the building to 1168, but the traces of posts discovered under the church and coins from the years 1100–1130 indicate an earlier existence in this place of some other building, probably a stave ‘first generation’ one.

The church in Uvdal was originally an A-type construction composed of the nave, about 5 × 6 m, and a narrower (2.4 × 2.6 m) chancel with an apse, with a central ‘mast’ (like the aforementioned nearby churches in Nore and possibly in Rollag), belfry and pentice. The frames of the walls (and pentice) did not, however, rest directly on the stones but on a ground sill. The church soon proved too small and therefore its first reconstruction took place still in medieval times¹²⁶. The nave, and upon the removal of the apse also the chancel, were extended westwards. The screen was erected and an additional ‘mast’ supporting the old wall plate of the west wall was installed, among others. Further alterations took place after the Reformation: in 1620 the first windows were cut out in the body of the church, in 1624 pews were installed with a sophisticated carving of the jambs, and in 1655 the nave and chancel were

Rzut Uvdal z 1901 r. autorstwa Thorvalda Jørgensena (RA)
A projection of Uvdal of 1901 by Thorvald Jørgensen (RA)

powycinanych policzkach, a w 1655 roku przykryto nawę i prezbiterium sufitem, po czym pomalowano wnętrze w piękne florystyczne wzory¹²⁷. W kościele pojawiła się też ambona i ołtarz z prymitywnym przedstawieniem Ostatniej Wieczerzy. Kolejna przebudowa nastąpiła w 1684 roku, kiedy to po raz kolejny powiększono prezbiterium. Do najważniejszych zmian doszło w następnym stuleciu: w latach 1720–1734 usunięto soboty i dodano do nawy transept, a na jego skrzyżowaniu z nawą – nową wieżyczkę, krytą kopertowym dachem. W 1760 roku pokryto kościół oblicówką z pionowych desek. W odróżnieniu od kilku innych kościołów, tutaj transept wykonano w technice *stav*, zachowując dawny charakter budowli. Ostatnią przeróbką było dobudowanie w roku 1819 zrębowej zakrystii.

Ze średniowiecznej konstrukcji zachowały się oba „maszty” i częściowo nawa. Usunięte przy budowie transeptu deski ścian znajdują się w jego ścianach.

Uvdal ma dwa portale, z których fragmentaryczny, zachodni, z bocznymi panelami, jest bogato zdobiony. Ornamentyka bliższa jest tu sztuce ludowej niż większości innych portali w *stavkirker*. Ciekawostką jest przedstawienie postaci ludzkiej – Gunnara z *Sagi rodu Wölsungów* ze spętanymi rękoma, grającego stopami na harfie, by obłaskawić otaczające go węże. Drzwi są opatrzone średniowiecznym okuciem z kołatką. Sugeruje się, że panele portalu pierwotnie

covered by a ceiling, after which the interior was painted in exquisite floral patterns¹²⁷. The church was also fitted with a pulpit and an altar with a primitive representation of the Last Supper. Another reconstruction took place in 1684, when the chancel was again extended. The most serious alterations took place in the following century: in the years 1720–1734 the pentice was removed and a transept was added to the nave and a new belfry covered by a hip roof at its intersection with the nave. In 1760 the church received the external panelling of vertical boards. Unlike a few other churches, here the transept was made in the *stav* technique, preserving the old character of the building. The last alteration included the addition of a log-built vestry in 1819.

The surviving medieval construction elements include both ‘masts’ and, partly, the nave. The wall boards removed during the building of the transept can be found in its walls.

Uvdal has two portals; the west one preserved in fragments, with jambs, is richly ornamented. The ornaments resemble more folk art than to those of most other portals of the *stavkirker*. There is an interesting image of a human figure, i.e. of Gunnar from *The Saga of the Völsungs* with tied hands, playing the harp with his feet to appease the surrounding serpents. The door has a medieval fitting with a door knocker. It is implied that the portal jambs were

wykonano jako dekoracje ścian¹²⁸. Drugi, prosty portal od południa, przykryty był niegdyś ażurową płytą z motywami roślinnymi, która być może pierwotnie znajdowała się w przepierzeniu prezbiterium. Dziś jest umieszczona w kruchcie, w osłonie z pleksiglasu.

We wnętrzu występują także maskarony wieńczące pod sufitem słupy flankujące dawne prezbiterium – być może w zamierzeniu twórcy będące ostrzeżeniem przed diabłem. Balustrada empory nad wejściem ma ozdobne elementy roślinne, które przypuszczalnie pochodzą z rozebranego średniowiecznego lektorium. Rzeźbiony motyw roślinny zdobi kapitel nowszego z „masztów”.

Ze średniowiecznego wyposażenia zachowały się miedziany, ale złożony i emaliowany krucyfiks z Limoges (obecnie w muzeum UiO, w kościele jest jego kopia) i kadzielnica z brązu (muzeum UiO), następnie niewielki, uszkodzony drewniany krucyfiks procesyjny (obecnie przymocowany do belki tęczowej), a także grubo ciosana drewniana chrzcielnica w kształcie klepsydry, niewielki żelazny świecznik-żyrandol i ozdobiony liliami klucz z brązu.

Z Uvdal pochodzi deszczułka runiczna z napisem

ᚱᚶᚱᚶᚱ ᚱᚶᚱ ᚶᚶᚱ:ᚱᚱᚱ

æirikar rit mer:runar,

czyli: *Eirikr, rit mér runar*¹²⁹, co znaczy „Eiriku, pisz dla mnie runy”. Krótkie inskrypcje runiczne odkryto także w kilku miejscach w kościele, na przykład na framudze drzwi prezbiterium.

Polichromie Uvdal należą do najbogatszych w norweskich *stavkirker*; powstawały w kilku etapach w wiekach XVII i XVIII. Oprócz motywów roślinnych, zapowiadających późniejszy *rosemaling*, widnieją tu na ścianach dwa biblijne rebusy. Po lewej stronie ołtarza, widoczny od jego strony, znajduje się rebus ze szkieletem (tzn. śmiercią) będącym odpowiedzią na brakujące słowo cytatu z *Księgi Salomona*. Jest tu też przykład naiwnego malarstwa figuralnego w postaci sceny z Adamem, Ewą i wężem nad wejściem do prezbiterium. Ciekawostką stanowi ambona z lat 1770. z wyobrażeniami ewangelistów – malarz przypisał im tu jednak niewłaściwe atrybuty (św. Mateuszowi – kozła, św. Markowi – barana, św. Łukaszowi – wilka, a św. Janowi – wołu), ale, jak się wydaje, nikt tego nigdy nie zakwestionował.

initially made as wall decorations¹²⁸. The other, simple portal on the south side was once covered by an openwork plate with floral motifs, possibly originally in the chancel screen. Today it is located in the porch, in a Plexiglas case.

Inside there are also mascarons which can be seen atop the posts flanking the old chancel – probably meant to ward off the devil. The gallery balustrade above the entrance has decorative floral elements, in all likelihood from a disassembled medieval chancel screen. A carved floral motif decorates the capital of the newer ‘mast’.

The extant medieval furnishings include a copper, yet gilt and enamelled crucifix from Limoges (now at the OU Museum, the church has its copy) and a bronze thurible (OU Museum), a small, damaged wooden procession crucifix (now attached to the rood beam), as well as a broadly hewn wooden baptismal font shaped like an hourglass, a small iron candelabrum-chandelier, and a bronze key decorated with lilies.

A slate with the following runic inscription comes from Uvdal:

or: *Eirikr, rit mér runar*¹²⁹, which means ‘Eiric, write runes for me’. Short runic inscriptions were discovered also in a few other places in the church, e.g. on the chancel doorway.

The Uvdal frescoes are one of the most exquisite in Norwegian *stavkirker*; they were made in a few stages in the 17th and 18th c. Apart from the floral motifs foreshadowing the later *rosemaling*, we see here two biblical charades on the walls. On the left-hand side of the altar, visible from its side, there is a charade with a skeleton (i.e. death), the answer to the missing word of the quote from *The Book of Solomon*. We find here also an example of naïve figural painting: a scene with Adam, Eve and the serpent above the entrance to the chancel. The pulpit from the 1770s with images of the Evangelists is intriguing in that the painter confused their attributes (assigning a buck to St. Matthew, a ram to St. Mark, a wolf to St. Luke, and an ox to St. John). However, it seems that no one has ever objected to this misrepresentation.

W wystroju ławek wyraźnie widać podziały klasowe: na zdobnych policzkach ław w nawie, gdzie siadali bogaci chłopci, znajdują się nazwy ich gospodarstw. Są powtórzone na skromniejszych ławkach w transepcie, przeznaczonych dla ich służby, z kolei wyrobnikom przysługiwały proste ławki bez napisów, znajdujące się na emporze.

Uvdal znane jest także z bogatych znalezisk archeologicznych. Cztery średniowieczne groby odkryte pod kościołem dostarczyły mnóstwa informacji na temat dawnych pochówków, a także wiedzy o ubiorach z epoki; inne znaleziska obejmowały między innymi ponad 500 monet, amulety, znaczki pielgrzymie i zapisany fragment pergaminu.

W Uvdal, 6 km od *stavkirke*, stoi także kościół z 1893 roku o zewnętrznym wystroju wyraźnie inspirowanym zdobieniem kościołów słupowych (w stylu określanym tu jako szwajcarski, *sveitserstil*), ale nie ich konstrukcją. Kościół ten jest niekiedy mylony z mniej okazałym *stavkirke*.

The furnishings of the pews demonstrate clear-cut class divisions: the ornate ends of the nave pews in the section for better off peasants bear the names of their homesteads. They are reiterated on the more modest servants' pews in the transept, while the farm hands' simple benches were provided on the gallery.

Uvdal is known for extensive archaeological finds. Four medieval graves discovered under the church provided a wealth of information on old burials and on the clothes worn at a given time; other hoards included e.g. over 500 coins, amulets, pilgrims' marks, and a handwritten parchment fragment.

In Uvdal, 6 km away from the *stavkirke*, there is also a 1893 church whose exterior ornaments are visibly inspired by the decorations of the stave churches (in a style defined here as Swiss or *sveitserstil*), but which does not emulate their construction. The church is sometimes mistaken for the less impressive *stavkirke*.

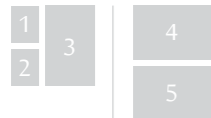
Uvdal: fragment skansenu, kościół widoczny w głębi (dk) / Uvdal: fragment of an open-air museum, the church is visible in the background (dk)

1

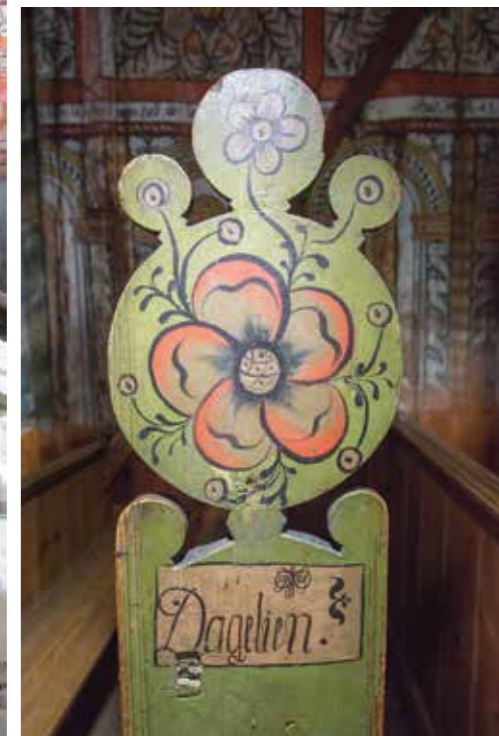
1. Uvdal: widok od południowego zachodu (we) / Uvdal: south-west view (we)

2

2. Uvdal: kościół od północnego zachodu (dk) / Uvdal: north-west view of the church (dk)

1. Uvdal, detal portalu zachodniego – postać Gunnara z Sagi rodu Wölsungów (dk)
Uvdal, west portal detail – figure of Gunnar from The Saga of the Völsungs (dk)
2. Uvdal: chrzcielnica (dk) / Uvdal: baptismal font (dk)
3. Uvdal: portal zachodni (dk) / Uvdal: west portal (dk)
4. Uvdal: nawa widziana z góry (dk) / Uvdal: nave seen from above (dk)
5. Uvdal: balustrada empory (dk) / Uvdal: gallery balustrade (dk)

1. Uvdal: polichromie w północno-wschodnim rogu nawy. Widoczny maskaron nietypowo umieszczony na słupie flankującym dawne prezbiterium (we)
Uvdal: wall paintings in the north-east corner of the nave. Mascaron, untypically placed atop post flanking former chancel (we)
2. Uvdal: jeden z biblijnych rebusów (przemieszczony) (dk) / Uvdal: a biblical charade (relocated) (dk)
3. Uvdal: jedna z inskrypcji runicznych (dk) / Uvdal: a runic inscription (dk)
4. Uvdal: ołtarz z kopią krucyfiksu z Limoges (dk) / Uvdal: altar with a copy of the Limoges crucifix (dk)
5. Uvdal: średniowieczny krucyfixs procesyjny (dk) / Uvdal: medieval procession crucifix (dk)
6. Uvdal: policzek ławki z nazwą gospodarstwa (dk) / Uvdal: bench end with the name of a farm (dk)

Høyjord: widok od północnego zachodu (we)
Høyjord: north-west view (we)

26. Høyjord

Vestfold

Kościół stoi około 20 km na północny zachód od miasta Tønsberg i około 30 km na północ od miejscowości Sandefjord. Jest to jedyny *stavkirke* w bogatym w kościoły kamienne okręgu Vestfold i zarazem najbardziej wysunięty na południe spośród zachowanych kościołów słupowych. Należy do diecezji Tunsberg. Do 1904 roku nie wiedziano o średniowiecznym pochodzeniu świątyni; w połowie XX wieku odrestaurowano ją w kształcie luźno stylizowanym na *stavkirke*. Obecnie jest to kościół parafialny, ma 150 miejsc.

Parafia raz pierwszy została wspomniana w źródłach w 1374 roku, a sam kościół w latach 1390. Różnica w profilu desek prezbiterium i nawy skłaniała wcześniejszych badaczy¹³⁰ do różnego ich datowania (prezbiterium miało być XII-wieczne, nawa XIII-wieczna), ostatnio jednak podchodzi się do tej kwestii dużo ostrożniej – jako czas powstania kościoła wymienia się okolice roku 1300¹³¹.

Høyjord to kościół typu A z dużą (8,5 × 10,5 m) nawą i węższym prezbiterium o szerokości 5 m. W ścianach nawy umieszczono po jednym słupie

The church is located about 20 km north-west of Tønsberg and about 30 km north of Sandefjord. The only *stavkirke* in the district of Vestfold with many stone churches, and at the same time the southernmost extant stave church. It belongs to the Diocese of Tunsberg. Until 1904 the medieval origin of the church had been unrecognisable; in the mid-20th c. it was renovated in a shape loosely patterned on stave churches. Today this is a parish church for 150 people.

The parish first appeared in records in 1374 and the church in the 1390s. The difference in the profile of the chancel and nave planks suggested to earlier scholars¹³⁰ to date them differently (the chancel was to have come from the 12th c. and the nave from the 13th century). Yet there has been more moderation in this question lately and the church is said to have been built around 1300¹³¹.

Høyjord is a type A church with a big (8.5 × 10.5 m) nave and a narrower chancel of 5 m. The nave walls feature one intermediate post each; between the naves and the corner posts there are

Høyjord przed rekonstrukcją (?) w poł. XX w. (RA) / Høyjord prior to reconstruction (?) mid-20th c. (RA)

pośrednim, między nawami a słupami narożnymi zastosowano ukośne deski stabilizujące ściany. Z dokumentów wiadomo, że w 1689 roku do nawy miało być wstawiony „maszt”, ale nie jest jasne, czy planowano zastąpić nim wcześniejszy, czy też miało to być rozwiązanie nowe, obliczone na podparcie ciężkiej dzwonnicy. Wtedy też usunięto soboty i wycięto wielkie okna, być może zaślepiono południowy otwór drzwiowy nawy. W XVIII wieku kościółek pokryto oblicówką, w latach 40. XIX wieku pokryto go deskami również i wewnątrz. Całość pomalowano na biało, ostatecznie maskując średniowieczną bryłę.

W latach 1948–1963 podczas prac mających na celu przywrócenie pierwotnego wyglądu kościoła okazało się, że oryginalne ściany są z zewnątrz w złym stanie i muszą pozostać przykryte. Oblicówka została jednak posmołowana. Istniejących okien nie zlikwidowano, zostały tylko zmniejszone. Odtworzono centralny „maszt”, który w międzyczasie gdzieś zniknął – o ile go przedtem w ogóle wstawiono. Zrekonstruowano też kolebkowy strop prezbiterium, od zachodu dobudowano nową kruchtę, a przed nią fragment sobót. Na przedłużeniu prezbiterium zbudowano dość dziwnie wyglądającą

transverse boards that stabilise the walls. Documents indicate that a central ‘mast’ was to have been installed in the nave in 1689, but it is unclear if it was supposed to replace an earlier one or if this was a new solution, meant to support a heavy belfry. At that time the pentice was removed and large windows cut out, possibly also the south doorframe of the nave was boarded up. In the 18th c. the church was covered with external panelling, in the 1840s with planks also inside. All of them were painted white, finally masking the medieval form.

In the years 1948–1963, during the work meant to restore the original appearance of the church, it turned out that the original walls on the outside were in bad shape and had to be covered. However, the external panelling was tarred. The existing windows were not removed but only made smaller. The central ‘mast’, which had in the meantime disappeared, provided it had been installed there in the first place, was reinstated. The barrel chancel vault was reconstructed, a new porch was added on the west side, and before it a fragment of the pentice. At the extension of the chancel a strange-looking vestry was put upon the projection of a square, covered

zakrystię — na planie kwadratu, krytą czterospadowym „namiotowym” dachem. Przy restauracji dachów, obecnie krytych gontem, wzorzec stanowił nieistniejący już kościół Nes w Hallingdal.

Nawa miała pierwotnie portal od zachodu i południa. Od południa swój portal miało również prezbiterium. Jak się wydaje, nie były one zdobione.

Ze średniowiecznego wyposażenia zachowała się drewniana skrzynia i kurek z dachu: obecnie używany jest kopia owego XIII-wiecznego, złotego kurka z brązu z heraldycznym lwem w ornamentie roślinnym, według tradycji ozdoby statku możnawładcy Alva Erlingsona. Oryginał znajduje się w kościele. Przechowuje się tu także znalezioną w grobie pod podłogą prezbiterium deszczułkę z runicznym napisem i 52 nacięciami, której zapewne używano do liczenia powtórzeń modlitwy¹³².

Napis da się odczytać jako : **aæ** : **maria** : **grakia**, tzn. *Ave Maria gratia (plena)* — „Zdrowaś Mario łąskiś (pełna)”¹³³.

with a hip ‘tent’ roof. The renovation of the roofs, now covered with shingle, was patterned on the nonextant Nes church in Hallingdal.

Initially the nave had a portal on the west and south. The chancel had its portal on the south. It seems that the portals were without ornament.

The extant medieval furnishings include a wooden chest and a weathervane: in use now is a copy of the 13th-century, gilt bronze weathervane with a heraldic lion within a floral ornament, which is traditionally regarded as a decoration of a ship of the chieftain Alv Erlingson. The original is on show in the church. So is a wooden slate with a runic inscription and 52 notches, discovered under the floor, most likely used for counting the repetitions of a prayer¹³².

The inscription can be read as follows: : **aæ** : **maria** : **grakia**, i.e. *Ave Maria gratia (plena)* – ‘Hail Mary (full of) grace’¹³³.

Høyjord: runiczna deszczułka (dk) / Høyjord: slate with a runic inscription (dk)

W kościele zachowało się osiem zacheuszków. Na północnej ścianie obok empory znajdują się rysunki statków, między innymi hanzeatyckiej kogi z XV wieku, a na drugim końcu tej ściany, pod jednym z zacheuszków, widnieje rysunek postaci. W prezbiterium i w północno-wschodnim rogu nawy ocalały resztki średniowiecznych polichromii, które posłużyły za wzór do odtworzenia większego fragmentu.

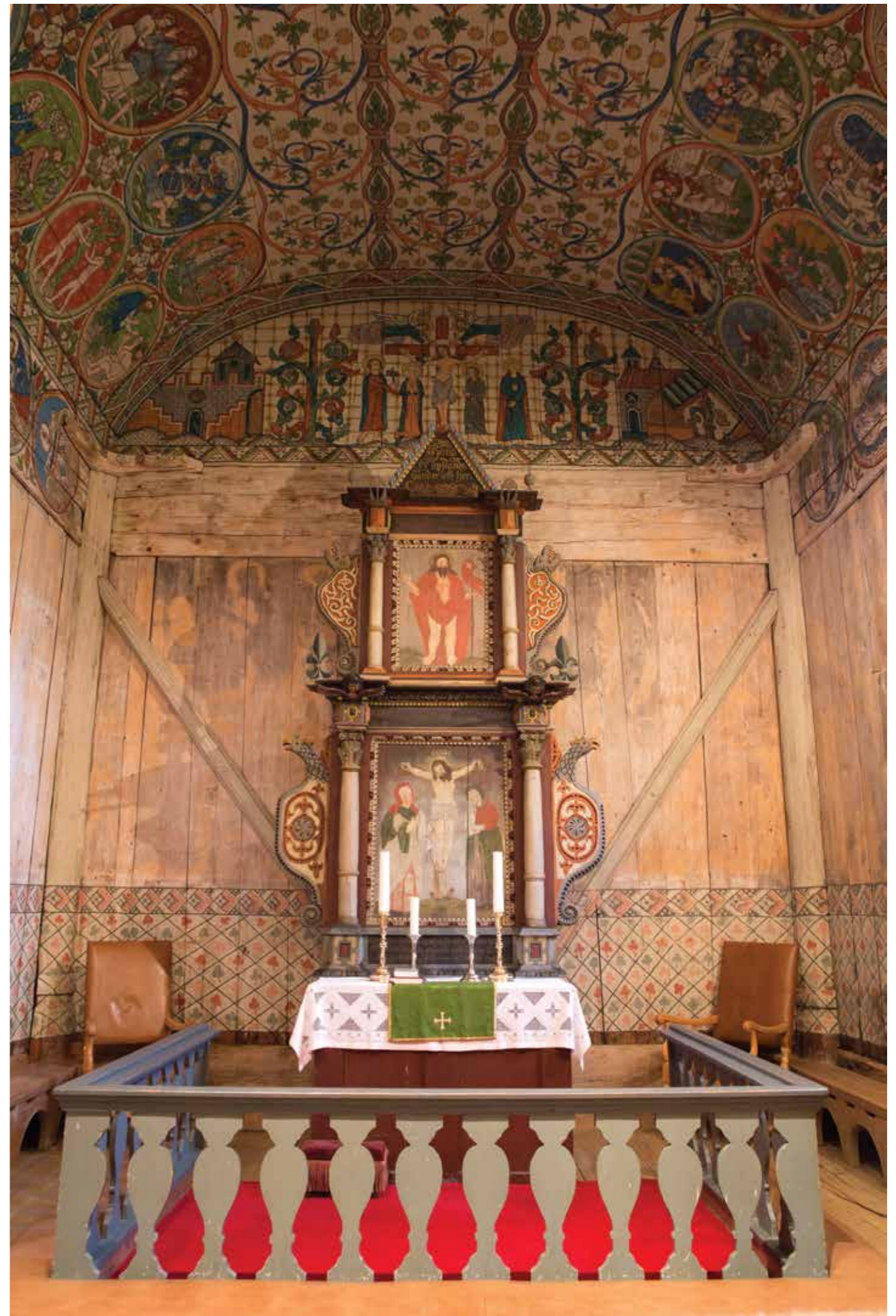
Obecny, dwupoziomowy ołtarz uchodzi za przykład tzw. jarlsbergskiego renesansu.

W zakrystii znalazły się dwa XVIII-wieczne (?) obrazy: jeden przedstawia Pasję, drugi — Jezusa i jawnogrzesznicę.

Eight consecration crosses can be seen in their original state in the church. On the north wall next to the gallery there are drawings of ships, e.g. a Hanseatic cog from the 15th c., and on the other end of this wall, under one consecration cross, there is a drawing of a human figure. In the chancel and in the north-east corner of the nave extant remains of the medieval frescoes, used to recreate a larger fragment can be seen.

The current two-tier altar is an example of the so-called Jarlsberg Renaissance.

The vestry features two 18th-century (?) paintings: one representing the Passion, the other – Jesus and a woman taken in adultery.

1
2

3

1. Høyjord: kościół od południa (dk) / Høyjord: south view of the church (dk)
2. Høyjord: cmentarz i kościół od północy (dk) / Høyjord: north view of the cemetery and church (dk)
3. Høyjord: ołtarz (dk) / Høyjord: altar (dk)

1	2	5
3	4	6 7 8

1. Højjord: nawa z centralnym „masztem” (dk) / Højjord: nave with a central ‘mast’ (dk)
2. Højjord: zacheuszek, pod nim graffiti (dk) / Højjord: consecration cross above some artwork (dk)
3. Højjord: skrzynia (dk) / Højjord: chest (dk)
4. Højjord: „baza” słupa narożnego (dk) / Højjord: ‘base’ of a corner stave (dk)
5. Højjord: graffiti (dk) / Højjord: artwork (dk)
6. Højjord: obraz pasyjny (dk) / Højjord: Passion painting (dk)
7. Højjord: „Jezus i jawnogrzesznicą” (dk) / Højjord: ‘Jesus and a Woman Taken in Adultery’ (dk)
8. Højjord: kurek z dachu (dk) / Højjord: weathervane (dk)

Eidsborg: kościół od strony północno-zachodniej (dk)
Eidsborg: north-west view of the church (dk)

27. Eidsborg

Telemark

Jeden z mniejszych *stavkirker* w kraju, jest położony nieco na uboczu, na pagórku, na wysokości 550 m n.p.m. w gminie Tokke w zachodnim Telemarku, około 80 km na południowy wschód od Rjukan. Efektowna budowla, niemal w całości kryta „łuskami” gontów lub ich imitacją, stoi tuż przy skansenie Vest-Telemark Museum. Była kilkakrotnie przebudowywana, a swój obecny wygląd zyskała w latach 1927–1929. W latach 2006–2007 wyremontowano i wzmocniono mocno nadwyrężoną więźbę dachową. Eidsborg jest kościołem muzealnym, w sezonie letnim – także parafialnym; ma 82 miejsca siedzące. Patronem jest św. Mikołaj z Miry/Bari, tradycyjnie zwany przez miejscowych „Nikulsem”. Jeszcze w XVIII wieku na św. Jana średniowieczny posążek Nikulsa obnoszono w uroczystej procesji najpierw dookoła kościoła, a potem po trzykroć okrążano z nim położone poniżej pobliskie jezioro, przypuszczalnie po to, by zapewnić parafii dobre zbiory. W 2003 roku tę katolicką tradycję na kilka lat wskrzeszono jako swoistą atrakcję turystyczną¹³⁴.

Po raz pierwszy kościół został wspomniany w źródłach z 1354 roku, ale jest starszy – na podstawie stylu (metoda dendrochronologiczna w tym przypadku zawiodła) obiekt jest datowany na ogół na połowę XIII wieku lub nieco później. Zwęglone drewno odkryte pod kościołem sugeruje istnienie w tym miejscu wcześniejszej budowli.

One of the smaller *stavkirker* in Norway, it is located off the beaten track, on a hill, at the height of 550 m.a.s.l. in the municipality of Tokke in western Telemark, about 80 km south-east of Rjukan. An impressive building, nearly completely covered with the ‘scales’ of shingle or their imitation, stands next to the open-air Vest-Telemark Museum. It has been reconstructed a few times and its present appearance dates back to the years 1927–1929. In 2006–2007 the dilapidated roof truss was renovated and strengthened. Eidsborg is a museum church and during the summer season also a parish one; it can seat 82 people. It is dedicated to St. Nicholas of Mira/Bari, traditionally called ‘Nikuls’ by the locals. Still in the 18th c. during the feast day of St. John the medieval statue of Nicholas was carried in a solemn procession first around the church and then three times around the nearby lake, probably to assure the parish a bountiful harvest. In 2003 this Catholic tradition was restored for a few years as a tourist attraction¹³⁴.

It first appeared in records in 1354, the church is in fact older – on the basis of its style (the dendrochronological method failed in this case) the building can be dated to the mid-13th c. or slightly later. The charred wood discovered under the church implies the existence here of an earlier building.

Eidsborg na rysunku z 1844 r. Symetryczne umiejscowienie sygnaturki zdaje się wskazywać na to, że w tym czasie nawa nie była jeszcze przedłużona o stare prezbiterium (RA)

Eidsborg in an 1844 drawing. The symmetrical location of the belfry seems to indicate that at that time the nave had not yet been extended by the old chancel (RA)

Jest to kościół typu A, bez spodnich legarów, postawiony bezpośrednio na kamiennej podmurówce. Otoczony arkadkowymi sobotami, które uchodzą za nieco późniejsze, brak kanalików drenujących w podwalinach sugeruje jednak, że soboty powstały w tym samym czasie co główna bryła budynku. Dach jest obecnie zwieńczony XVIII-wieczną dwukondygnacyjną sygnaturką z dwoma średniowiecznymi dzwonami. Wejście do nawy pierwotnie znajdowało się, nietypowo, od południowej strony.

Pierwszej większej przeróbki dokonano w 1655 roku, poprzez zbudowanie empory na północnej ścianie kościoła. W XVII wieku gruntownie remontowano także soboty i sygnaturkę. W latach 1825–1826 przeprowadzono kolejną przeróbkę: rozebrano pierwotne prezbiterium i zbudowano nowe, zrębowe o szerokości nawy (5,5 m) i długości 3 m, dosztukowując tam jednocześnie soboty. W południowej ścianie wycięto dwa okna. Nowe prezbiterium posłużyło jako przedłużenie nawy, gdy 20 lat później dobudowano kolejne prezbiterium, również wieńcowe. Ponieważ sygnaturka pozostała na swoim dawnym miejscu, jest ona wyraźnie przesunięta ku zachodniemu końcowi bryły kościoła, podczas gdy nowe, wysokie prezbiterium sprawia wrażenie ciała obcego. W czasie owej przebudowy w 1845 roku zaślepiono południowe wejście do nawy i wykonano nowe, od zachodu, a okna w południowej ścianie powiększono. Widoczną więźbę dachową zasłonięto sufitem, ściany przykryto wewnątrz panelami.

Podczas ostatniej, XX-wiecznej przebudowy usunięto znad nawy sufit, zdjęto pokrywające ściany

This is a type A church, without the ground sill, located directly on a stone base course. Surrounded with an arcaded pentice, said to come from a later time, the absence of drainage tubules in the ground beams implies, however, that the pentice originated at the same time as the principal part of the building. The roof is now topped by an 18th-century two-storey belfry with two medieval bells. Initially the entrance was, atypically, on the south side.

The first major alteration took place in 1655, when a gallery was built on the north wall of the church. In the 17th c. also the pentice and belfry were thoroughly refurbished. Another alteration comes from the years 1825–1826, when the original chancel was dismantled and a new log-built one was installed, the width of the nave (5.5 m), 3 m long, and a pentice was added to it. Two windows were cut in the south wall. The new chancel was used as an extension of the nave when 20 years later another chancel was added, also a square-log one. Since the belfry remained in its original position, it is now markedly shifted towards the west end of the church, while the new, tall chancel looks like a foreign body. During the 1845 reconstruction the south entrance to the nave was boarded up and a new one was made on the west side, while the windows in the south wall were enlarged. The visible roof truss was hidden behind a ceiling; the inner walls were covered by panels.

During the last reconstruction, taking place in the 20th c., the ceiling above the nave and the wall

panele i pomniejszono okna, by móc wyrównać pulpitowy dach sobót, a dobudowane prezbiterium pokryto gontem. W przedłużeniu nawy uzupełniono także polichromię.

Wśród badaczy panuje zgoda co do tego, że oryginalna jest pierwotna nawa z potężnymi, kloszowato zakończonymi narożnymi słupami, z podwalinami, oczepami i deskami ścian. Uważa się także, że średniowieczna jest część północnego i południowego ciągu sobót, obejmująca dawną nawę. Jej więźba dachowa, z tradycyjnymi wiązarami nożycowymi i jętkami, uchodzi, przynajmniej w jakiejś części, za XIX-wieczną kopię.

Znajdujący się w kruchcie po zachodniej stronie kościoła portal, podniszczony przez wiatry, deszcze, a przede wszystkim za sprawą smołowania, pochodzi z południowej ściany nawy¹³⁵ albo z pierwotnego prezbiterium¹³⁶. Jest flankowany zdobnymi półkolumnami z „lewkami” i wyposażony w wąską obecnie archiwoltę w tzw. stylu Atrå, rzeźbioną w smoki. Rzeźbiona jest także pierwsza przy kruchcie kolumnka w prawej arkadce sobót: kapitel i baza mają kształt zwierzęcych łbów.

Ze średniowiecznego wystroju zachował się w części wiszący nad ażurowym wejściem do prezbiterium, niegdyś malowany krucyfik, który zrekonstruowano, uzupełniając ubytki. Posążek Nikulsa od 1837 roku jest przechowywany w muzeum UiO, od 1965 roku w kościele znajduje się jego kopia.

Na narożnym słupie przy dawnym, zaślepionym południowym wejściu widnieje dość dobrze widoczna pionowa, czytana z dołu do góry runiczna inskrypcja:

*** R·ǫt·YRIBR·YNTIR
--r * (o)(n) * (g)ripr * (g)unar,

czyli: ...r, Ónn(?), Gríp, Gunnar¹³⁷. Są to imiona męskie.

Odkryte podczas restauracji w XX wieku polichromie dawnej nawy pochodzą z pierwszej połowy XVII stulecia. W dolnej partii ścian przedstawiają duże kwiatowe rozety, w środkowej umieszczono w arkadach sceny figuralne, u góry jest to akantowy fryz. Scena na północnej ścianie pochodzi z 1604 roku, przedstawia Trzech Króli i cud w Kanie Galilejskiej. Na południowej ścianie znajduje się motyw Panien Mądrych i Głupich z 1649 roku.

panels were removed and the windows reduced to even out the pulpit roof of the pentice, and the added chancel was roofed with shingle. The extended nave was covered with paintings.

Scholars agree that the initial nave with powerful corner posts flared at the top, with ground beams, wall plates and wall planks, are original elements. It is also believed that part of the northern and southern stretch of the pentice surrounding a former nave is also medieval. The roof truss, with traditional scissor straining beams and Colmar beams, is said to be, at least in part, a 19th-century copy.

The weatherworn portal in the porch on the west side of the church, damaged first of all because of tarring, comes from the south wall of the nave¹³⁵ or from the original chancel¹³⁶. It is flanked by ornate half-columns with ‘lions’ and has a now too narrow Atrå-style archivolt carved with dragons. Also the first pentice arcade at the porch on the right is carved: the capital and the base are in the shape of animals’ heads.

The surviving medieval furnishings include a partially intact crucifix, once painted, hung above the openwork chancel entrance; the crucifix was reconstructed and the missing parts added. The Nikuls figure has since 1837 been in the OU Museum; a copy of it has stood in the church since 1965.

The corner post at the old, boarded-up south entrance features a clearly visible vertical runic inscription read from bottom to top:

or: ...r, Ónn(?), Gríp, Gunnar¹³⁷. These are male names.

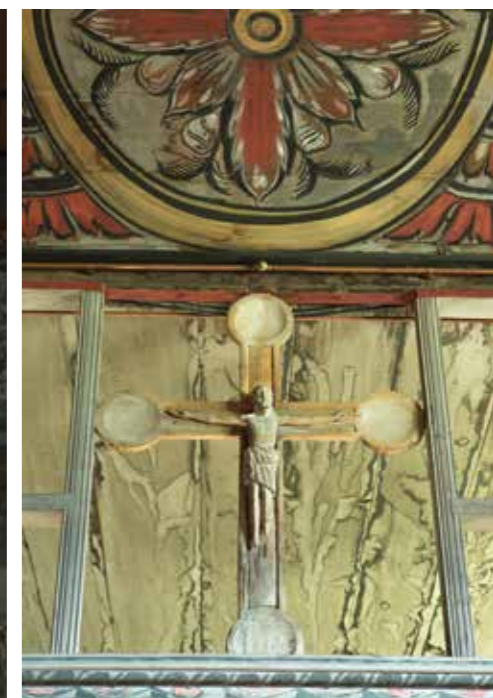
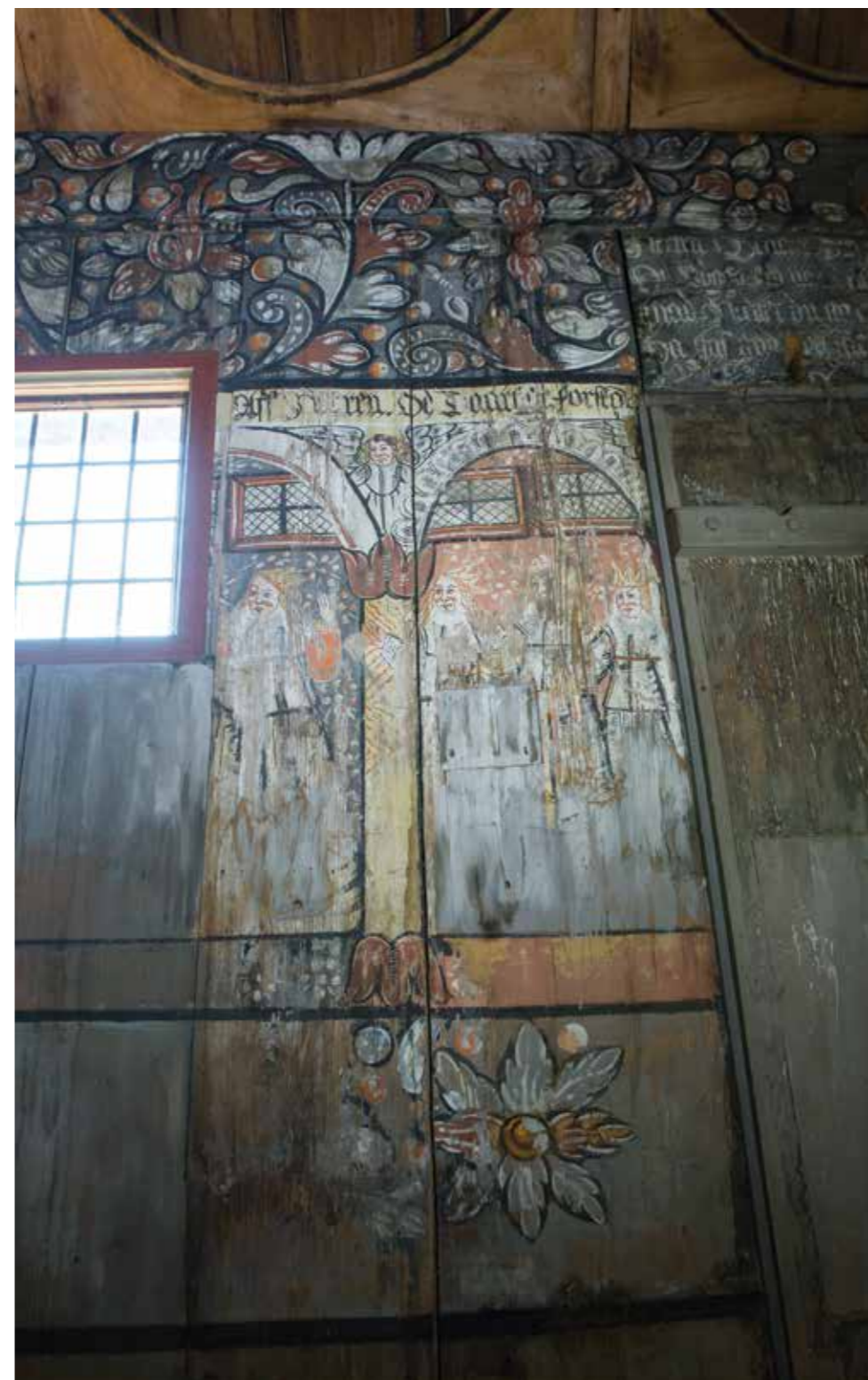
The paintings in the old nave discovered during 20th-century renovation work come from the first half of the 17th c. In the lower section of the walls there are large floral rosettes, in the central section there are figural scenes in the arcades and there is an acanthus frieze at the top. The 1604 scene on the north wall represents the Three Magi and the miracle at Cana of Galilee. The south wall features a motif of the Wise and Foolish Virgins of 1649.

1. Eidsborg: widok od południa (twl) / Eidsborg: south view (twl)
2. Eidsborg: widok kościoła od południowego zachodu (we) / Eidsborg: south-west view (we)
3. Eidsborg: arkadka sobót (dk) / Eidsborg: pentice arcade (dk)
4. Eidsborg: soboty (dk) / Eidsborg: pentice (dk)
5. Eidsborg: słup narożny nawy z widocznym w „bazię” ostatkiem podwaliny (dk)
Eidsborg: nave corner posts with an end of the ground sill visible in the 'base' (dk)

1. Eidsborg: opisywana inskrypcja runiczna (dk) / Eidsborg: runic inscription quoted (dk)
2. Eidsborg: zewnętrzny portal zachodni (dk) / Eidsborg: outer west portal (dk)
3. Eidsborg: detal zewnętrznego portalu zachodniego (we) / Eidsborg: detail of the outer west portal (we)
4. Eidsborg: rzeźbiona kolumnienka w sobotach (dk) / Eidsborg: carved column in the pentice (dk)

1	4
2	5
1. Eidsborg: nawa i prezbiterium (dk) / Eidsborg: nave and chancel (dk)
 2. Eidsborg: fragment polichromii z motywem Trzech Króli. W kącie widoczna współczesna kopia posążka Nikulsa (dk)
Eidsborg: fresco fragment with the motif of the Three Magi. In the corner a contemporary copy of Nikuls statue (dk)
 3. Eidsborg: fragment polichromii z motywem Panien Mądrych i Głupich (dk)
Eidsborg: fresco fragment with the motif of the Wise and Foolish Virgins (dk)
 4. Eidsborg: gotycki krucyfiks nad wejściem do prezbiterium (dk) / Eidsborg: Gothic crucifix over the chancel entrance (dk)
 5. Eidsborg: posążek Nikulsa, obecnie w Oslo, KHM (dk) / Eidsborg: Nikuls statue, now in Oslo, KHM (dk)

Heddal: widok od południowego wschodu (we)
Heddal: south-east view (we)

28. Heddal

Telemark

„Drewniana katedra” pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny to największy (26 m wysokości, 20 m długości) i najefektowniejszy z istniejących *stavkirker* Norwegii. Kościół stoi na równinie w gminie Notodden, nieopodal drogi E134 (Oslo – Hauge-sund). Przed rokiem 1918 kościół był znany jako **Hitterdal**. Ze względu na swoje położenie i efek-towny wygląd został „odkryty” przez turystów już na początku XIX wieku. Służy do dziś jako kościół parafialny, ma 183 miejsca siedzące.

Obiekt po raz pierwszy został wspomniany w 1315 roku. Niektórzy badacze uważali, że prezbite-rium w Heddal jest XII-wieczne, około 100 lat starsze od nawy, i że pierwotnie mogło stanowić nawę mniej-szego kościoła stojącego w tym miejscu¹³⁸; obecnie jednak datuje się całość na około 1250 rok lub nieco później. Badania dendrochronologiczne wskazują na XI i XII wiek, przypuszczalnie więc obecna bu-dowla nie była pierwszym kościołem tu stojącym.

Jest to kościół typu B, z nawą o 20 wewnątrz-nych słupach-kolumnach, z których 12 sięga pod-łogi i dalej, do gniazd w znajdujących się pod nią legarach. Słupy te są stabilizowane podwójnymi ściągami i krzyżownicami, jak w Borgund. Prezbite-rium zakończone dużą absydą jest również „ba-zylikowe”, a jego „górną kondygnacja” opiera się na sześciu słupach-kolumnach sięgających podłogi i dwu słupach „wiszących”. Konstrukcja, niespo-tykana w prezbiteriach, wykazuje cechy typu Kau-panger. Jest prawdopodobne, że wszystkie te słupy były kiedyś „wiszące”. Osobliwością jest tu fakt zwień-czenia wieżyczką nie tylko nawy, ale także umiesz-czenie osobnej sygnaturki nad prezbiterium, co

St. Mary’s ‘wooden cathedral’ is the largest (26 m in height, 20 m in length) and most impressive of the extant *stavkirker* in Norway. The church stands on a plain in the municipality of Notodden, near the E134 road (Oslo – Hauge-sund). Before 1918 the church was known as **Hitterdal**. Due to its location and impressive appearance, it was ‘discovered’ by tourists in the early 19th c. It has been a parish church to date and can seat 183 people.

It first appeared in records in 1315. Some scho-lars believed that the chancel in Heddal comes from the 12th c., and is around 100 years older than the nave and that it initially may have been the nave of a smaller church standing on this site¹³⁸; now, howe-ver, the entire building can be dated to about 1250 or slightly later. Dendrochronological tests point to the 11th and 12th c., and so probably the present building is not the first church on this site.

This is a B-type church whose nave has 20 inner posts-columns, 12 of which reach down to the floor and farther, to the sockets in the rafters under the floor. The posts are stabilised by double string beams and cross braces, as in Borgund. The chancel, finished with a large apse, is also basilical, its ‘upper tier’ resting on six posts-columns which reach down to the floor and two ‘hovering’ posts. The construction, not occurring in chancels, shows features of the Kaupanger type. It is possible that all the posts were once suspended. Interestingly, a tower is placed not only above the nave, but also there is a separate belfry above the chancel, which, coupled with a cone-like tower above the apse and

Rysunek Schiertza z *Denkmale...*, który posłużył jako wzór przy restauracji Heddal (RA)
A drawing by Schiertz from *Denkmale...*, used as a model during the renovation of Heddal (RA)

w połączeniu z szyszkowatą wieżyczką nad absydą i krytym gontem wielopołaciowym dachem nadaje świątyni szczególnie efektowny, „gotycki” wygląd. Kościół jest otoczony sobotami, arkadkowymi od zachodu i południa, „ślepy” zaś od północy i wschodu.

Obecny kształt kościoła jest jak najbardziej historyczny; jego trzy wieżyczki zostały opisane już w protokole wizytacji z roku 1595¹³⁹. Wiadomo o przebudowie w XVII wieku, w trakcie której ścięto kolumny prezbiterium i podwieszono nad nim płaski sufit, wycięto też okna i wymalowano w motywy roślinne ściany, zamalowując średniowieczne polichromie. Kościół bardzo podupadł w XVIII wieku, po raz pierwszy na wielką skalę był reperowany i przebudowywany w latach 1816–1825. Budowlę restaurowano ze zmiennym szczęściem w połowie XIX wieku, kiedy to między innymi zlikwidowano poreformacyjne elementy wystroju. Z nawy i prezbiterium usunięto wówczas centralne „maszty” o niejasnym pochodzeniu.

Przypuszczalny średniowieczny wygląd przywrócono wnętrzu dopiero w latach 1952–1954, między innymi odtwarzając (?) słupy prezbiterium, usuwając okna i przywracając małe, okrągłe okienka w „górną kondygnację”. Przy tej restauracji jako wzorca używano między innymi rysunków wykonanych przez Flintoe i Schiertza.

shingle multiple-gable roof gives the church a special, ‘Gothic’ look. The church is surrounded by a pentice, with arcades on the west and south, but blank on the north and east.

The current appearance of the church is by all means historical; its three towers were described already in a visitation report of 1595¹³⁹. During 17th-century reconstruction work the columns of the chancel were cut off and a flat ceiling was installed above it; windows were cut out and the medieval frescoes painted over with floral motifs on the walls. The church fell into disrepair in the 18th c. and was first extensively repaired and reconstructed in the years 1816–1825. The building was restored with varying success in the mid-19th c., when e.g. the post-Reformation furnishings were removed. It was then that the central ‘masts’ of unclear provenance were removed from the nave and the chancel.

The probable medieval appearance of the interior was restored only between 1952–1954, by changing e.g. the posts of the chancel, removing windows and reinstalling small and round ones in the ‘upper tier’. The renovation was patterned e.g. on the drawings by Flintoe and Schiertz.

From 25 to 30 percent of the building’s inventory items are believed to be originally medieval. There is no unanimity, though, as to exactly which elements

Mówi się, że średniowiecznej proveniencji jest aktualnie 25–30% substancji budynku, nie ma jednak zgody co do tego, których dokładnie elementów to dotyczy. Na przykład według Storslettena¹⁴⁰ oryginalne są spodnie legary, słupy narożne, części więźby dachowej, w całości wieżyczka nad absydą, oczepy ścian i część ich desek, podczas gdy według L. Anker¹⁴¹ – tylko cztery słupy narożne, deski ścian nawy, dwa ze słupów niosących podłogi z maskaronami, fragmenty wsporników i spora część prezbiterium łącznie z sygnaturką.

Kościół ma aż cztery średniowieczne portale: po jednym z trzech stron nawy i w prezbiterium od południa. Konstrukcyjnie są to portale panelowe, flankowane półkolumnami z kapitelami, zwieńczone archiwoltami. Od ornamentów grupy Sogn-Valdres tutejszą rzeźbę odróżnia jednak brak skrzydlatych „smoków” i obfitsze występowanie motywów roślinnych i figuralnych. Panele trzech portali pełne są posplatanych węży i „węziosmoków”, a na kapitelach ich kolumnienek zamiast zwykłych długoszyich „lewków” znajdują się fantastyczne, często humanoidalne figury. Niezwykle jest zwieńczenie prawego kapitelu kolumnienki zachodniego portalu, przedstawiające walczące ze sobą niedźwiadki. Inny jest czwarty portal, od północy (w ogóle rzadko spotykany), w całości pokryty ornamentem roślinnym. Ornamenty takie jak w Heddal datuje się na XIV wiek. Zewnętrzne portale sobót zostały odtworzone według rysunków Schiertza.

Heddal w 1892 r. Widoczne usunięte później okna. Fot. A. Lindahl (NB)

Heddal in 1892. Visible windows, later removed. Photo A. Lindahl (NB)

Heddal w trakcie rekonstrukcji w latach 1952–1954 (RA)

Heddal under reconstruction in the years 1952–1954 (RA)

are concerned. For instance, according to Storsletten¹⁴⁰ what is original are: the ground sill, corner posts, part of the roof truss, the entire tower and apse, wall plates and some of the wall planks, while according to L. Anker¹⁴¹ – only the four corner posts, nave wall boards, two of the posts not reaching down to the floor with mascarons, fragments of brackets and a large part of the chancel along with the belfry date back to the Middle Ages.

The church has as many as four medieval portals: one each on the three sides of the nave and one in the chancel on the south side. Construction-wise these are jamb portals, flanked by half-columns with capitals, and topped by archivolts. The sculptures here differ from the ornaments of the Sogn-Valdres group by the absence of winged ‘dragons’ and more frequent floral and figural motifs. The panels of three portals are full of intertwined serpents and ‘serpent-dragons’, the column capitals featuring fantastic, often humanoid figures instead of long-necked ‘lions’. The unusual top of the right-hand side column capital of the west portal represents fighting cub bears. The fourth portal, on the north (a very rare phenomenon) is different in that it is completely covered with a floral ornament. Ornaments like the ones in Heddal date back

to the 14th c. The external portals of the pentice were recreated after Schiertz’s drawings.

Innym rzeźbionym elementem dekoracji są kopie maskaronów u szczytu słupów.

Ze średniowiecznego wyposażenia Heddal w o-biekcie zachowały się: stojący po prawej stronie w prezbiterium tzw. fotel biskupi, czyli bogato rzeźbione siedzi-sko z wyobrażeniem konnych wojowników rodem z *Sagi rodu Wölsungów* na oparciu i smoczymi pyskami po jego bokach, dalej skąpo rzeźbiona wielka ława po lewej stronie prezbiterium i tamże wisząca kadziel-niczka. Jeszcze jedna rzeźbiona ława z moty-wem postaci Gunnara z *Sagi rodu Wölsungów* znajduje się obecnie w Muzeum Ludowym w Oslo. W muzeum UiO są przechowywane: malowane frontale (antependium), akwa-manila i stale tam eks-ponowany, ogromny żelazny kandelabr.

Na ścianach nawy zachowały się XVII-wieczne polichromie w formie ozdobnych, akantowych fryzów, a na ścianach prezbite-rium – postaci apostołów. Polichromie te przykry-wają wcześniejsze, średniowieczne zdobienia.

Część ołtarza z wyobrażeniami Narodzin Chry-stusa (w predelli), Ostatniej Wieczerzy, Ukrzyżowa-nia i, powyżej, Wniebowstąpienia pochodzi z roku 1667, z kolei drewniana chrzcielnica jest współczesną kopią obiektu z nieistniejącego już *stavkirke* Atrå.

Copies of mascarons at the apex of the posts are another sculpted decorative element.

The surviving medieval furnishings of Heddal include: the so-called bishop's armchair in the chan-cel on the right; the richly carved seat has an image of equestrian warriors from *The Saga of the Völsungs* on the backrest and dragons' snouts on the sides. Moreover, there is a large carved pew on the left of the chan-cel and a small thurible that hangs there. One more carved pew with a motif of the Gunnar figure from *The Saga of the Völsungs* can be found now in the Museum of Cultural Heritage in Oslo. The OU Museum houses: a painted frontal (an-terpendium), an aqua-manile and a huge iron chandelier, which is a permanent exhibit.

The nave walls feature 17th-century frescoes in the form of decorative, acanthus-leaf friezes, while the figures of the apostles adorn the chancel walls.

The frescoes cover earlier, medieval decorations.

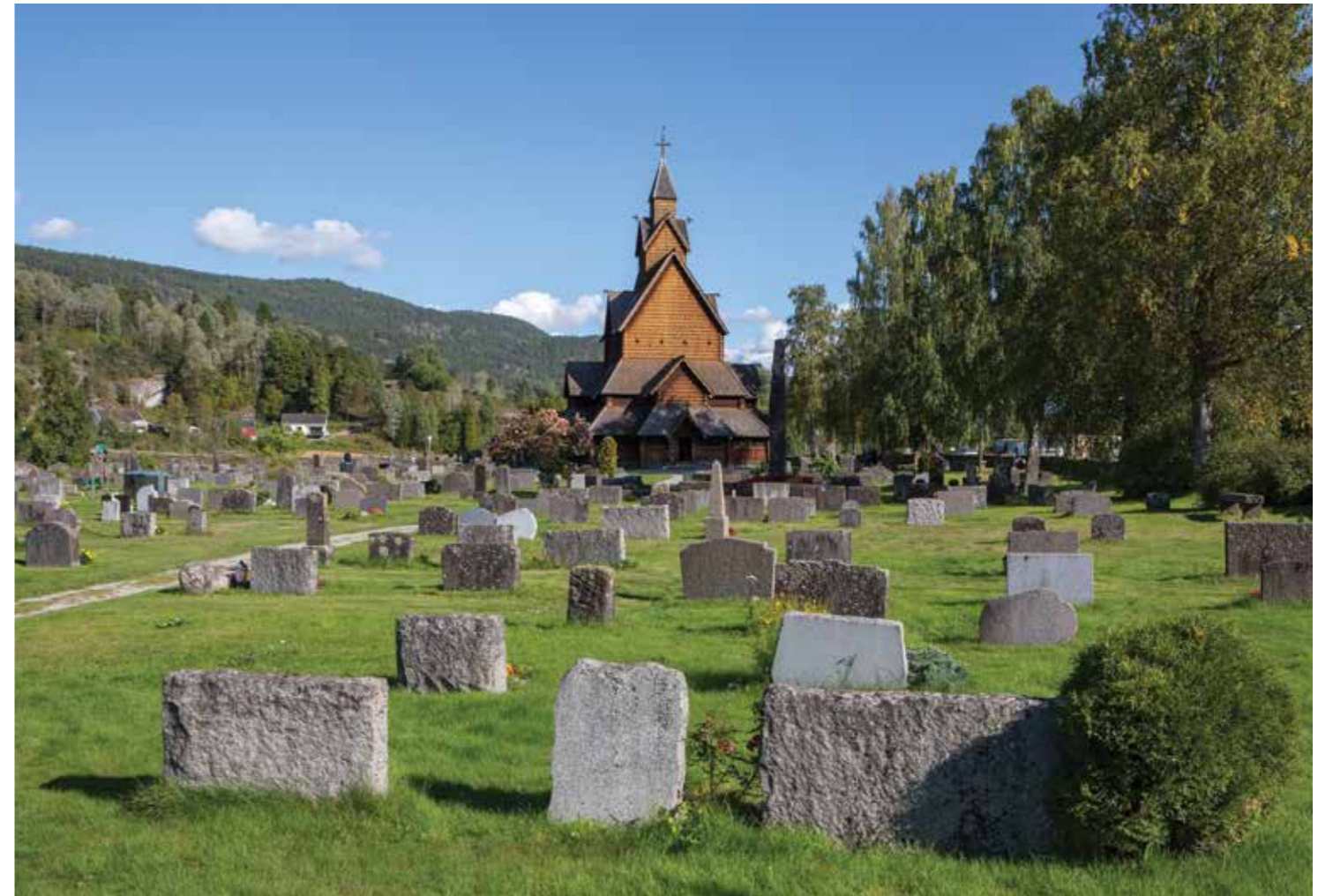
A part of the altar representing the Nativity of Christ (in the predella), the Last Supper, Cruci-fixion, and, above, Ascension, comes from 1667, whereas the wooden baptismal font is a present-day copy of that from the stave church at Atrå, which is no longer in existence.

Frontale z Heddal: Chrystus w otoczeniu apostołów (KHM)
Frontal from Heddal: Christ Surrounded by the Apostles (KHM)

Heddal: detal predelli, 1667 (dk) / Heddal: predella detail, 1667 (dk)

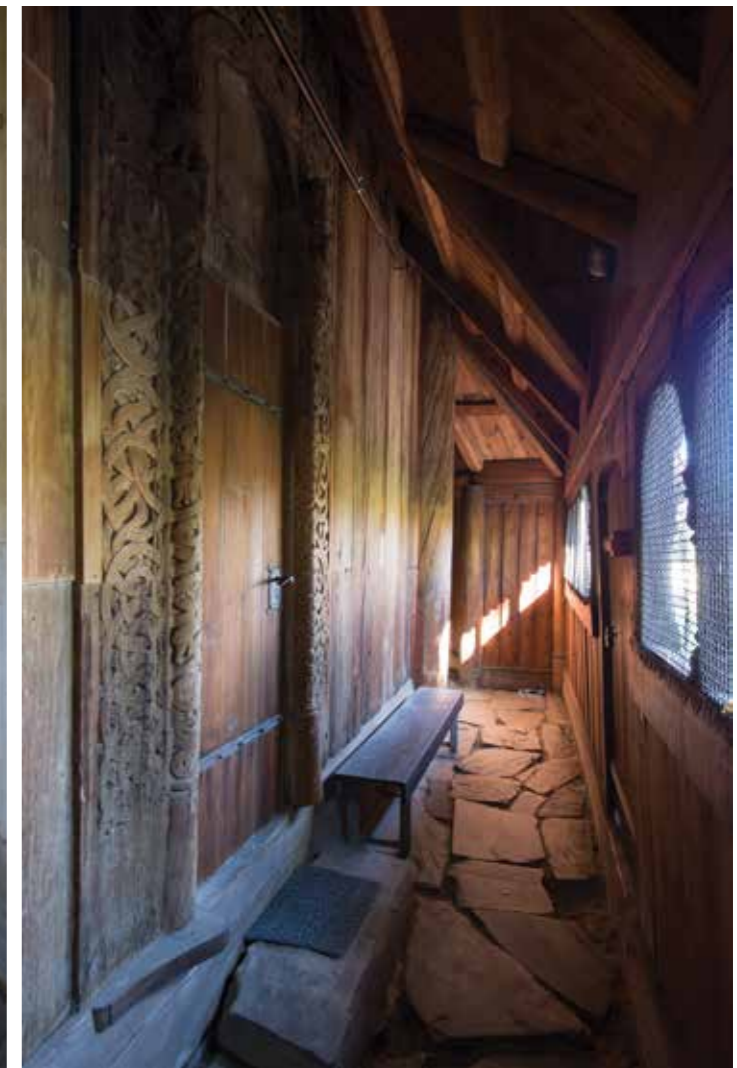
1

1. Heddal: widok od zachodu (dk) / Heddal: west view (dk)

2

2. Heddal: kościół od południowego zachodu (dk) / Heddal: south-west view of the church (dk)

1. Heddal: portal północny (dk) / Heddal: north portal (dk)
2. Heddal: południowy portal nawy (dk) / Heddal: south nave portal (dk)
3. Heddal: portal zachodni (dk) / Heddal: west portal (dk)
4. Heddal: soboty (dk) / Heddal: pentice (dk)
5. Heddal: soboty; widoczny południowy portal prezbiterium (dk)
Heddal: pentice, visible south chancel portal (dk)
6. Heddal: detal zachodniego portalu (dk) / Heddal: west portal detail (dk)
7. Heddal: detal portalu (dk) / Heddal: portal detail (dk)

1	5	6
2	3	4
		7

1. Heddal: wnętrze kościoła widziane od strony zachodniego wejścia (dk) / Heddal: church interior seen from the west entrance side (dk)
2. Heddal: chrzcielnica (dk) / Heddal: baptismal font (dk)
3. Heddal: „fotel biskupi” (dk) / Heddal: 'bishop's chair' (dk)
4. Heddal: kadzielniczka (dk) / Heddal: thurible (dk)
5. Heddal: ołtarz w części XVII-wieczny (dk) / Heddal: altar, partly from the 17th c. (dk)
6. Heddal: żelazny kandelabr, obecnie w KHM (twl) / Heddal: Iron chandelier, currently at KHM (twl)
7. Heddal: fragment polichromii z postacią św. Piotra (dk) / Heddal: fresco fragment with a figure of St. Peter (dk)

Kościół w Karpaczu od północnego zachodu (dk)
North-west view of the church in Karpacz (dk)

29

... i wreszcie **Wang**
... and finally: **Vang**

Valdres; obecnie Karpacz
Valdres; now Karpacz

Stavkirke z Karpacza stał pierwotnie nad jeziorem Vangsmjøsi w gminie Vang w regionie Valdres, około 12 km na wschód od opisanego wcześniej obiektu w Øye. Przez mniej więcej 600 lat służył w Vang jako tamtejszy kościół parafialny. Jednak na początku XIX wieku kościół stał się dla parafii za ciasny i w 1830 roku zdecydowano się wznieść nowy; jego budowę zakończono w 1839 lub 1840 roku. Stary kościół postanowiono rozebrać, a budulec sprzedać na aukcji. W ratowanie zabytku zaangażował się świadomy jego historycznej wartości wspomniany już wielokrotnie profesor Johann Christian Dahl. Miał wiele pomysłów na zachowanie kościółka dla potomności, ale wszystkie usiłowania spełzyły na niczym. Ze względu na koszty muzeum bergeńskie nie zdecydowało się na przeniesienie budynku do siebie, nie chciała go też dyrekcja parku pałacowego w Christianii/Oslo, a hrabia Herman Wedel Jarlsberg¹⁴², który postanowił kupić kościółek dla swojej położonej pod stolicą rezydencji w Bogstad, niespodziewanie zmarł. Zdesperowany Dahl już miał wyłożyć własne środki na kupno zabytku, kiedy pomoc zaofiarował zainteresowany „starożytnościami”, świeżo intronizowany król Prus Fryderyk Wilhelm IV. Ostatecznie Dahl kupił obiekt w jego imieniu¹⁴³. Kościółek został rozebrany pod sumiennym nadzorem przysłanego przez Dahla do Valdres rysownika i architekta Schiertza, po czym wysłany

The *stavkirke* from Karpacz was originally situated on Lake Vangsmjøsi in the municipality of Vang, Valdres region, about 12 km east of the aforementioned church in Øye. It was a local parish church in Vang for around 600 years. However, in the early 1800s the church proved too small for the parish and in 1830 a decision was made to build a new one. The construction was finished in 1839 or 1840. The old church was to be dismantled and its timber auctioned off. The campaign to save the building was led by the aforementioned Professor Johann Christian Dahl, who was well aware of its historical value. Dahl had a number of ideas for keeping the church for posterity, but all his efforts were to no avail. Due to the high costs, the museum in Bergen did not take the decision to relocate the building to its own premises. Nor was it accepted by the management of the palace park in Christiania/Oslo, and Count Herman Wedel Jarlsberg¹⁴², who had decided to purchase the church for his Bogstad residence which was located near the capital, died unexpectedly. In despair, Dahl was about to lay out his own money for the purchase, when help was offered by the newly enthroned King Friedrich Wilhelm IV of Prussia, who was interested in ‘antiquities’; Dahl eventually bought the building on the monarch’s behalf¹⁴³. The church was disassembled under the thorough supervision of the draughtsman and architect Schiertz, dispatched by Dahl to Valdres, then

najpierw do Berlina, a potem, w roku 1842, do Brückenbergu w Riesengebirge (obecnie Karpacz w Karkonoszach), gdzie wzniesiono stojący tam do dziś obiekt. Od 1844 roku pełni funkcję sakralną w miejscowej parafii ewangelicko-augsburskiej.

Kościół Wang po raz pierwszy został wspomniany w rachunkach nuncjusza papieskiego z 1327 roku. Dahl jednak uważał, że budowla może być nawet XI-wieczna. Aktualnie snycerka w budynku jest datowana na okres po 1200 roku¹⁴⁴.

Kościół jest prostą konstrukcją typu A, z węższym od nawy przbiterium, przypominającą inne kościoły Valdres, takie jak Reinli i Hedalen. Jednakże, podobnie jak świątynia w Øye, Wang ma cztery wewnętrzne słupy-kolumny, które w pewnym sensie dzielą nawę na główną i dwie boczne, przez co wykazuje cechy zbliżone do kościołów halowych. Te wolnostojące słupy, pierwotnie zagnieżdżone w podpodłogowych legarach, usztywnione idącymi w poprzek nawy podwójnymi ściągami z „krzyżami św. Andrzeja” i umieszczonymi pod nimi konsolowymi wspornikami, nie pełniły więc funkcji narożnych słupów „wyższej kondygnacji”, jak w kościołach „bazylikowych”. Nie można też wykluczyć, że kiedyś słupy te były dłuższe i podpierały wieżyczkę, w którą na jakimś etapie kościół został wyposażony. Jednak już na etapie rozbiórki obiektu słupy te nie spełniały żadnej funkcji. Budowla była otoczona sobotami, dach i daszki były kryte gontem. W prezbiterium znajdowało się pokryte

sent first to Berlin and later, in 1842, to Brückenberg in Riesengebirge (now Karpacz in the Karkonosze/Giant Mountains), where the building was built and has stood to date. Since 1844 it has been used for religious worship in the local Lutheran parish.

Vang church first appeared in the 1327 accounting documents of the papal nuncio. Dahl believed, however, that the building may have dated back to as early as the 11th c. At present the woodwork of the church is dated to after 1200¹⁴⁴.

The church is in fact a simple A-type construction, with the chancel narrower than the nave, as in the other Valdres churches, such as Reinli and Hedalen. However, as the church in Øye, Vang has four inner posts-columns, which in a sense divide the interior in the nave and two aisles, thanks to which it bears a resemblance to hall churches. The free-standing posts, originally inset in the rafters under the floor, and stabilised by the double girding beams with ‘St. Andrew’s crosses’ running transversely across the nave and the consoles under the beams, were not, then, the corner posts of the ‘upper tier’, as in basilical churches. It cannot be ruled out that at

one point the posts were longer and supported the tower and installed in the church at one time. However, during the dismantling the posts played no function. The building was surrounded with a pentice, the main and smaller roofs were covered with shingle. The chancel featured a frescoed pseudo-barrel vault. Since the Reformation

Vang przed demontażem. Akwarela F. Schiertza (RA)
Vang before dismantling. A watercolour by F. Schiertz (RA)

Vang z usuniętym dachem. Widoczne wewnętrzne słupy i kolebka sklepienia prezbiterium. Nie jest to przypuszczalnie etap rozbiórki, a raczej próba ukazania nietypowej konstrukcji. Akwarela F. Schiertza (RA)

Vang with its roof removed. Visible inner posts and the barrel of the chancel vault. This is probably not so much a dismantling stage but an attempt to show an atypical construction. A watercolour by F. Schiertz (RA)

polichromią pseudokolebkowe sklepienie. Od czasów reformacji kościół miał szereg okien, była tu też nigdyś wolnostojąca dzwonnica.

Kiedy Schiertz latem 1841 roku przybył do Vang, by nadzorować demontaż obiektu, kościół był już pozabawiony widzianych jeszcze przez Dahla (?) sobót. Nie miał też znanej z XVII-wiecznych rachunków sygnaturki i kryty był trwalszym od gontów łupkiem.

the church had a number of windows and a free-standing belfry.

When Schiertz came to Vang in the summer of 1841 to supervise the disassembly, the church no longer featured the pentice which Dahl had been able to see (?). Nor was there a belfry, recorded in 17th-century ledgers, and it was covered by slates, which were more weather resistant than shingle.

Historyczny wygląd kościoła Wang sugerowany przez Dahla (NB)
Historical appearance of Vang church as suggested by Dahl (NB)

Schiertz wykonał 21 rysunków dokumentujących obiekt, a także rysunek budowli w jej domniemanej, średniowiecznej postaci, pozostając wyraźnie pod wpływem wcześniejszej, artystycznej wizji Dahla. Obaj wzorowali się przy tym na najlepiej zachowanym podobnym zabytku, czyli kościółku z Borgund. Z niejasnego powodu w wizji zarówno Dahla, jak i Schiertza można zobaczyć przyczepioną do prezbiterium, krytą hełmem, barokową w kształcie absydę z lukarnami¹⁴⁵.

Montujący kościółek śląscy cieśle na swój sposób zinterpretowali projekty Dahla i Schiertza; niektóre części obiektu odtworzyli jednak dosyć wierne – tak jak na przykład wzorowaną na kościele w Borgund sygnaturkę czy też wspomnianą ab-

Evidently influenced by Dahl’s earlier artistic vision, Schiertz made 21 drawings documenting the building and a drawing of it as a medieval edifice. Both painters patterned themselves on the church at Borgund, which was the best preserved building of the type. For some obscure reasons both Dahl’s and Schiertz’s designs feature a Baroque-shaped dome-covered apse with dormers attached to the chancel¹⁴⁵.

The Silesian carpenters who re-assembled the church took liberties with Dahl’s and Schiertz’s design, but some parts, such as the belfry patterned after the one in Borgund or the aforementioned apse, were recreated rather faithfully. The mandatory ‘dragon’ gable ends are present here as well. The roof

sydę. Nie zabrakło obowiązkowych „smoczyc” sterczyn na końcach kalenicy. Dach pokryto łupkiem. Z powodów klimatycznych (?) przeszklono wszystkie możliwe otwory. Dotychczas uważano¹⁴⁶, że miejscowi cieśle wybiórczo wykorzystali dostarczony z Norwegii oryginalny budulec; badania źródeł wskazują jednak na to, że za wszelką cenę starano się zużyć cały dostępny norweski materiał¹⁴⁷. Nie wiadomo jednak, ile tego materiału dotarło na Śląsk.

Uważa się, że w dzisiejszej świątyni Wang oryginalne średniowieczne są co najmniej częściowo podwaliny i oczepy, słupy narożne i cztery (trzy?) słupy wewnętrzne oraz trzy panelowe portale¹⁴⁸. Żadnego z portali nie umieszczono jednak tak jak w oryginalnym obiekcie – wszystkie pozamieniano miejscami: obecny wewnętrzny portal zachodni stał kiedyś w południowej ścianie prezbiterium, obecny portal południowy znajdował się w ścianie zachodniej, za to obecny północny portal był kiedyś portalem południowym nawy. Dwa ostatnie portale są na dokładkę obrócone snyderką do wewnątrz! Dzisiejszy zewnętrzny portal zachodni został wyrzeźbiony przez śląskiego snycerza Jannowitza, który wykonał także dekoracje kapiteli mniejszych słupów we wnętrzu. Kapitele czterech głównych słupów-kolumn są oryginalne, romańskie. Stylistycznie wykazują powiązanie z obecnymi portalami północnym i południowym. Należą one do dużej grupy typu Sogn-Valdres, przy czym południowy ma nietypowy, tzw. trójlistny łuk. Portal zachodni jest z kolei uderzająco odmienny od tamtych dwóch i ozdobiony został zoomorficznym motywem zwierząt połączonych w łańcuch, tak jak portale z kościołów w Øye, Vågå i Ringebu. Portal ten jest być może młodszy od pozostałych lub pochodzi z innego obiektu¹⁴⁹.

Deski polichromowanego sklepienia prezbiterium nigdy nie dotarły z Berlina do Brückerbergu, i dotychczas nie udało się ich odnaleźć. Wiadomo

Vang: dawny portal zachodni, obecnie południowy, za Dietrichsonem

Vang: a former west, now south portal, after Dietrichson

is covered with slates. All the windows are double glazed because of the poor weather conditions. It was believed until recently¹⁴⁶ that the local carpenters used at random the original timber shipped from Norway. Source studies indicate, however, that all of the Norwegian timber was reused¹⁴⁷. How much of this material did actually make its way to Silesia cannot be ascertained, though.

The originally medieval elements of today's Vang church include at least partially the ground beams and wall plates, corner posts and four (three?) inner posts, and three jamb portals¹⁴⁸. None of the portals was installed as in the original church. All were misplaced: what is now the inner west portal was once in the south chancel wall; what is now a south portal was located in the west wall, while today's north portal used to be the south portal of the nave. In addition, the carved elements of the two last portals face the interior! Today's outer west portal was carved by the Silesian woodcarver Jannowitz, who also made the decorations of the capitals of the smaller posts of the interior. The capitals of the four main posts-columns are originally Romanesque and are stylistically akin to the current north and south portals. These belong to a large group of the Sogn-Valdres type; the south portal has an atypical, trefoil cusped arch. The west portal is in turn strikingly different from the other two and is decorated with a zoomorphic motif of animals forming a chain, like the portals from the churches in Øye, Vågå and Ringebu. The portal may either be earlier than the other ones or comes from another church¹⁴⁹.

The planks of the fresco chancel vault never came from Berlin to Brückerberg and have not been found since. We do know what the paintings depicted since Schiertz made watercolours of them. The east arch featured the Crucifixion and the west one the Last Supper.

Vang: płyta pokazująca miejsce, gdzie niegdyś stała „świątynia Wang” (dk)

Vang: a plaque indicating the original site of Vang church (dk)

jednak, co owe polichromie przedstawiały, ponieważ Schiertz wykonał ich akwarelowych wizerunki. Na półkolu wschodnim widniało tam Ukrzyżowanie, zaś na zachodnim – Ostatnia Wieczerza.

Malowidło szczytu kolebki to Chrystus Triumfujący; na jednej jej stronie w pasie górnym widnieje Matka Boska w otoczeniu aniołów, a w pasie dolnym przedstawiono sceny obmywania nóg, pojmania Chrystusa i biczowania.

Na drugiej stronie kolebki w pasie górnym widnieje sześciu apostołów i osobliwa postać z różkami (Mojżesz?) i duszami (?) na kolanach, w dolnym pasie – Zdjęcie z krzyża, Zmartwychwstanie i Chrystus u wrót piekieł.

Z kolei na ścianach prezbiterium znajdowały się fryzy z Sądem Ostatecznym z jednej strony i scenami z legendy o św. Hallvardzie z drugiej¹⁵⁰.

W Norwegii pozostały trzy rzeźbione panele pochodzące z Vangu, być może są to fragmenty ozdobnej szafy, obecnie w muzeum UiO (nr inw. 6376). Na plebanii w Karpaczu przechowuje się luzem figurę długoszyjnego lewka z któregoś z portali.

Na obrzeżu dawnego południowego portalu nawy, obecnie umieszczonego po stronie północnej, znajduje się zatarty napis runiczny odczytywany jako:

[æintriþi (: skar (: mia:finkr : s(o)=nr : olafs (:) ila/alo],

czyli *Eindriði skar mjáfingr sonar Ólafs illa/av lo*¹⁵¹, co interpretowane jest jako: „Wyciął to zręcznopalcy Endride, syn złego Olafa/Olafa z Lo”.

Obecni opiekunowie obiektu mają pełną świadomość średniowiecznej tradycji związanej ze *stavkirker*. Dach i daszki świątyni Wang znów pokryto gontem, usunięto też nieszczęśliwie niegdyś położoną farbę, powracając do tradycyjnego smołowania.

Każdy z zachowanych *stavkirker*, z wyjątkiem może Borgund, jest w mniejszym lub większym stopniu rekonstrukcją. Przy oględzinach kościoła Wang paląco aktualne staje się jednak pytanie: gdzie kończy się rekonstrukcja, a zaczyna powstała na bazie mocno ograniczonej liczby oryginalnych elementów imitacja?

The painting at the top of the barrel is the Triumphant Christ; on one side of the barrel in the upper section there is the Virgin Mary surrounded by angels and in the lower section scenes of the washing of feet, Christ's arrest and flagellation.

On the other side of the barrel in the upper section there are six apostles and a bizarre figure with horns (Moses?) and souls (?) on knees, in the lower section – the Deposition, Resurrection and Christ of the Abyss.

In turn, the chancel walls featured friezes with the Last Judgement on the one side and scenes related to the legend of St. Hallvard on the other¹⁵⁰.

Three carved panels from Vang church remained in Norway; these may be fragments of a decorative cabinet, now at the OU Museum (inv. No. 6376). A figure of a long-necked lion from one of the portals is stored in the vicarage in Karpacz.

The right-hand edge of the former south portal of the nave, now located on the north side, features a largely erased runic inscription read as:

[æintriþi (: skar (: mia:finkr : s(o)=nr : olafs (:) ila/alo],

or: *Eindriði skar mjáfingr sonar Ólafs illa/av lo*¹⁵¹, interpreted as: ‘This was carved by the nimble-fingered Endride, son of evil Olaf/ Olaf of Lo’.

The current curators of the building are fully aware of the medieval tradition of the *stavkirker*. The big and smaller roofs of Vang church have been re-roofed with shingle, the incongruous paint layer has been removed and traditional tarring applied.

Each surviving stave church, perhaps with the sole exception of Borgund, is a more or less extensive reconstruction. An urgent question though arises during a visit to Vang church: where does the reconstruction end and where does imitation, based on a dramatically low number of original elements, start?

1	2
3	4
5	6
7	

Wang, zaginiona polichromia z prezbiterium wg Schiertza (RA): 1. Chrystus Triumfujący, 2. Matka Boska i Pasja, 3. Zmartwychwstanie, 4. Ukrzyżowanie, 5. Ostatnia Wieczerza, 6. Męczeństwo św. Hallvarda, 7. Sąd Ostateczny
Vang, lost frescoes from the chancel after Schiertz (RA): 1. The Triumphant Christ, 2. The Virgin Mary and the Passion, 3. Resurrection, 4. The Crucifixion, 5. The Last Supper, 6. The Martyrdom of St. Hallvard, 7. The Last Judgement

IX

NIEISTNIEJĄCE JUŻ KOŚCIOŁY SŁUPOWE

NONEXTANT STAVE CHURCHES

Jak już wspomniano w rozdziale IV, epidemia dżumy w XIV wieku drastycznie zmniejszyła liczbę ludności Norwegii, co doprowadziło do porzucenia i w konsekwencji ruiny setek średniowiecznych kościołków. Podaje się, że ten okres upadku przetrwało około 270 *stavkirker*.

Niekorzystnym czasem dla kościołów słupowych był też przełom wieków XVIII i XIX, kiedy to nastąpił wzrost populacji i wprowadzono prawo nakazujące dostosowanie liczby miejsc w kościołach do liczby parafian. Konieczność budowania większych świątyń skutkowałą wówczas rozbiórką około 2/3 spośród zachowanych sakralnych budowli typu *stav*. Działalność takich luminarzy, jak Johann Christian Dahl, i aktywność członków Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Norwegii spowodowały jednak, że ozdobne fragmenty (a zwłaszcza portale) z rozbieranych kościołów zachowały się i w większości trafiły do norweskich muzeów, dając dziś świadectwo dawnej świetności tych pięknych, drewnianych budowli.

W południowym TRØNDELAGU, gdzie, jak wiadomo, zachował się jedynie kościółek Haltdalen, udokumentowano istnienie dalszych 10 *stavkirker*, które zniknęły w stuleciach XVII, XVIII i XIX. Fragmenty utraconego kościoła w **Ålen**, w postaci zachodniego portalu, jednej ściany i płyty drzwi, wmontowano w zrekonstruowany *stavkirke* Haltdalen. W muzeum Akademii Nauk w Trondheim przechowuje się deski z portalu w **Rennebu**, zdradzającego wpływy rzeźby normańskiej¹⁵².

As mentioned in Chapter 4, the plague in the 14th c. substantially depopulated Norway and thus contributed to the abandonment and ruin of hundreds of medieval churches. About 270 *stavkirker* are said to have survived this period of disrepair.

The turn of the 19th c. was equally unfavourable for stave churches. An increase in population was coupled by a new law requiring the adjustment of church seats to the number of parishioners. The need to build new churches led to the dismantling of about 2/3 existing sacred buildings of the *stav* type. The work of luminaries like Johann Christian Dahl and the activity of members of the Society for the Preservation of Ancient Norwegian Monuments helped to protect the decorative fragments (in particular portals) from dismantled churches; in the vast majority such items made their way to Norwegian museums, bearing witness to the old glory of these magnificent wooden buildings.

In southern TRØNDELAG, where as we know only Haltdalen church has survived, we have records of a further 10 *stavkirker*, which disappeared throughout the 17th, 18th and 19th centuries. Fragments of the lost church in **Ålen**, its west portal, one wall and the door board, were installed in the reconstructed *stavkirke* at Haltdalen. The Museum of the Academy of Science in Trondheim preserves planks from the portal at **Rennebu**, showing affinities to Norman sculpture¹⁵².

W sąsiednim okręgu, MØRE OG ROMSDAL, znane są miejsca, w których stało niegdyś 53 *stavkirker*. Część z nich spaliła się lub została rozebrana w XVIII wieku, resztki kilku (**Syvde, Rovde, Volda, Hjørundfjord** i **Ørsta**) rozebrano w XIX wieku.

Z utraconych kościołów słupowych okręgu SOGN OG FJORDANE najbardziej znany jest obiekt z **Fortun** w gminie Luster. Uniknął rozbiórki, ponieważ w 1879 roku zakupił go konsul z Bergen Frederik Georg Gade, który kazał kościół zdemontować i w 1883 roku powtórnie postawić w miejscu zwanym Fantoft w gminie Fana, nieopodal Bergen, obecnie dzielnicy miasta. Niepozornej budowli nadano wtedy inny kształt, wzorując się na niezbyt odległym od Luster kościółku Borgund. Świątynia Fortun stanowiła atrakcję w Bergen do 06.07.1992 roku, kiedy to została podpalona i doszczętnie spłonęła. Budowla obecnie stojąca na Fantoft jest wierną kopią utraconego *stavkirke*.

W gminie Luster, w ścianie kościoła w **Gaupne** znajduje się portal pochodzący ze stojącego tam niegdyś, nieistniejącego już średniowiecznego kościółka słupowego.

Muzeum bergeńskie przechowuje pewną liczbę elementów wystroju i fragmentów dekoracji rzeźbiarskich wielu innych nieistniejących *stavkirker* z Sogn og Fjordane, między innymi dwa portale z dobrze znanego, opracowanego przez G.A. Bulla „bazylikowego” kościółka **Stedje** i boczne panele z czterech portali kościółka **Tønjum**, również obiektu typu B, który zawałił się podczas wichury w 1824 roku.

Fotografia Fortun przed przeniesieniem do Fantoft pod Bergen; Fortun po rekonstrukcji (RA)
A photograph of Fortun prior to relocation to Fantoft near Bergen; Fortun after reconstruction (RA)

In the neighbouring district of MØRE OG ROMSDAL there are places where 53 *stavkirker* used to stand. Some were burned down or demolished in the 18th c.; the remains of a few (**Syvde, Rovde, Volda, Hjørundfjord**, and **Ørsta**) were demolished in the 19th c.

The best-known of the nonextant stave churches from the SOGN OG FJORDANE district is the **Fortun** church in the municipality of Luster. It was not demolished because in 1879 it was purchased by a consul from Bergen, Frederik Georg Gade, who had the church dismantled and in 1883 relocated to a site known as Fantoft in the municipality of Fana near Bergen, now within

the city limits. The inconspicuous building was reshaped after the Borgund church, not far from Luster. Fortun church was a highlight of Bergen until 6 July 1992, until it was set on fire and burned down completely. The building currently standing on Fantoft is a faithful copy of the lost *stavkirke*.

In the municipality of Luster, the church in **Gaupne** features a portal from a medieval stave church which used to stand there but has not survived until today.

The Bergen Museum houses a certain number of furnishings and fragments of sculpted decorations of many other nonextant *stavkirker* from Sogn og Fjordane. These are e.g. two portals from the 'basilical' church **Stedje**, well-documented by G.A. Bull, and jambs from four portals of **Tønjum** church, also a type B church, which collapsed during a severe gale in 1824.

1	2
3	4
5	
1. Tønjum: boczne panele dwóch portali, HMB (dk) / Tønjum: jambs from two different portals, HMB (dk)
 2. Tønjum: boczne panele trzeciego portalu, HMB (dk) / Tønjum: jambs from yet another portal, HMB (dk)
 3. Tønjum: detal jednego z portali, HMB (dk) / Tønjum: detail of one of the portals, HMB (dk)
 4. Tønjum: detal jednego z portali, HMB (dk) / Tønjum: detail of one of the portals, HMB (dk)
 5. Stedje: portal, HMB (dk) / Stedje: portal, HMB (dk)

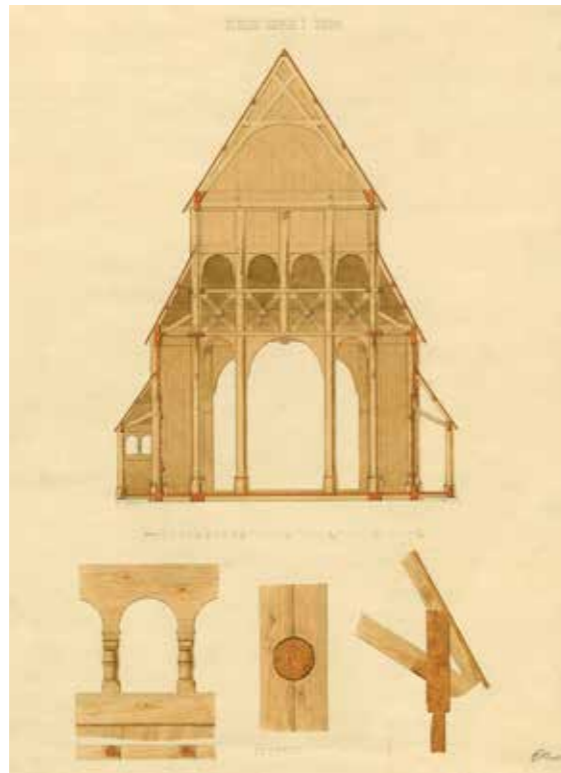
Z rozebranego w 1867 roku 16-kolumnowego *stavkirke* z **Årdal** (Sogn) pochodzi nie tylko znajdujący się w Bergen portal, ale także antependium z postacią św. Botulfa, baldachim z ołtarza i szafka.

W muzeum znajdziemy także rzeźbioną w motywy roślinne deskę znad belki tęczowej salowego kościółka z **Vangsnes** (także Sogn).

W tymże muzeum bergeńskim przechowywane są też boczne panele z portalu rozebranego w 1711 roku kościółka z **Ulvik** w okręgu HORDALAND. Panele te ocalały, ponieważ użyto ich w wystroju nowo wybudowanego, większego kościoła. Do muzeum trafiły, gdy także ów większy kościół został ostatecznie rozebrany w połowie XIX wieku. Ich rzeźba wyraźnie nawiązuje do stylu Urnes. Z wyjątkiem kościółka **Øystese** (typu B), rozebranego w 1868 roku, wszystkie znane, ale nieistniejące już kościoły słupowe regionu Hardanger rozebrano w XVIII wieku. Są dowody na to, że otoczone były sobotami.

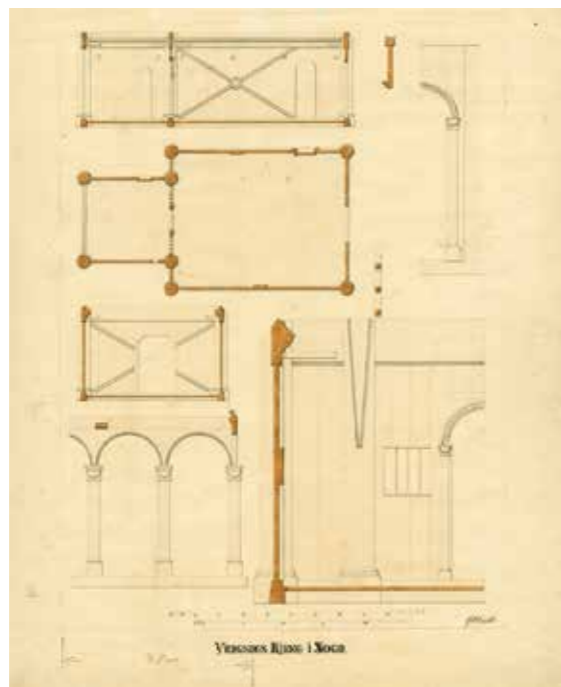
Nie zachowały się ślady po żadnym z 34 udokumentowanych kościółków słupowych w sąsiednim okręgu ROGALAND.

W okręgu OPPLAND położonym w sercu południowej Norwegii poza dziesięcioma zachowanymi kościołami słupowymi udokumentowane jest istnienie ponad 40 innych; po niektórych pozostały rzeźbione

Rysunki Stedje autorstwa G.A. Bulla przed rozbiórką kościoła w 1867 r. (RA)

Drawings of Stedje by G. A. Bull prior to the dismantling of the church in 1867. (RA)

Rysunki Vangsnes wykonane przez G.A. Bulla przed rozbiórką kościoła w 1861 r. (RA)

Drawings of Vangsnes made by G.A. Bull prior to the dismantling of the church in 1861. (RA)

The 16-column *stavkirke* at **Årdal** (Sogn), dismantled in 1867, was the original venue of the Bergen portal as well as of the antependium with the figure of St. Botulf, altar canopy and cabinet.

The museum also possesses a plank, decorated with a floral pattern, from above the rood beam of the hall church at **Vangsnes** (also Sogn).

The same Bergen Museum preserves the jambs from the portal of the church from the **Ulvik**, HORDALAND district, which was dismantled in 1711. The jambs survived as they were reused to furnish the newly-built, bigger church. They made their way to the museum when the bigger church, too, was ultimately dismantled in the mid-19th c. Their sculptures show clear affinities to the Urnes style. Except the (B type) **Øystese** church dismantled in 1868, all the known but nonextant stave churches of the Hardanger region were dismantled in the 18th c. There is evidence to suggest that they were surrounded by pentices.

No traces of any of the 34 documented stave churches in the neighbouring district of ROGALAND have survived.

Apart from the nine extant stave churches in OPPLAND district, in the heart of southern Norway, the existence of over 40 others has been documented; some have been outlived

1. Årdal: boczne panele portalu, HBM (dk) / Årdal: boczne panele portalu, HMB (dk)
2. Årdal: detal portalu, HBM (dk) / Årdal: detail of a portal, HMB (dk)
3. Årdal: późnoromańska szafka na oleje święte, ok. 1200, HBM (dk) / Årdal: late Romanesque ambry for holy oils, HMB (dk)

fragmenty. I tak panelowy portal kościółka **Ullekjørka** z miejscowości Bagn jest obecnie przechowywany w Nasjonalmuseet w Kopenhadze; dwie deski z portalu *stavkirke* **Bødalen** (dolina Gausdal) znajdują się w Nordiska Museet w Sztokholmie, podczas gdy tamtejszy krucyfiks trafił do Oldsaksamlingen (KHM). W tymże muzeum znalazły się zarówno fragmenty rzeźbiarskiego wystroju pochodzące ze stojącego w tej samej okolicy kościółka **Svatsum**, jak i piękny, choć pozbawiony archiwolty panelowy portal z kościółka **Fåberg** (nieopodal Lillehammer) i jego drzwi z niezwyklej urody średniowiecznymi okuciami.

Inwentarz rozebranego w 1866 roku „bazylikowego” kościółka w **Grinaker** rozparcelowano po kilku świątyniach, ale lwia część trafiła do nowego kościoła w Tingelstad.

Z kolei portal z **Vågå** w dolinie Gudbrandsdal ocalał dlatego, że wstawiono go do XVII-wiecznego kościoła. Jest to portal nietypowy, z wyraźną przewagą motywów zoomorficznych, sugerujący duże wpływy architektury normañskiej i naśladownictwo kamiennej rzeźby. W podobny sposób ocalały bardzo stare, starsze niż Urnes fragmenty *stavkirke* z **Bjølstad** w tej samej dolinie, przymocowane do ściany w zachodnim wejściu do miejscowej kaplicy. Także fragmenty ozdobnego portalu z rozebranego kościoła w **Fystro** (Vestre Slidre) ocalały tylko dlatego, że użyto ich wtórnie, między innymi jako podłogi pewnej stodoły.

Grinaker, rysunek z 1840 r. (RA)
Grinaker, a drawing of 1840. (RA)

Fotografia Hemsedal przed rozbiórką kościoła w 1882 r. (RA)
A photograph of Hemsedal prior to the dismantling of the church in 1882. (RA)

by carved fragments. For instance, the jamb portal of the **Ullekjørka** church from Bagn is now preserved at the Nasjonalmuseet in Copenhagen; two planks from the portal of **Bødalen stavkirke** (Gausdal Valley) can be found at the Nordiska Museet in Stockholm, while the crucifix is housed at the Oldsaksamlingen (KHM). The last museum houses also fragments of the sculptured furnishings from the nearby **Svatsum** church and a magnificent jamb portal without an archivolt from **Fåberg** church (near Lillehammer) and its door, with exquisite medieval ironwork.

The furnishings of the ‘basilical’ church in **Grinaker**, dismantled in 1866, were distributed among a few locations, although the lion’s share made it to the new church in Tingelstad.

In turn, the portal from **Vågå** in Gudbrandsdal Valley survived because it was installed into a 17th-century church. This is an atypical portal, with a preponderance of zoomorphic motifs, implying a significant impact of Norman architecture and imitation of stone sculptures. In a similar fashion the old, older than Urnes, fragments of the *stavkirke* from **Bjølstad** in the same Valley survived, fixed to the wall in the west entrance to the local chapel. Also fragments of an ornate portal from the dismantled church in **Fystro** (Vestre Slidre) survived only because of their reuse, e.g. as floors

1. Årdal: frontale ołtarza, ok. 1325, HBM (dk) / Årdal: altar frontal, ca. 1325, HMB (dk)
2. Årdal: pseudokolebkowy baldachim z prezbiterium, HBM (dk) / Årdal: pseudo-vault chancel canopy, HMB (dk)

Eksponaty te można dziś zobaczyć w Muzeum Ludowym Valdres w Fagernes.

Wiele kościołów słupowych rozebrano w XVIII i XIX wieku również w okręgu BUSKERUD. Kulturhistorisk Museum przechowuje ozdobne portale obiektów pochodzących właśnie stamtąd, a konkretnie z doliny Hallingdal: z kościółka w **Hemsedal** (którego portal przedstawia motyw Trzech Króli, a także męczeństwo św. Olafa), z dobrze znanego, opracowanego swego czasu przez G.A. Bulla obiektu z **Nes**, jak i ze wspomnianych już, również dobrze poznanych *stavkirker* z **Flå** i **Ål**. Niezwykle precyzyjnie rzeźbiony, idealnie zachowany portal tego ostatniego kościoła jest w stałej ekspozycji w KHM.

Tamże ekspozowane jest także przepiękne, kryte barwną polichromią pseudokolebkowe sklepienie prezbiterium z tego kościoła, przedstawiające 23 sceny biblijne.

WKHM znajdują się również portale z rozebranego w 1880 roku *stavkirke* (typu A) z **Tuft** nieopodal Kongsbergu. Znakomicie zachowane, bogato i precyzyjnie zdobiony portal zachodni ma płaskie nadproże, południowy zaś składa się z gładkich kolumniek o rzeźbionych kapitelach oraz z rzeźbionej archiwolty.

W tym samym zbiorze są też przechowywane fragmenty pochodzące z nieistniejących już kościołów słupowych bogatego w te budowle TELEMARKU, gdzie udokumentowano ich ponad 30.

Rysunek Ål wykonany (w 1855 r.) przez G.A. Bulla przed rozbiórką kościoła (RA)

A drawing of Ål made (in 1855) by G.A. Bull prior to the dismantling of the church. (RA)

Rysunek rozebranego w 1864 r. kościółka w Nes, wykonany przez J. Fricha w 1848 r. (RA)

A drawing made in 1848 by J. Frich of Nes church, dismantled in 1864. (RA)

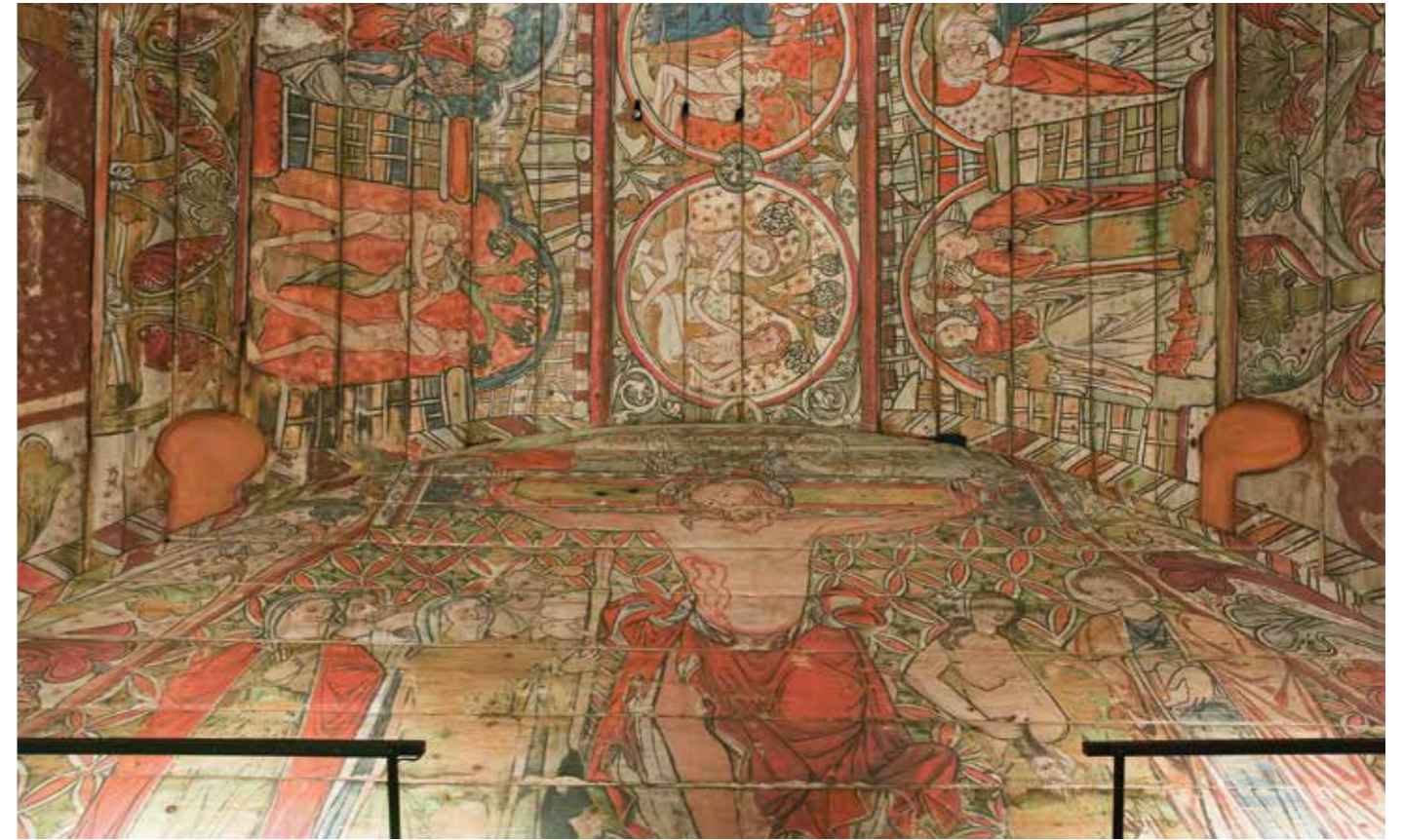
The same set includes fragments from the non-extant stave churches of TELEMARK, abundant in such buildings, with over 30 of them documented. These are a portal from **Atrå**¹⁵³, a permanent exhibit

of a barn. The exhibits are on display at the Valdres Folk Museum in Fagernes.

Many stave churches were demolished in the 18th and 19th centuries in the BUSKERUD district. The Kulturhistorisk Museum houses the decorative portals of churches from this very area, or more precisely from Hallingdal Valley: from the church at **Hemsedal** (whose portal features a motif of the Three Magi and the martyrdom of St. Olaf), from the well-known **Nes** church, described once by G.A. Bull and from the aforementioned, equally well-accounted for *stavkirker* from **Flå** and **Ål**. The exquisitely and meticulously carved, ideally preserved portal of the last church is a permanent exhibit at KHM.

There also we can see a sophisticated pseudo-barrel vault of the church's chancel, whose frescoes depict 23 biblical scenes.

KHM moreover houses portals from the *stavkirke* (A-type) from **Tuft** near Kongsberg, which were dismantled in 1880. The excellently preserved, exquisitely and meticulously decorated west portal has a flat lintel, while the south one is composed of smooth columns with carved capitals and a carved archivolt.

1
2 3

1. Ål: polichromia pseudokolebkowego baldachimu z prezbiterium, KHM (dk)
Ål: pseudo-vault chancel canopy, KHM (dk)
2. Ål: detal polichromii baldachimu, jedno z przedstawień Chrystusa, KHM (dk)
Ål: detail of the pseudo-vault chancel canopy, a depiction of Christ, KHM (dk)
3. Ål: detal polichromii baldachimu przedstawiający Adama i Ewę, KHM (dk)
Ål: detail of the pseudo-vault chancel canopy, depicting Adam and Eve, KHM (dk)

Rysunek rozebranego w 1839 r. kościoła Atrå autorstwa L. Gurlitta z 1836 r. Na podst. inskrypcji na zachowanej desce ze ściany, kościółek jest datowany na 1163–1189 (RA)

A drawing of Atrå church dismantled in 1839 made by L. Gurlitt in 1836. On the basis of the inscription on one preserved wall plank, the church is dated to 1163–1189 (RA)

Są to stale w KHM eksponowany portal z **Atrå**¹⁵³, również stale wystawiany, nietypowy dla Telemarku, a przypominający raczej styl Sogn-Valdres, portal z archiwoltą z salowego kościoła w **Sauland**, a także fragmenty snycerki z kościoła pod wezwaniem św. Krzyża i św. Olafa w **Nesland**. Zachowały się tu kolumny portalu, zwieńczone lwami w nietypowej, leżącej pozycji. Na jednej z nich wyrzeźbione są postaci biblijne, między innymi Ewa, Noe i Mojżesz.

W całej południowo-wschodniej Norwegii motywami dużo popularniejszym niż biblijne są figuralne przedstawienia z sag. Króluje wśród nich *Saga rodu Wölsungów* i jej bohater Sygurd Fafnesbane. Jego wizerunek spotkamy w snycerce kościołów zarówno Telemarku (na wspomnianym już fotelu z Heddal, który początkowo trafił do Gol), jak i na bocznych panelach portali nieistniejących kościołów, takich jak **Lardal** w VESTFOLD, a zwłaszcza w portalach kilku z nieistniejących już dziewięciu *stavkirker* z okręgu AUST-AGDER. Są to mocno zniszczone przez warunki atmosferyczne panele zewnętrznego portalu z **Vegusdal**, a także panele portali z **Austad** i wreszcie **Hylestad** z pobliskiej doliny Setesdal¹⁵⁴.

at KHM, another portal, also a permanent exhibit but atypical for Telemark, resembling rather the Sogn-Valdres style, a portal with an archivolt from the hall church in **Sauland**, and woodwork fragments from the Church of the Holy Rood and St. Olaf in **Nesland**. Portal columns topped with lions in an atypical, reclining position, have been saved. One of the columns features carved biblical figures such as Eve, Noah and Moses.

Across south-east Norway far more popular than the biblical motifs are figural images from sagas. Chief among them is the *Saga of the Völsungs* and its protagonist, Sigurd Fafnesbane. His image can be found in the woodwork of the churches in Telemark (on the aforementioned armchair from Heddal, initially relocated to Gol), and on portal jambs of such nonextant churches as **Lardal** in VESTFOLD, and in particular in the portals of some of the non-extant nine *stavkirker* from the district of AUST-AGDER. These are the weatherworn jambs of the outer portal from **Vegusdal**, as well as jambs of the portals from **Austad** and finally from **Hylestad** from the nearby Setesdal Valley¹⁵⁴.

1. Sauland: portal, KHM (dk) / Sauland: portal, KHM (dk)
2. Sauland: detal portalu, KHM (dk) / Sauland: detail of a portal, KHM (dk)
3. Portal z Atrå. Fot. A.Ch. Eek (KHM) / Portal from Atrå. Photo A.Ch. Eek (KHM)
4. Atrå: detal portalu, KHM (dk) / Atrå: detail of a portal, KHM (dk)
5. Ål: portal zachodni dobudowanej wieży, KHM (dk) / Ål: west portal in the added tower, KHM (dk)
6. Ål: detal portalu, KHM (dk) / Ål: detal portalu (dk, KHM)

X

WIERNE KOPIE I IMITACJE STAVKIRKER

FAITHFUL COPIES AND IMITATIONS OF STAVKIRKER

Norweskie *stavkirker* już od prawie 200 lat nie tylko intrygują, ale fascynują zarówno badaczy, jak i odwiedzających. Nic zatem dziwnego, że powstało szereg wiernych kopii, a także imitacji tych świątyń.

Ze względu na swoją dostępność i popularność, największej liczby kopii doczekał się kościółek z **Gol**, który zresztą sam – o czym mało kto wie – w dużym stopniu jest kopią Borgund. Na terenie Norwegii są dwie takie kopie: poza wspomnianą już, stojącą w rodzinnym parku rozrywki Gordarike w **Gol**, a wzniesioną w latach 1980.¹⁵⁵ z inicjatywy przedsiębiorcy z branży turystycznej Torbjørna Rustberggaarda, istnieje też nieco pomniejszona kopia tego *stavkirke*, zbudowana w latach 2005–2008 w miejscowości Savjord w gminie Beiarn, w okręgu NORDLAND. Kościół został wzniesiony przez miejscowego cieślę Magnusa Stenslanda w całości z budulca z jego własnego lasu¹⁵⁶.

Dwie kopie Gol powstały również na terenie USA: jedna w Scandinavian Heritage Park (Parku Dziedzictwa Skandynawskiego) w miejscowości Minot w PÓŁNOCNEJ DAKOCIE, a druga przy pawilonie norweskim w disnejowskim tematycznym parku rozrywki EPCOT w miejscowości Orlando na FLORYDZIE.

Z kolei najwierniejsza kopia kościółka w **Borgund** stoi w Rapid City w POŁUDNIOWEJ DAKOCIE w USA i znana jest jako Chapel in the Hills („Kaplica na wzgórzach”). Wybudowano ją w roku 1969 na podstawie dokumentacji dostarczonej przez norweskiego generalnego konserwatora zabytków, za prace odpowiedzialni byli doświadczony norweski snycerz Erik Fridstrøm i miejscowy obywatel Helge Christiansen. Budowę sfinansował miejscowy bankier norweskiego pochodzenia Arndt E. Dahl.

The Norwegian *stavkirker* have for nearly 200 years both intrigued and fascinated both scholars and visitors. No wonder, then, that a number of their faithful copies and imitations have been made.

Because of its accessibility and popularity, the largest number of copies were patterned on **Gol** church, itself in large measure a copy of Borgund, which is a lesser known fact. There are two such copies in Norway: apart from the aforementioned one in the family amusement park Gordarike in **Gol**, built in the 1980s¹⁵⁵ to the initiative of an entrepreneur from the tourist industry Torbjørn Rustberggaard, there is a slightly smaller one, built in the years 2005–2008 in Savjord, Beiarn municipality, NORDLAND district. The church was built by the local carpenter Magnus Stensland entirely from the timber from his own forest¹⁵⁶.

Two copies of Gol were made also in the USA: one in the Scandinavian Heritage Park in Minot, NORTH DAKOTA, and the other one at the Norwegian pavilion in the Disney Theme Amusement Park EPCOT in Orlando, FLORIDA.

In turn, the most faithful copy of the church at **Borgund** stands in Rapid City, SOUTH DAKOTA, USA, and is known as the Chapel in the Hills. It was built in 1969 on the basis of documents supplied by the Norwegian Directorate for Cultural Heritage. The work was entrusted to an experienced Norwegian woodcarver Erik Fridstrøm and a local citizen Helge Christiansen. The construction was financed by a local banker of Norwegian extraction Arndt E. Dahl.

1 2
3 4

1. Fåberg: boczne panele portalu + drzwi, KHM (dk) / Fåberg: jambs of a portal + door, KHM (dk)
2. Ulvik: boczne panele portalu + drzwi, HBM (dk) / Ulvik: jambs of a portal + door, HMB (dk)
3. Portal z Hylestad. Fot. E.I. Johnsen (KHM) / Portal from Hylestad. Photo E.I. Johnsen (KHM)
4. Portal z Hylestad, detal: kowal Regin kuje miecz dla Sygurda Fafnesbane. Fot. E.I. Johnsen (KHM)
Portal from Hylestad, detail: blacksmith Regin hammers out a sword for Sigurd Fafnesbane. Photo E.I. Johnsen (KHM)

Inną amerykańską kopią *stavkirke* jest replika (w skali 1:1) kościoła z **Hopperstad**, zbudowana przez Guya Paulsona w 1998 roku w Moorhead, w hrabstwie Clay w stanie MINNESOTA. Obiekt stoi w tzw. Hjemkomst Center, mającym przypominać tamtejszym mieszkańcom o ich norweskich korzeniach.

Niepozorny kościółek z **Haltdalen** doczekał się trzech kopii: jedna, jak już wspomniano, stoi w miejscu, skąd przeniesiono pierwotną budowlę, drugą, zbudowaną w Lom i wyposażoną w soboty, rząd norweski ofiarował w 2000 roku Islandii na 1000-lecie jej chrztu. Świątynia stoi na wyspie **Heimaey** w archipelagu Vestmannaeyjar.

Praktycznie klonem Haltdalen jest kopia nieistniejącego już *stavkirke* **Kolbrandstad** w Korsvegen w gminie Melhus w południowym TRØNDELAGU, wykonana w 1999 roku przez miejscową ludność kosztem 3000 roboczogodzin¹⁵⁷. Inicjatorem przedsięwzięcia był dziennikarz Harald Langås. Kolbrandstad jest obiektem kulturalno-sakralnym, w którym odbywają się nabożeństwa zarówno ewangeliczne, jak i katolickie.

Do kopii trzeba też, niestety, zaliczyć opisany już, stojący na Fantoft w Bergen kościółek **Fortun**. Po spaleniu w 1992 roku oryginalnego obiektu został on wierne odtworzony w tym samym miejscu w 1997 roku.

Istnieje także w świecie wiele budowli nie zawsze inspirowanych konkretnym kościołem, ale w taki czy inny, mniej lub bardziej ogólny sposób nawiązujący do architektury *stavkirker*.

W samej Norwegii do takich budowli zaliczyć można imitację *stavkirke* (o powierzchni 120 m²) powstającą w **Rendalen** w okręgu HEDMARK z inicjatywy kilku tamtejszych mieszkańców.

Inną inspirowaną kościołem słupowym konstrukcją w Norwegii jest wybudowany w 1899 roku katolicki kościół pod wezwaniem NMP (*Vår Frue kirke*) w **Porsgrunn** w TELEMARKU. Mimo że ma rozłożyste soboty i strukturę *stavkirke*, uchodzi raczej za przykład tzw. stylu smoczego (*dragestil*, od „smoczych” ozdób na końcach kalenic) niż imitację kościoła słupowego *sensu stricto*.

Another American copy of a *stavkirke* is a life-size replica of the church at **Hopperstad**, built by Guy Paulson in 1998 in Moorhead, Clay County, MINNESOTA. It is located in the so-called Hjemkomst Centre, reminding the local inhabitants of their Norwegian roots.

The unassuming church at **Haltdalen** has been copied three times. As indicated above, one copy stands on the site from where the original building was relocated. A second one, built in Lom, with a pentice, was in the year 2000 donated by the Norwegian government to Iceland for the millennium anniversary of the country's birth. The church stands on **Heimaey** Island, Vestmannaeyjar Archipelago.

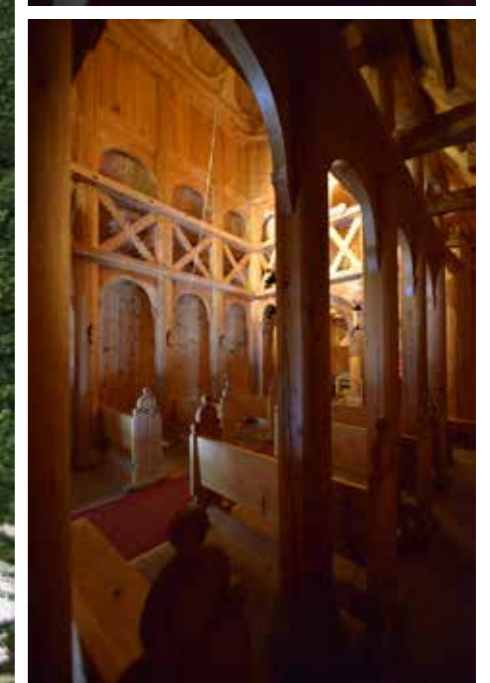
Technically, a copy of the nonextant *stavkirke* **Kolbrandstad** in Korsvegen, Melhus municipality in southern TRØNDELAG is a clone of Haltdalen. It was built in 1999 by the local community at the cost of 3,000 man-hours¹⁵⁷. The project was inspired by the journalist Harald Langås. Kolbrandstad is used for cultural and religious purposes, with both Protestant and Catholic services.

Sadly, the aforementioned **Fortun** church on Fantoft in Bergen is also a copy. After the original church burnt down in 1992, it was faithfully rebuilt on the same site in 1997.

There are also a number of buildings worldwide which were not inspired by a particular church, but which in one way or another invoke the *stavkirke* architecture.

In Norway itself such buildings include an imitation *stavkirke* (120 m²) being built in **Rendalen**, HEDMARK district, on the initiative of some local residents.

Another building in Norway inspired by a stave church is the 1899 Catholic St. Mary's Church (*Vår Frue kirke*) in **Porsgrunn**, TELEMARK. Despite the wide pentice and the configuration of a *stavkirke*, it is seen as an example of the so-called dragon style (*dragestil*, from the 'dragon' decorations on the ridge edges) rather than an imitation stave church as such.

1. Kościółek w Heimaey. Fot. Alarichall (CC) / Heimaey church. Photo Alarichall (CC)
2. Kościółek Kolbrandstad. Fot. Ezzex (Wiki C) / Kolbrandstad church. Photo Ezzex (Wiki C)
3. Kościółek na Fantoft, Bergen (we) / Fortun (replica) church at Fantoft (we)
4. Fortun: prezbiterium (kopii) kościółka na Fantoft (dk) / Fortun: chancel of (replica) church at Fantoft (dk)
5. Fortun: nawa (kopii) kościółka na Fantoft (dk) / Fortun: nave of (replica) church at Fantoft (dk)

Podobną, powierzchownie inspirowaną *stavkirke* konstrukcją jest świątynia w **Uvdal**, położona kilka kilometrów od wcześniej opisanego prawdziwego kościoła słupowego.

Romantycznym nawiązaniem do popularnego wyobrażenia o kościele słupowym (wzorcem był niewątpliwie Borgund) jest kościółek św. Olafa w **Balestrand**, w okręgu SOGN OG FJORDANE, pochodzący z 1897 roku. Budowę zapoczątkowała osiadła tam Angielka Margaret Green. Jest to kościół anglikański, obsługiwany przez przyjezdnych z Wysp, lokalnie znany jako Engelskkyrkja („Kościół angielski”).

Inspiracje sakralnymi budowlami w technice *stav* można znaleźć także w innych krajach skandynawskich.

Z rudymenarnych kościółków typu Haltdalen czerpano inspirację do „odtworzenia” w skansenie Moesgård pod Aarhus w Danii tzw. kościoła z **Hørning**, z którego zachowała się jedna ozdobna listwa.

W Szwecji, w okręgu Västra Götaland, w lasach Tiveden stał niegdyś średniowieczny *stavkirke* **Skaga**, który rozebrano w 1826 roku. W latach 1957–1958 kościółek został zrekonstruowany, ale w 2000 roku spłonął. Był jednak ubezpieczony i został natychmiast odtworzony. Składa się z nawy, węższego prezbiterium i bocznej kruchty.

Na szlaku pielgrzymkowym do Nidaros, w miejscowości **Kårböle** w okręgu Gävleborg zbudowano w 1989 roku kościółek typu *stav* będący jakoby kopią wyżej opisanego kościółka w Skadze.

Podobną, prostą konstrukcją, składającą się z nawy i węższego prezbiterium, zbudowali w 1999 roku goście używanego przez współczesnych pielgrzymów kompleksu hotelowego **Hållandsgården** w regionie Jämtland w Szwecji, mającym historyczne związki z Norwegią.

W historycznej krainie Svealand w miejscowości **Kumla**, w parafii Hardemo, nieopodal tzw. źródła św. Olafa, stoi jeszcze jeden rudymenarny kościółek słupowy, dedykowany temu właśnie świętemu, a zbudowany w 1935 roku.

Na kontynencie europejskim do obiektów inspirowanych architekturą kościołów słupowych można zaliczyć przyciężkawy w formie tzw. kościół Gustawa Adolfa w **Hahnenklee** w Harzu, pochodzący z 1907 roku, dla którego za źródło inspiracji uchodzi, choć trudno w to uwierzyć, świątynia w Borgund.

A similar construction, only superficially inspired by a *stavkirke*, is **Uvdal** church, located a few kilometres from the genuine stave church described above.

A romantic reference to the popular image of a stave church (undoubtedly patterned after Borgund) is the 1897 church of St. Olaf in **Balestrand**, SOGN OG FJORDANE district. The construction was commenced by one Margaret Green from England, who had settled there. Pastoral care in this Anglican Church, locally known as the Engelskkyrkja (‘English church’), is provided by arrivals from the British Isles.

Inspirations by sacred *stav* buildings can be found in other Nordic countries.

Rudimentary churches of the Haltdalen-type were the inspiration for the ‘recreation’ in the Moesgård open-air museum near Aarhus, Denmark, of the so-called **Hørning** church, only a decorative post of which has survived.

In Sweden, the Västra Götaland district, in the Tiveden Forest there once was the medieval **Skaga** *stavkirke*, it was dismantled in 1826. In the years 1957–1958 the church was reconstructed, but it burned down in 2000. It had been insured and therefore immediately rebuilt. It is composed of a nave, a narrower chancel and a side porch.

On the pilgrim route to Nidaros, in the town of **Kårböle**, Gävleborg district, a stave church, allegedly a copy of the above church in Skaga, was built in 1989.

A similar simple construction made up of the nave and a narrower chancel was built in 1999 by the pilgrims-patrons of the hotel complex **Hållandsgården** in, Sweden, which is historically tied with Norway.

In the historical land of Svealand in the town of **Kumla**, Hardemo parish, near the so-called well-spring of St. Olaf, there is one more rudimentary stave church dedicated to this very saint, which was built in 1935.

On the European continent buildings inspired by the architecture of stave churches include the stocky so-called Gustav Adolf Church in **Hahnenklee**, Harz, from 1907, allegedly patterned after the Borgund church.

1

1. Współczesny kościół w Uvdal (twl) / Present-day Uvdal church (twl)

2

2. Kościół św. Olafa w Balestrand. Fot. Hesse (Wiki C) / St. Olaf's Church in Balestrand. Photo by Hesse (Wiki C)

3

3. Kościół w Hørning. Fot. S. Porse (Wiki C) / Hørning church. Photo by S. Porse (Wiki C)

Za budowlę inspirowaną *stavkirker* uchodzi także przypominająca wielką, czarną szopę kaplica cmentarna **Holmen** w Kopenhadze. Jak się wydaje, jej związek z drewnianymi kościołami z wieków średnich to jedynie sygnaturka na dachu i smocze głowy na końcach kalenicy.

Na terenie Stanów Zjednoczonych, poza wymienionymi wyżej kopiami konkretnych kościołów, znajdziemy kilka budowli, dla których architektura norweskich kościołów słupowych stanowiła jedynie niezobowiązujący wzorzec.

I tak, w **Björklunden** nad jeziorem Michigan, w hrabstwie Door (stan Wisconsin), znajduje się tzw. Kaplica Boyntonów (Boynton Chapel), która niesłusznie uchodzi za kopię kościoła z Garmo. Budowla wykonana w latach 1939–1947 staraniem ówczesnych właścicieli posiadłości, Donalda i Winifred Boyntonów z Illinois, ma jednak dość luźne związki z rzekomym norweskim pierwowzorem. W 1963 roku Björklunden zostało przekazane Uniwersytetowi Lawrence i stanowi obecnie ośrodek wypoczynkowo-seminaryjny tej uczelni.

W tym samym hrabstwie Door na wyspie **Washington** stoi luterński kościół św. Trójcy będący impresją na temat *stavkirke*, z fragmentem sobót i smoczymi głowami sterczącymi z krytych gontem daszków.

Stan Wisconsin ma jeszcze jeden obiekt inspirowany drewnianą norweską architekturą średniowieczną. Jest to tzw. Norway Building, czyli swoista impresja na temat *stavkirke* wykonana w Norwegii w „stylu smoczym” na Wystawę Światową w Paryżu w roku 1889, a następnie przetransportowana jako pawilon norweski na tzw. Wystawę Kolumbowską (Columbian Exposition) do Chicago w 1893 roku. Budowla znajduje się obecnie w skansenie Little Norway w **Blue Mounds** w hrabstwie Dane.

Luźno inspirowany średniowieczną norweską architekturą drewnianą jest także kościół pod wezwaniem św. Swithuna w **Steuben** w hrabstwie Warren w stanie Indiana. W tej przysadzistej budowli zdają się dominować soboty.

Jeśli chodzi o Polskę, za inspirowany norweskim kościołem słupowym niesłusznie uchodzi kościółek w **Krzesinach** pod Poznaniem, zbudowany dla osadników z Westfalii w 1912 roku. Jest to oszalowana konstrukcja szachulcowa wypełniona cegłą, od wewnątrz otynkowana, o dachu zwieńczonym wieżą. W budowlu tej nie sposób jednak dopatrzeć się nawiązań do *stavkirker*.

The **Holmen** cemetery chapel in Copenhagen is purportedly inspired by the *stavkirker*, even if it resembles a huge dark barn. Its sole affinity to medieval wooden churches seems to be the belfry on the roof and the dragons' heads on the gable ends.

In the United States, except for the aforementioned copies of particular churches, there are a few buildings which treated the architecture of Norwegian stave churches as a loose model.

In **Björklunden** over Lake Michigan, in Door County (Wisconsin), there is the so-called Boynton Chapel, erroneously believed to be a copy of the church from Garmo. The building was built in the years 1939–1947 thanks to the efforts of the then property owners, Donald and Winifred Boynton from Illinois, shows only distant affinities to the alleged Norwegian model. In 1963 Björklunden was taken over by Lawrence University and is now its retreat and seminar centre.

In the same Door County on **Washington Island** there is a Lutheran Holy Trinity Church, vaguely resembling a *stavkirke*, with a fragment of a pentice and dragons' heads sticking out of the shingle roofs.

The state of Wisconsin has one more building inspired by medieval Norwegian wooden architecture. It is the so-called Norway Building, or a variation concerning the *stavkirke* made in Norway in the 'dragon style' for the World Exhibition in Paris in 1889, then shipped as the Norwegian pavilion for the Columbian Exposition to Chicago in 1893. The building is now at the Little Norway open-air museum in **Blue Mounds**, Dane County.

Loosely inspired by medieval Norwegian wooden architecture is the Church of St. Swithun in **Steuben** in Warren County, Indiana. The pentice seems to dominate in this stocky building.

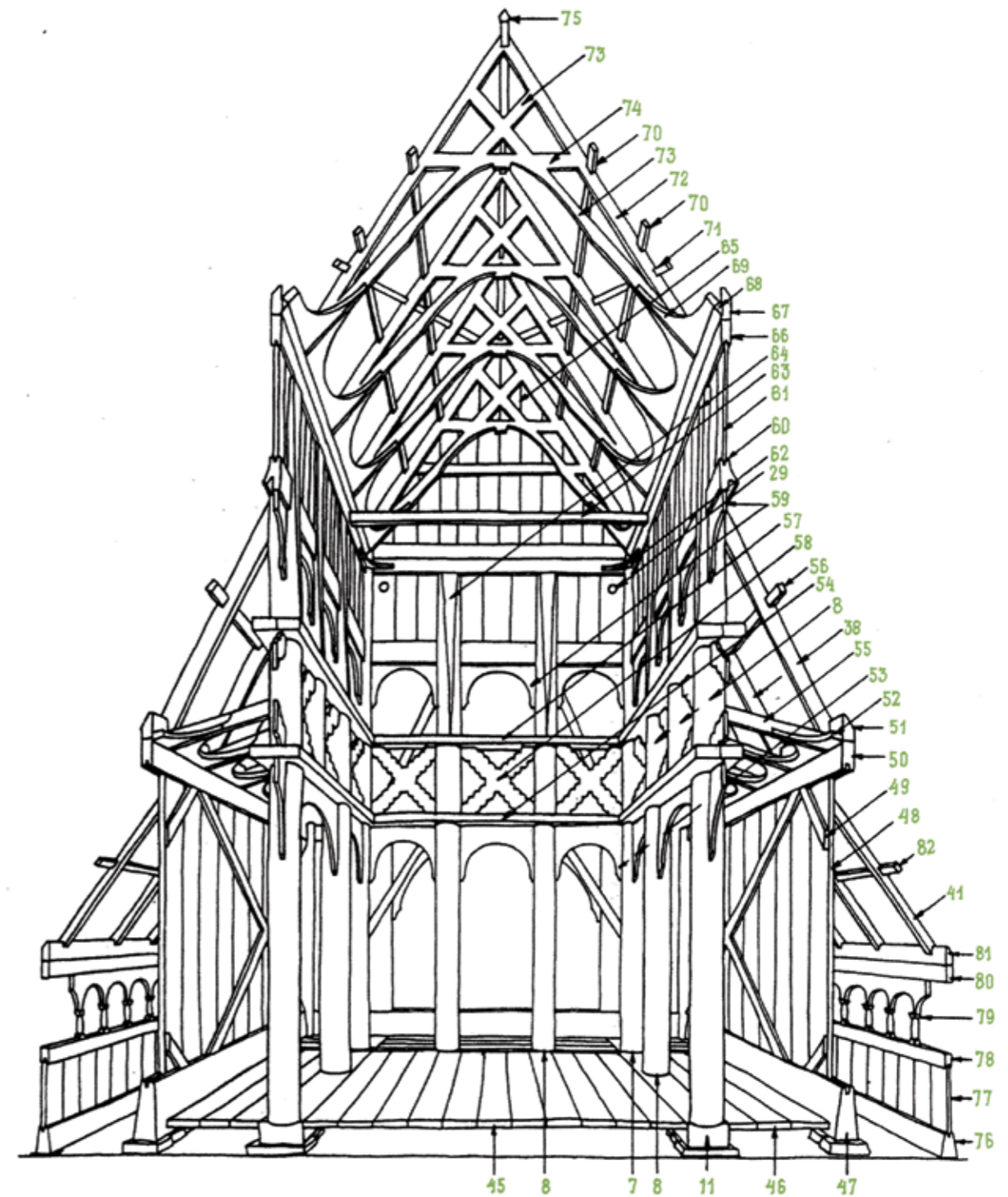
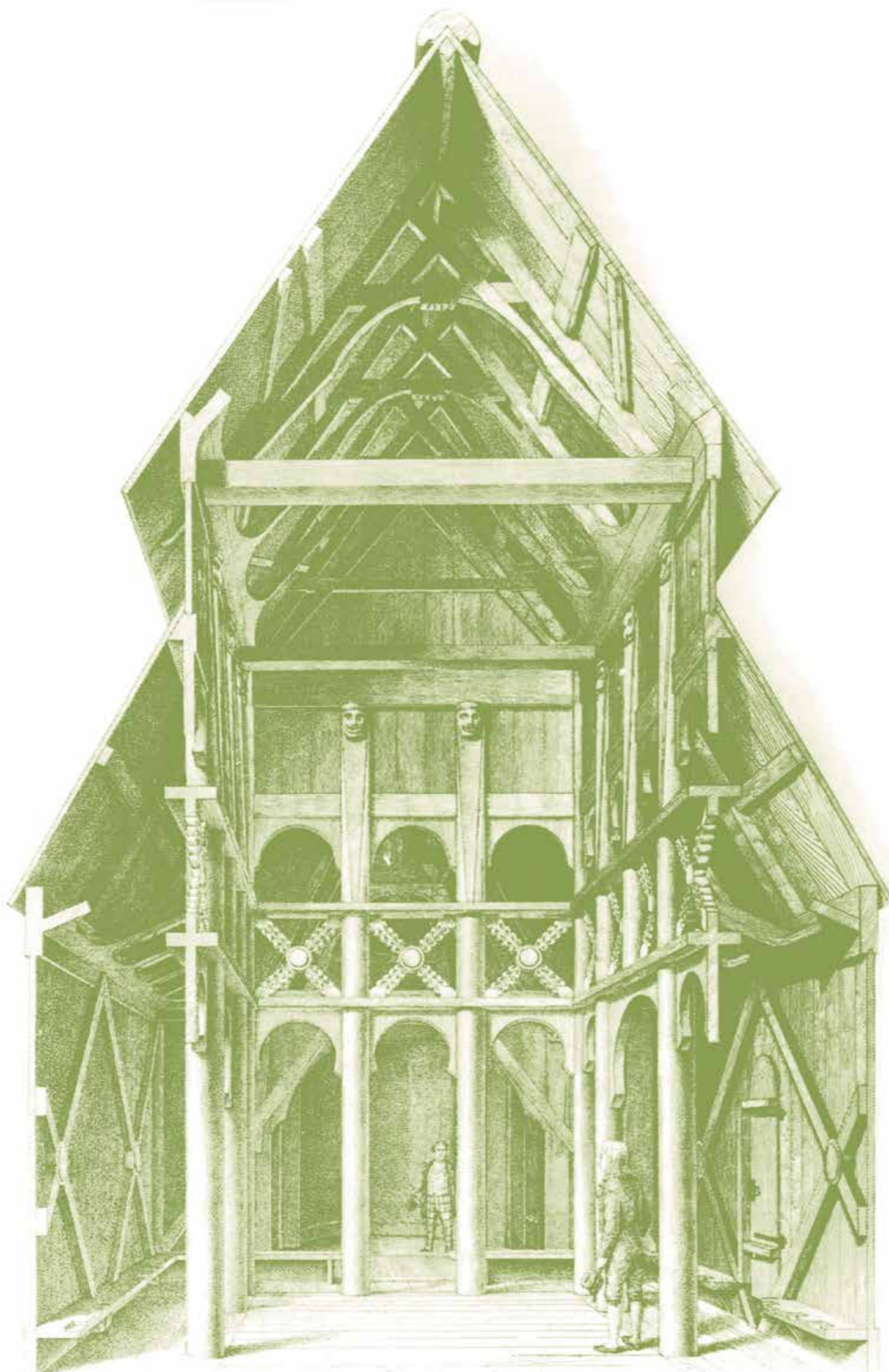
In Poland, the church in **Krzesiny** near Poznań, built for settlers from Westphalia in 1912, is erroneously believed to have been inspired by a Norwegian stave church. This is actually a boarded wattle and daub construction filled with bricks, plastered on the inside, and its roof topped with a tower. The building shows hardly any affinities to the *stavkirker*.

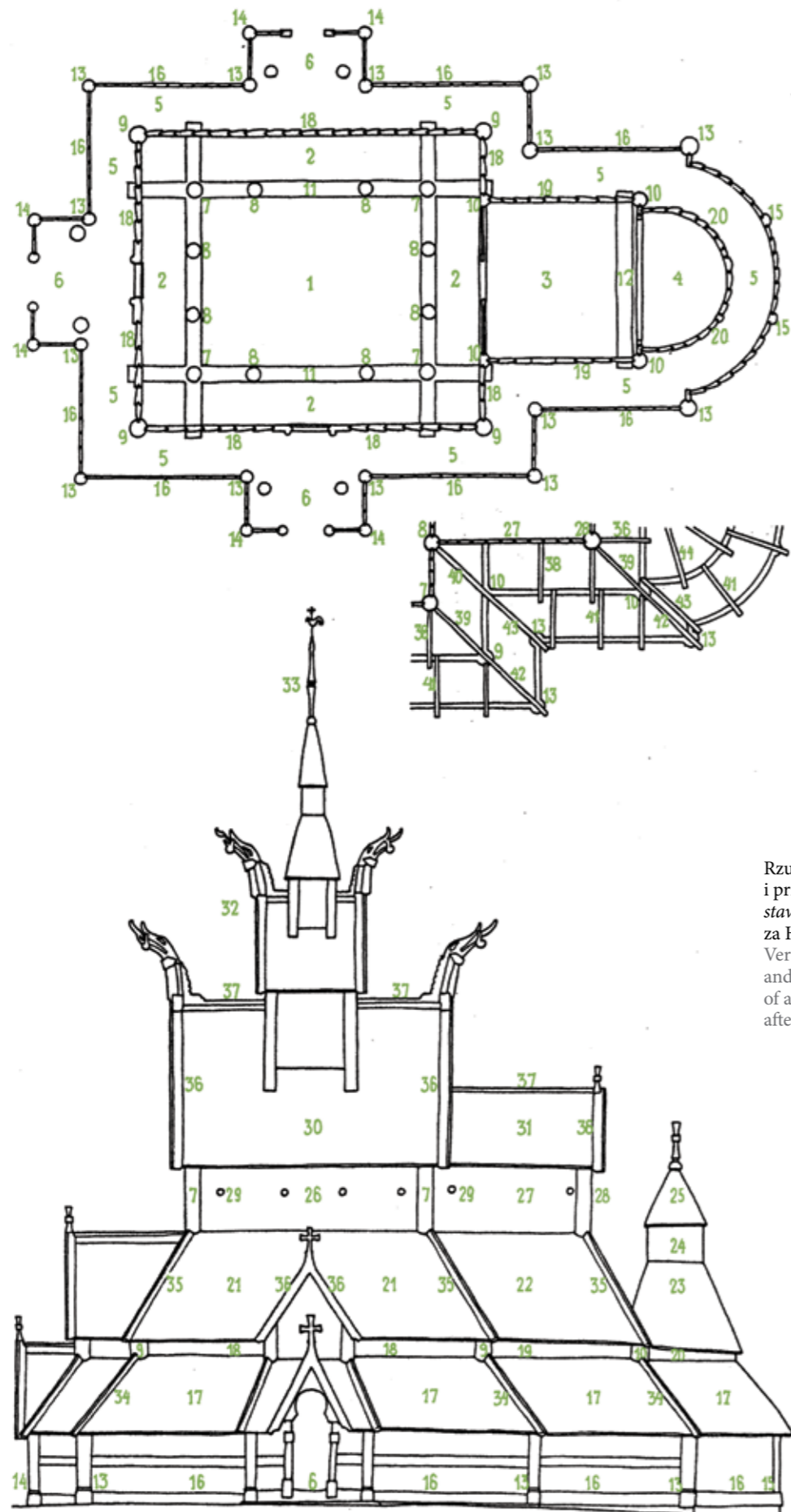
1. Kościół Gustawa Adolfa w Hahnenklee. Fot. Kassandro (CC) / Gustav Adolf Church in Hahnenklee. Photo by Kassandro (CC)
2. *Stavkirke* na wyspie Washington, Wisconsin. Fot. J. Hankiewicz / *Stavkirke* on Washington Island, Wisconsin. Photo by J. Hankiewicz
3. Kaplica cmentarna w Holmen, Kopenhaga. Fot. H. Chulu (Wiki C) / Cemetery chapel in Holmen, Copenhagen. Photo by H. Chulu (Wiki C)
4. Kościół św. Swithuna w Steuben, Indiana. Fot. H. Williams (Wiki C) / St. Swithun's Church in Steuben, Indiana. Photo by H. Williams (Wiki C)

ANEKS / APPENDIX

KONSTRUKCJA KOŚCIOŁA SŁUPOWEGO. Kościół typu B – „bazylikowy” (Borgund, za Håkonem Christie)
STAVE CHURCH STRUCTURE. B-type, 'basilica' church (Borgund, after Håkon Christie)

Przekrój poprzeczny *stavkirke* typu B, za H. Christie / Cross section of a B-type *stavkirke*, after H. Christie

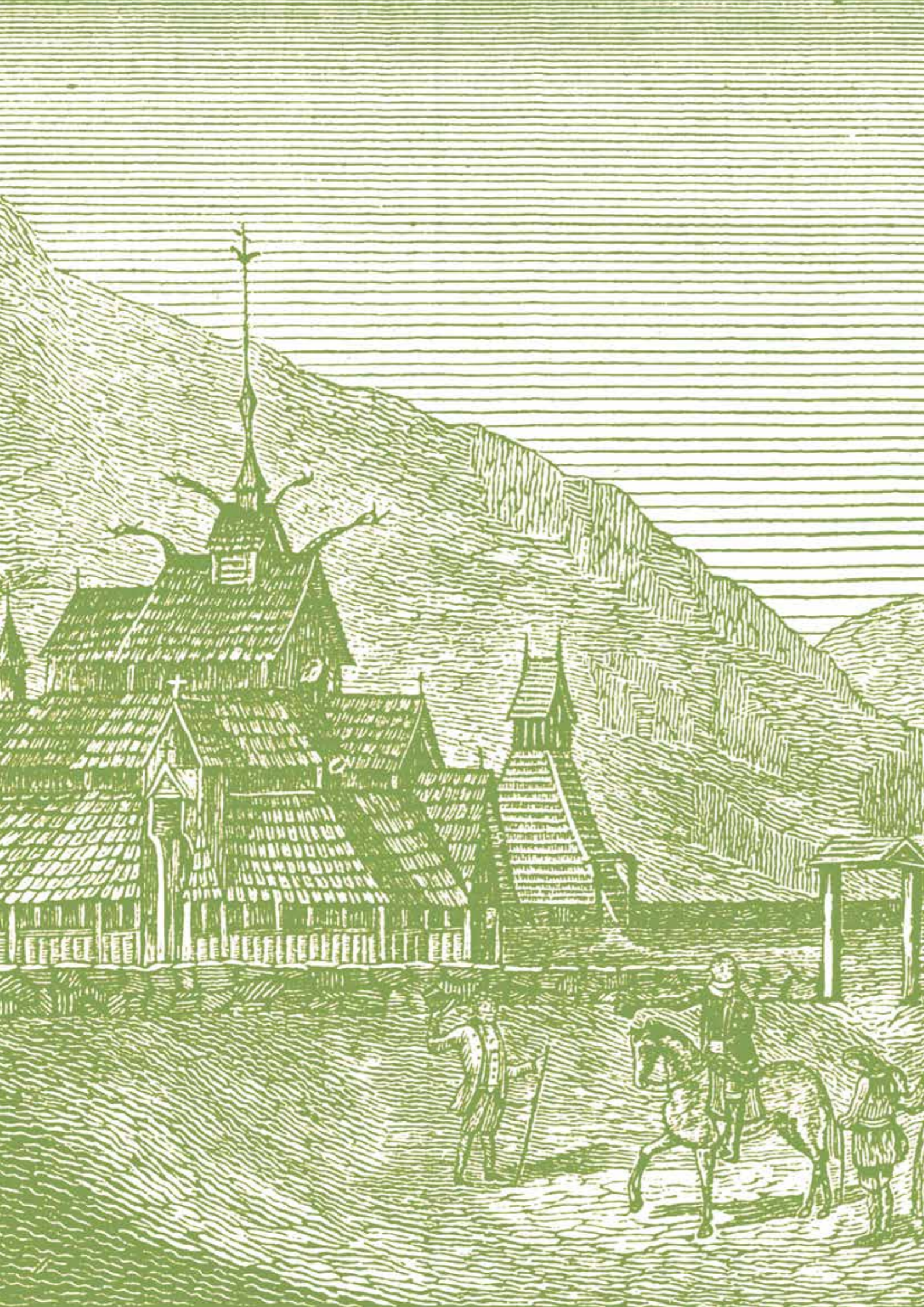
Rzut pionowy i przekrój wzdłużny stavkirke typu B, za H. Christie
Vertical projection and sectional drawing of a B-type stavkirke, after H. Christie

1. nawa „wewnętrzna” / nave
2. obejście z „nawami bocznymi” / aisle
3. prezbiterium/chór (kapłański) / chancel
4. absyda / apse
5. soboty / pentice
6. kruchta / porch
7. słup wewnętrzny narożny / nave corner post
8. słup wewnętrzny pośredni / nave intermediate post
9. słup narożny nawy / aisle corner post
10. słup narożny prezbiterium / chancel corner post
11. legar spodniej krzyżownicy (#) / nave raft beam
12. legar prezbiterium / chancel raft beam
13. słup narożny sobót / pentice corner post
14. słup narożny kruchty / porch corner post
15. słup pośredni sobót absydy
apse pentice intermediate post
16. ściana sobót / pentice wall
17. daszek sobót / pentice roof
18. ściana nawy / aisle wall
19. ściana chóru / aisle wall
20. ściana absydy / apse wall
21. daszek obejścia nawy / aisle roof
22. daszek obejścia prezbiterium / aisle roof
23. daszek absydy / apse roof
24. ściana wieżyczki absydy / apse turret wall
25. hełm wieżyczki absydy / apse turret spire
26. ściana nawy „wewnętrznej” / nave wall
27. ściana prezbiterium „wewnętrznego” / chancel wall
28. słup narożny wewnętrznej części prezbiterium
chancel inner post
29. okrągłe okienko / port hole
30. dach nawy „wewnętrznej” / nave roof
31. dach prezbiterium „wewnętrznego” / chancel roof
32. sygnaturka / bell turret
33. iglica / spire with wind vane
34. kalenica narożna daszka sobót / pentice hip capping
35. kalenica narożna daszka nawy / aisle hip capping
36. deska czołowa (wiatrownica) / barge board
37. kalenica / capping
38. krokiew obejścia / aisle rafter
39. krokiew narożna obejścia / aisle hip rafter
40. krokiew koszowa obejścia / aisle valley rafter
41. krokiew sobót / pentice rafter
42. krokiew narożna sobót / pentice hip rafter
43. krokiew koszowa sobót / pentice valley rafter
44. krokiew absydy / apse rafter
45. podłoga nawy „wewnętrznej” / nave floor (planks)
46. podłoga obejścia / aisle floor (planks)
47. podwalina / aisle sill beam
48. ściana nawy (obejścia) / aisle wall (planks)
49. łąta-krzyżulec ściany nawy / aisle diagonal brace
50. oczep / lower aisle wall plate
51. płatew / upper aisle wall plate
52. wspornik łukowy / quadrant bracket
53. wsporniki konsolowe / lower arcading
54. ściąg dolny / lower girding beam
55. belka wiązarowa obejścia / aisle cross beam
56. łąta daszku obejścia / aisle purlin
57. ściąg górny / upper girding beam
58. „krzyż św. Andrzeja” / cross brace
59. wspornik łukowy górny / upper arcading
60. podwalina ściany nawy „wewnętrznej”
nave bressummer
61. ściana nawy „wewnętrznej” / aisle wall (planks)
62. wspornik konsolowy narożny / quadrant/knee bracket
63. belka wiązarowa nawy „wewnętrznej” / tie beam
64. ozdobne ścięcie słupa wewnętrznego / nave post splay
65. ściana szczytowa nawy „wewnętrznej”
nave gable wall (planks)
66. oczep ściany nawy „wewnętrznej”
lower nave wall plate
67. płatew ściany nawy „wewnętrznej”
upper nave wall plate
68. murlata ściany nawy „wewnętrznej”
nave roof bearer
69. wspornik łukowy / scissor bracket
70. łąta dachu nawy / nave purlin
71. krzyżulec dachu nawy / wind brace
72. krokiew dachu nawy / nave rafter
73. krzyżulec wiązara nożycowego dachu nawy
nave scissor brace
74. jętka/bant dachu nawy / nave collar beam
75. płatew kalenicowa dachu nawy / nave ridge piece
76. podwalina sobót / pentice sill beam
77. barierka sobót / pentice wall
78. oczep barierki sobót / pentice rail
79. arkadki sobót / pentice arcade
80. oczep sobót / lower pentice wall plate
81. płatew sobót / upper pentice wall plate
82. łąta daszku sobót / pentice roof purlin

1. Poczynając od imponująco szczegółowego i erudycyjnego dzieła Lorentza Dietrichsona *De norske stavkirker; studie over deres system, oprindelse og historiske udvikling* poprzez krótsze, ale istotne *Norske stavkirker* Andersa Bugge, Roara Hauglida *Norske stavkirker* i monumentalne, dwutomowe rozwinięcie tej pracy, oraz najnowszą książkę Leifa Ankera (i fotografa Jiriego Havrana) *De norske stavkirkene*, żeby wspomnieć tylko najważniejsze z opracowań traktujących temat całościowo. W internecie pod adresem www.norgeskirker.no dostępne są znakomite opracowania poszczególnych kościołów, autorstwa Sigrid i Håkona Christie, Anne Marty Hoff, Elisabeth Andersen i Olego Storslettena.
 2. Najnowszym (z 2014 r.) jest dwujęzyczna publikacja Anji Rösner *Kościół Wang. Podróż kościoła słupowo-szkieletowego z norweskich fiordów w Karkonosze*. Istnieje także równie trudno dostępny album z pięknymi zdjęciami Janusza Moniatowicza i rzeczowym wstępem ks. Edwina Pecha pt. *Wang*.
 3. Takim jak bardzo fachowe 20-stronicowe opracowanie Grażyny Ruszczyk, *Średniowieczne kościoły drewniane w Norwegii*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1993, nr 1, s. 119–139.
 4. Ang. *stave churches*, niem. *Stabkirchen*. W słowie *stavkirke* pierwsze „k” jest wymawiane jak „ch” w niemieckim „ich”.
 5. Norw. *palisadekirke*, ang. *palisade church*, niem. *Palisadenkirche*.
 6. Do naszych czasów dotrwał jeden taki obiekt, w Greensted w Essex (Anglia), oraz fragmenty innego, w Hemse na Gotlandii.
 7. Norw. *stolpekirke*, ang. *post church*.
 8. Norw. *Grunnstokker*.
 9. Norw. *med hevet midtparti*.
 10. Takie kościółki w najczystszej formie, tzn. bez dobudowanych wieżyczek, stoją do dziś głównie w zachodniej Norwegii, m.in. na wyspie Kinn, w Aurland, Vangen (okręg Sogn og Fjordane), Giske (Møre og Romsdal), Hesby, Sørbo i Talgje (Rogaland), Kinsarvik i w Moster (Hordaland). W północnej Norwegii znajdziemy taką budowlę w Trondenes (Troms).
 11. Norw. *malmfuru*.
 12. Autor pięciu zeszytów zawierających 10 plansz pt. *Mindesmærker af Middelalderens Kunst i Norge* wydanych w Kristianii w latach 1853–1855.
 13. Dietrichson: 15.
 14. Norw. *den genialeste oversættelse fra sten til træ i en stilart*.
 15. Hauglid 1976: 241–307.
 16. Mowa tu, oczywiście, o świątyni Wang.
 17. Dawniej Holtålen. Przeniesiony do Trondheim.
 18. Kiedyś nazywany też Hoprekstad.
 19. Przeniesiony do skansenu Maihaugen w Lillehammer. Lub Hedalen.
 20. Dawniej Hurum.
 22. Przeniesiony do Karpacza, zaliczany do *stavkirker* nie bez pewnych zastrzeżeń.
 23. Przeniesiony do skansenu na Bygdøy w Oslo.
 24. Dawniej Torpe.
 25. Dawniej Hit(t)erdal.
 26. Taką liczbę podaje Harald Langberg w *Stavkirker*, Kopenhaga 1972: 32. Dietrichson [62] mówi o 80–90 zachowanych portalach wraz ze znajdującymi się *in situ*.
1. Starting with Lorentz Dietrichson's impressively detailed and erudite *De norske stavkirker; studie over deres system, oprindelse og historiske udvikling* through the shorter yet significant *Norske stavkirker* by Anders Bugge, Roar Hauglid's *Norske stavkirker* and the monumental, two-volume extension of the publication, as well as the most recent work by Leif Anker (and photographer Jiri Havran) *De norske stavkirkene*, to mention but the major work of the comprehensive publications on the subject. Excellent descriptions of individual churches by Sigrid and Håkon Christie, Anne Marty Hoff, Elisabeth Andersen, and Ole Storsletten can be found online at www.norgeskirker.no.
 2. The most recent one is the 2014 bilingual publication by Anja Rösner titled *Kościół Wang. Podróż kościoła słupowo-szkieletowego z norweskich fiordów w Karkonosze*. There is also an equally unavailable album with magnificent photographs by Janusz Moniatowicz and a substantive introduction by the Rev. Edwin Pech titled *Wang*.
 3. Such as a very professional 20-page publication by Grażyna Ruszczyk: 'Średniowieczne kościoły drewniane w Norwegii', *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 1993, no. 1, p. 119–139.
 4. Eng. *stave churches*, Germ. *Stabkirchen*. The first “k” in the word *stavkirke* is pronounced like ‘ch’ in the German ‘ich’.
 5. Norw. *palisadekirke*, Eng. *palisade church*, Germ. *Palisadenkirche*.
 6. One such building has survived until today, in Greensted, Essex, England, and fragments of another one, in Hemse, Gotland.
 7. Norw. *stolpekirke*, Eng. *post church*.
 8. Norw. *Grunnstokker*.
 9. Norw. *med hevet midtparti*.
 10. Such churches at their purest, i.e. without added steeples, stand today mainly in western Norway, e.g. on the Isle of Kinn, in Aurland, Vangen (Sogn og Fjordane district), Giske (Møre og Romsdal), Hesby, Sørbo and Talgje (Rogaland), Kinsarvik, and in Moster (Hordaland). In northern Norway such a building can be found in Trondenes (Troms).
 11. Norw. *malmfuru*.
 12. The author of five books including 10 plates *Mindesmærker af Middelalderens Kunst i Norge* published in Christiania between 1853–1855.
 13. Dietrichson: 15.
 14. Norw. *den genialeste oversættelse fra sten til træ i en stilart*.
 15. Hauglid 1976: 241–307.
 16. Vang church, naturally.
 17. Formerly Holtålen. relocated to Trondheim.
 18. Formerly also known as Hoprekstad.
 19. Relocated to the Maihaugen open-air museum in Lillehammer. Or Hedalen.
 20. Or Hedalen.
 21. Formerly Hurum.
 22. Relocated to Karpacz, regarded as a *stavkirke* but with reservations.
 23. Relocated to the open-air museum on Bygdøy in Oslo.
 24. Formerly Torpe.
 25. Formerly Hit(t)erdal.
 26. This number is recorded by Harald Langberg in *Stavkirker*, Copenhagen 1972: 32. Dietrichson [62] refers to 80–90 extant portals, including *in situ* ones.

27. Hauglid: 181–240.
28. W tamtych czasach Hitterdal.
29. Norw. *Fugleværelse*.
30. Dźwięk ten jest rezultatem współbrzmienia z umieszczonym pod strunami dodatkowym kompletem strun burdonowych.
31. «*Allerede i aaret 1826 hwor det taltes om at Wangs gamle Kirke skulle nedriwes, iwrede jeg derimod, men forgiewes*». Cyt. za: Arne Berg, *Stavkyrkja frå Vang og hennar lange ferd*. W: Årbok 1980, Foreningen til norske Fortidsminnesmerkes Bevaring, Oslo 1980: 106.
32. «*at opspore, undersøge og vedligeholde norske Fortidsminnesmærker, især saadanne som oplyse Folkets Kunstfærdighed og Kunstsans i Foritden, samt gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almenheden ved Afbildninger og Beskrivelser*». Uchwalone na walnym zebraniu dnia 16 grudnia 1884 r. W: *Aarsberetning for 1855*, Foreningen til norske Fortidsminnesmerkes Bevaring, Christiania 1856: 9.
33. Tygodnik ten wychodził w Christiani (Oslo) w latach 1835–1891.
34. Norw. *hjørnestaver* lub *hjørnestolper*.
35. Norw. *tiler*.
36. W tym wypadku norw. *sviller* lub *syllstokker*.
37. Norw. *stavlegjer*.
38. Norw. *mellomstolper*.
39. Hauglid 1969: 42.
40. Ibidem, 34, tabl. 98.
41. Najbardziej szczegółowym i autorytatywnym opracowaniem jest dwutomowe *Norwegian Stave Church Sculpture* Erli Bergendahl Hohler, Oslo 1999.
42. Norw. *Svalgang*.
43. Dietrichson: 10.
44. Por. Eva Valebrokk, & Thomas Thiis-Evensen, *De utrolige stavkirkene*, Boksentret, 1993: 13–15.
45. Por. Øystein Morten, *Stavkyrkja i Eidsborg. Ein biografi*, Spartacus, Oslo 2008: 59.
46. Jego funkcję jako swoistej poczekalni, pozwalającej na złożenie w niej broni, akcentuje też Hermann Phleps w *Die norwegischen Stabkirchen. Sprache und Deutung der Gefüge*, Bruderverlag, Karlsruhe 1958: 114.
47. Hauglid 1969: 34.
48. Morten: 121.
49. Norw. *takrytter*, niem. *Dachreiter*.
50. Bugge: tabl. 38.
51. W tym wypadku norw. *grunnstokker*.
52. Norw. *Sankt Andreas kors*. Żeby je zobaczyć w świątyni Wang, trzeba dostać się na strych, ponieważ znajdują się powyżej poziomu sufitu.
53. Norw. *himling*.
54. Takie zdobnictwo, przefiltrowane później przez ornamentykę rokokową, znalazło swoją kulminację w tzw. *rosemaling*, specjalności norweskich artystów ludowych.
55. Znaki osobiste osób nieposiadających herbu, często spotykane w Skandynawii.
56. Tzw. młodszym futharkiem, niekiedy z późniejszymi dodatkami.
57. N 148, czyli nr 148 w Nordyckiej Bazie Tekstów Runicznych Uniwersytetu w Uppsali (Projektet Samnordisk runtextdatabas 2004), za stroną Arilda Hauge, *Runeinnskrifter i norske kirker*, <http://www.arild-hauge.com/innskrifter2.htm>. wg *Norges innskrifter med de yngre runer* (NlyR) t. II: 192. Wspomina o tej inskrypcji także Martin Blindheim w *Graffiti In Norwegian Stave Churches c. 1150–C.1350*, Universitetsforlaget 1985: 20.
27. Hauglid: 181–240.
28. At that time Hitterdal.
29. Norw. *Fugleværelse*.
30. The consonant sound is produced by an additional set of drone strings placed under the regular ones.
31. ‘*Allerede i aaret 1826 hwor det taltes om at Wangs gamle Kirke skulle nedriwes, iwrede jeg derimod, men forgiewes*’. Quoted after: Arne Berg, *Stavkyrkja frå Vang og hennar lange ferd*. In: Årbok 1980, Foreningen til norske Fortidsminnesmerkes Bevaring, Oslo 1980: 106.
32. ‘*At opspore, undersøge og vedligeholde norske Fortidsminnesmærker, især saadanne som oplyse Folkets Kunstfærdighed og Kunstsans i Foritden, samt gjøre disse Gjenstande bekjendte for Almenheden ved Afbildninger og Beskrivelser*’. Adopted at a general meeting on 16 December 1884. In: *Aarsberetning for 1855*, Foreningen til norske Fortidsminnesmerkes Bevaring, Christiania 1856: 9.
33. The weekly came out in Christiania (Oslo) between 1835–1891.
34. Norw. *hjørnestaver* or *hjørnestolper*.
35. Norw. *tiler*.
36. In this case Norw. *sviller* or *syllstokker*.
37. Norw. *stavlegjer*.
38. Norw. *mellomstolper*.
39. Hauglid 1969: 42.
40. Ibidem, 34, table 98.
41. The most exhaustive and reliable monograph on the topic is the two-volume *Norwegian Stave Church Sculpture* by Erli Bergendahl Hohler, Oslo 1999.
42. Norw. *Svalgang*.
43. Dietrichson: 10.
44. See Eva Valebrokk, & Thomas Thiis-Evensen, *De utrolige stavkirkene*, Boksentret, 1993: 13–15.
45. See Øystein Morten, *Stavkyrkja i Eidsborg. Ein biografi*, Spartacus, Oslo 2008: 59.
46. Its role of a unique waiting room where arms could be laid is highlighted moreover by Hermann Phleps in *Die norwegischen Stabkirchen. Sprache und Deutung der Gefüge*, Bruderverlag, Karlsruhe 1958: 114.
47. Hauglid 1969: 34.
48. Morten: 121.
49. Norw. *takrytter*, Germ. *Dachreiter*.
50. Bugge: table 38.
51. In this case Norw. *grunnstokker*.
52. Norw. *Sankt Andreas kors*. To see them in Vang church one needs to get to the attic as they are above the ceiling level.
53. Norw. *himling*.
54. Such decorations, filtered later by Rococo ornamentation, culminated with the so-called *rosemaling*, a specialty of Norwegian folk artists.
55. Personal marks of people with no coat of arms, frequent in Scandinavia.
56. So-called younger futhark, sometimes with later additions.
57. N 148, or No. 148 in the Nordic Base of Runic Texts of Uppsala University (Projektet Samnordisk runtextdatabas 2004), after the website Arilda Hauge, *Runeinnskrifter i norske kirker*, <http://www.arild-hauge.com/innskrifter2.htm>. After: *Norges innskrifter med de yngre runer* (NlyR) vol. II: 192. This inscription is referred to also by Martin Blindheim in *Graffiti In Norwegian Stave Churches c. 1150–C.1350*, Universitetsforlaget 1985: 20.
58. Hauglid 1976: 392–397.
59. Dietrichson: 391.
60. Być może przy tej okazji został także przemieszczony po raz pierwszy [Storsletten 1993: 160].
61. Hauglid 1973: 81.
62. Za Storsletten: 156.
63. Popularna wówczas święta, do której zwracano się o wstawiennictwo w chorobie.
64. Por. np. Storsletten [1994: 49]. Sugestia wcześniejszej, XIII-wiecznej proveniencji budowli znajduje się jedynie u Ewy Valebrokk i Thomasa Thiis-Evensena w: *De utrolige Stavkirkene. Vår levende fortid*, Boksentret 1993: 89.
65. Podczas wichury w nowy rok 1992 r. podpory południowej ściany puściły i kościółekomal się nie zawalił, a baptysterium oderwało się od korpusu nawy (Peter Anker, *Stavkirkene, deres egenart og historie*, Cappelen, Oslo 1997: 175).
66. L. Anker: 318.
67. U polskiego zwiedzającego złożone fałdy szat świętych mogą budzić skojarzenie z krakowskim ołtarzem Wita Stosza, pochodzącym z tego samego okresu.
68. Storsletten 1974: 48.
69. Zachodni portal zrekonstruowano, po dwóch kolejnych zostały tylko ślady.
70. P. Anker [87] górnolotnie nazwał tę decyzję wyborem „między Scyllą romantycznej rekonstrukcji a Charybdą modernizacji”.
71. Por P. Anker: 91.
72. Por. Håkon Christie, *Urnes Stavkirke. Den nåværende kirken på Urnes*, Pax Forlag A/S, Oslo 2009: 12.
73. Belki te szpecą wnętrze niewiarygodnie i można się dziwić, dlaczego nie usunięto wstawionego tam sztucznie pomieszczenia-kojca i nie dosztukowano brakujących części słupów-kolumn; wiązało się to jednak z przyjętą filozofią restauracji, w której zdecydowano się pokazać różne fazy funkcjonowania obiektu.
74. N 319, za Hauge: *Runeinnskrifter ... wg NlyR* t. IV: 100.
75. N 337, za Hauge, *Runeinnskrifter... wg NlyR* t. IV: 112.
76. L. Anker [152] dopuszcza możliwość średniowiecznego pochodzenia sklepienia.
77. Jest ona przypuszczalnie inspirowana ośmiobocznym zwieńczeniem absydy katedry w Trondheim.
78. Jedna taka sterczyna z Borgund jest przechowywana w Muzeum Ludowym w Sogn (Sogn Folkemuseum); nie wiadomo, czy jest średniowieczna, czy późniejsza.
79. Tak sugeruje L. Anker [152]. Hauglid [1973: 266], a za nim Hohler [I 122] dopuszczają możliwość średniowiecznego pochodzenia dzwonnicy.
80. Hauglid 1976: 42, 46.
81. Co prawda Blix twierdził, że podczas rekonstrukcji znalazł ślady po ganku, ale nie zostało to jak dotąd potwierdzone.
82. Wśród nowszych badaczy Storsletten [164] uważa, że są jednym z „gotycyzujących „dodatków”; L. Anker [130] twierdzi, że niekoniecznie. Spór rozstrzygnęłoby jedynie badanie metodą radiowęglową. Hopperstad tradycyjnie jest przypisywany do tzw. typu Kaupanger, czyli budowli pierwotnie pozbawionych belek ściągających i krzyżownic.
83. Hohler [II: 74–75] jest zdania, że wyszedł on spod tego samego dłuta co portal nieistniejącego już kościoła w Ulvik, przechowywany w Muzeum Historycznym w Bergen. W podobnym stylu utrzymany jest też portal
58. Hauglid 1976: 392–397.
59. Dietrichson: 391.
60. Possibly on this occasion relocated for the first time [Storsletten 1993: 160].
61. Hauglid 1973: 81.
62. After Storsletten: 156.
63. A popular saint of the time, asked for intercession during illnesses.
64. See e.g. Storsletten [1994: 49]. A suggestion of an earlier, 13th-century provenance of the building was put forth solely by Eva Valebrokk and Thomas Thiis-Evensen in: *De utrolige Stavkirkene. Vår levende fortid*, Boksentret 1993: 89.
65. During the gale of New Year’s Day 1992 the supports of the south wall gave in and the church nearly collapsed, while the baptistery became separated from the nave (Peter Anker, *Stavkirkene, deres egenart og historie*, Cappelen, Oslo 1997: 175).
66. L. Anker: 318.
67. A Polish visitor may associate the golden folds of the saints’ robes with the Veit Stoss altarpiece from Krakow from the same period.
68. Storsletten 1974: 48.
69. The west portal was reconstructed; only traces remain of the other two.
70. P. Anker [87] somewhat exaggeratedly called this decision a choice ‘between the Scylla of Romantic reconstruction and the Charybdis of modernisation’.
71. See P. Anker: 91.
72. See Håkon Christie, *Urnes Stavkirke. Den nåværende kirken på Urnes*, Pax Forlag A/S, Oslo 2009: 12.
73. The beams make the interior an eyesore and it is surprising indeed why the artificially installed room-enclosure was not removed and the missing parts of the posts-columns added; this was a direct result, however, of the adopted renovation philosophy, where different stages of the building’s functioning have been shown.
74. N 319, after Hauge: *Runeinnskrifter... acc. to NlyR* vol. IV: 100.
75. N 337, after Hauge: *Runeinnskrifter... acc. to NlyR* vol. IV: 112.
76. L. Anker [152] accepts a hypothesis that the vault is of medieval origin.
77. It is most likely inspired by the octagonal end of the apse in the Cathedral in Trondheim.
78. One such pinnacle from Borgund is housed in the Sogn Folk Museum (Sogn Folkemuseum); we do not know if it is medieval or if it comes from a later period.
79. This is implied by L. Anker [152]. Hauglid [1973: 266], followed by Hohler [I 122], maintains that it is possible that the belfry comes from the Middle Ages.
80. Hauglid 1976: 42, 46.
81. Blix claimed that during the reconstruction he had found remains of a porch but this has not been confirmed yet.
82. Among the more recent scholars, Storsletten [164] believes that they are one of the ‘gothicising additions’; L. Anker [130] claims that they need not be. Only a radiocarbon method would resolve the contention. Hopperstad is traditionally ascribed to the Kaupanger type, or buildings originally with no girder beams and cross braces.
83. Hohler [II: 74–75] believes that it was made by the sculptor who was the maker of the portal of the

- z nieistniejącego kościółka w Ål (obecnie Zbiór Starożytności Uniwersytetu w Oslo).
84. N 393, za Hauge, *Runeinnskrifter.... wg NlyR* t. IV: 208. Wspomina o tej inskrypcji także Blindheim, op. cit.: 39.
85. W liście biskupa Bergen, mianującym duszpasterza dla „kaplicy Undrudal”. Ciekawostką jest fakt, że ów kapłan, Pål Bårdsson, zrobił potem oszołamiącą karierę: został najpierw kanclerzem króla Magnusa, a później arcybiskupem Nidaros.
86. Wg Jenseniusa.
87. Na przykład Valebrokk & Thiis-Evensen: 29.
88. Bugge: 22.
89. L. Anker: 140.
90. W niewidocznej obecnie prostej więźbie z wiązarami jętkowymi znajduje się jeden wiązarny nożycowy, sugerujący, że taka była jej pierwotna struktura.
91. Na słupach narożnych nawy od strony wejścia na próżno by jednak szukać śladów dawnej ściany zachodniej, ponieważ były one wielokrotnie reperowane i wszelkie otwory konstrukcyjne zostały zakryte.
92. L. Anker: 294.
93. Werner Olsen Skurdal z Nes w Hedmark.
94. N 42, za Hauge, *Runeinnskrifter.... wg NlyR* t. I: 88.
95. Valebrokk & Thiis-Evensen: 103.
96. Tzw. *Runepinner*, popularny w średniowieczu sposób komunikacji w tamtych okolicach.
97. A 74, za Hauge, *Runeinnskrifter....* Reprodukacja w: Paulina Horbowicz, Gert Kreutzer, Witold Maciejewski, Dominka Skrzypek, *Runy*, wyd. TRIO, Warszawa 2011, s. 128. Obiekt znajduje się w zbiorach KHM UiO i ma nr inw. C.34738/376.
98. Wg Jenseniusa.
99. Po tragicznym w skutkach pożarze w kościele w Grue w tym właśnie roku nakazano przebudowanie kościelnych futryn tak, żeby drzwi otwierały się na zewnątrz.
100. N 57, za Hauge, *Runeinnskrifter.... wg NlyR*, t. I: 114.
101. Sugeruje się, że jest autorstwa tzw. mistrza z Balke – autora figury Madonny z kościoła w Balke.
102. Rodzina ta miała majątki nieopodal Świdnicy.
103. Blindheim: 30–31.
104. KHM eksponuje teraz wykonaną w Oslo kopię.
105. Hohler I:158.
106. Ibidem, 160.
107. N 78, za Hauge, *Runeinnskrifter.... wg NlyR* t. I: 220.
108. Za Hauge, *The Norwegian runes*. <http://www.arild-hauge.com/enruner.htm>.
109. L. Anker: 268.
110. Nie udało się ich odnaleźć.
111. Ten typ kościoła nazywa się w norweskiej terminologii *langkirke*.
112. Kuszająca jest hipoteza, że brakująca podstawa znajduje się w kościele Lomen, niemniej części te są bardzo różne stylistycznie.
113. Sigrid Christie i wsp.
114. Był prezesem Towarzystwa przez 49 lat (1850–1899).
115. N 566, za Hauge, *Runeinnskrifter.... wg NlyR* t. V: 178.
116. N 575, za Hauge, *Runeinnskrifter.... wg NlyR* t. V: 186.
117. Obecnie w zbiorach UiO, nr inw. 10814.
118. N 110, za Hauge, *Runeinnskrifter.... wg NlyR... t. II: 109*. Omówione także w: Sigrid Christie, Håkon Christie, *Torpo gamle kirke* (kwiecień 2014) http://www.norgeskirker.no/wiki/Torpo_gamle_kirke.
119. Christie, Sigrid, Håkon Christie: *Flesberg kirke* (kwiecień 2014)
- nonextant church in Ulvik, preserved in the Historical Museum in Bergen. The portal from the nonextant church in Ål (now the Collection of Antiquities of Oslo University) show a similar style.
84. N 393, after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR* vol. IV: 208. The inscription mentioned also by Blindheim, op. cit.: 39.
85. In a letter of Bishop of Bergen, appointing a pastor for the 'Undrudal chapel'. Interestingly, the minister, Pål Bårdsson, later made an amazing career: he was first chancellor to King Magnus and then the Archbishop of Nidaros.
86. Acc. to Jensenius.
87. E.g. Valebrokk & Thiis-Evensen: 29.
88. G. Bugge: 22.
89. L. Anker: 140.
90. In the simple truss roof with truss rafters there is one scissor beam, which implies that this was its original structure.
91. The corner posts of the nave at the entrance side do not bear traces of a former west wall since they have been repaired a number of times and all construction apertures have been covered.
92. L. Anker: 294.
93. Werner Olsen Skurdal of Nes in Hedmark.
94. N 42, after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR* vol. I: 88.
95. Valebrokk & Thiis-Evensen: 103.
96. So-called *Runepinner*, a way of communication popular in the area in medieval times.
97. A 74, after Hauge, *Runeinnskrifter....* Reproduced in: Paulina Horbowicz, Gert Kreutzer, Witold Maciejewski, Dominka Skrzypek, Runy, TRIO, Warszawa 2011, p. 128. The object can be found in the KHM OU collection and bears inv. No. C.34738/376.
98. According to Jensenius.
99. After the tragic fire in the church in Grue that year, the doorframes had to be rebuilt so that the doors might open outwards.
100. N 57, after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR*, vol. I: 114.
101. The implied artist is here the so-called master of Balke, the sculptor of the figure of the Madonna from Balke church.
102. The family had its estates near today's Świdnica.
103. Blindheim: 30–31.
104. KHM exhibits now its copy, made in Oslo.
105. Hohler I:158.
106. Ibidem, 160.
107. N 78, after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR* vol. I: 220.
108. After Hauge, *The Norwegian Runes*. <http://www.arild-hauge.com/enruner.htm>.
109. L. Anker: 268.
110. They have not been found by the author.
111. This church type is known in Norwegian as *langkirke*.
112. The hypothesis that the missing base is preserved in Lomen church is tempting, yet these elements are stylistically divergent.
113. Sigrid Christie et. all.
114. And its president for 49 years (1850–1899).
115. N 566, after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR* vol. V: 178.
116. N 575, after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR* vol. V: 186.
- http://www.norgeskirker.no/wiki/Flesberg_kirke.
120. Hohler I:131.
121. Hauglid 1973: 173.
122. L. Anker: 186.
123. Por. Friis: 66.
124. N 131, za Hauge, *Runeinnskrifter.... wg NlyR... t. II: 151*. Wspominają o nim także Christie & Christie w http://www.norgeskirker.no/wiki/Nore_gamle_kirke.
125. przez Jonasa Nordby
126. Z całą pewnością przed epidemią dżumy w 1350 r.
127. Pracę wykonał ten sam malarz, który dekorował kościół w Nore.
128. Hohler I: 242.
129. A 206 M, za Hauge, *Runeinnskrifter... Deszczułka jest w zbiorze KHM UiO, nr inw. C34866/2347*.
130. G. Bugge
131. Storsletten 1993, L. Anker
132. O ile nie pełniła funkcji prymitywnego kalendarza.
133. Odnotowana w *NlyR...*, t. II: 159.
134. Szczegółowy opis tych rytuałów znajduje się w popularnej, ale bardzo rzetelnej monografii kościoła autorstwa Mortena (str. 200–205).
135. Storsletten 1993: 88.
136. Hohler I:127.
137. N 164, za Hauge, *Runeinnskrifter... wg NlyR... t. II: 252*.
138. G. Bugge: 63.
139. Por. Valebrokk & Thiis-Evensen: 35.
140. Storsletten 1993: 90.
141. L. Anker: 170.
142. Norweski arystokrata pełniący wówczas funkcję szwedzkiego gubernatora/wicekróla Norwegii.
143. Różnie dotąd interpretowaną rolę Dahla w uratowaniu Wangu autorytatywnie opisała Anja Rösner w dwujęzycznej monografii obiektu pt. *Kościół/Kirche Wang* z 2012 r.
144. Hohler I 248.
145. Tj. wykuszami-okienkami.
146. Berg, Jensenius.
147. Rösner: 75.
148. Mówi się niekiedy o co najmniej 15 oryginalnych elementach.
149. L. Anker: 284.
150. Por. Hauglid 1973: 396, 398 za: Harry Fett, *Norges malerkunst i middelalderen*, Kristiania 1917.
151. N 83 za Hauge, *Runeinnskrifter.... wg NlyR... t. I: 225*.
152. Hauglid: 1969, tabl. 60.
153. W KHM znajduje się także deska z opisaną wcześniej długą runiczną inskrypcją.
154. Jeden z motywów z tego stale eksponowanego w KHM portalu o znakomicie zachowanej, wyraźnej rzeźbie jest rzekomo przedstawiony na aktualnych (2014) monetach o nominale 1 korony.
155. Kościół konsekrowany w 1994 r.
156. Por. *Avisa Nordland*, 07.08.2005.
157. Por. *Trønderbladet* 1.10.2013.
117. Now in the OU collection, inv. No. 10814.
118. N 110, after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR... vol. II: 109*. Discussed also in: Sigrid Christie, Håkon Christie, *Torpo gamle kirke* (April 2014) http://www.norgeskirker.no/wiki/Torpo_gamle_kirke.
119. Christie, Sigrid, Håkon Christie: *Flesberg kirke* (April 2014) http://www.norgeskirker.no/wiki/Flesberg_kirke.
120. Hohler I:131.
121. Hauglid 1973: 173.
122. L. Anker: 186.
123. See Friis: 66.
124. N 131, after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR... vol. II: 151*. Mentioned also by Christie & Christie in http://www.norgeskirker.no/wiki/Nore_gamle_kirke.
125. By Jonas Nordby.
126. Without a doubt prior to the plague in 1350.
127. The work by the same painter who decorated the church at Nore.
128. Hohler I: 242.
129. A 206 M, after Hauge, *Runeinnskrifter... The slate is in the collection of KHM OU, inv. No. C34866/2347*.
130. E.g. G. Bugge.
131. Storsletten 1993, L. Anker.
132. Unless it was used as a primitive calendar.
133. Recorded in *NlyR...*, vol. II: 159.
134. A detailed description of the rites can be found in a popular yet very reliable monograph of the church by Morten (pp. 200–205).
135. Storsletten 1993: 88.
136. Hohler I:127.
137. N 164, after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR... vol. II: 252*.
138. G. Bugge: 63.
139. See Valebrokk & Thiis-Evensen: 35.
140. Storsletten 1993: 90.
141. L. Anker: 170.
142. A Norwegian aristocrat, at that time Swedish governor/viceroy of Norway.
143. Anja Rösner defined precisely Dahl's contribution to the preservation of Vang church, which had previously been differently interpreted, in her 2012 bilingual monograph *Kościół/Kirche Wang*.
144. Hohler I 248.
145. I.e. dormer-windows.
146. Berg, Jensenius.
147. Rösner: 75.
148. At least 15 original elements are sometimes mentioned.
149. L. Anker: 284.
150. See Hauglid 1973: 396, 398 after: Harry Fett, *Norges malerkunst i middelalderen*, Christiania 1917.
151. N 83 after Hauge, *Runeinnskrifter.... acc. to NlyR... vol. I: 225*.
152. Hauglid: 1969, table 60.
153. KHM possess also a plank with the aforementioned long runic inscription.
154. One of the motifs of the portal with perfectly preserved, crisp sculpture, a permanent exhibit at KHM, is allegedly shown on one-crown coins currently (2014) in circulation.
155. The church was consecrated in 1994.
156. See *Avisa Nordland*, 07.08.2005.
157. See *Trønderbladet* 1.10.2013.

LITERATURA:

BIBLIOGRAPHY:

Anker, Leif, Havran, Jiri: *De norske stavkirkene*, ARFO, Oslo 2005.

Anker, Peter: *Stavkirkene, deres egenart og historie*. Cappelen, Oslo 1997.

Blindheim, Martin: *Graffiti In Norwegian Stave Churches c. 1150–c. 1350*. Universitetsforlaget 1985.

Bugge, Anders: *Norske stavkirker*. Dreyer, Oslo 1953.

Bugge, Gunnar: *Stave churches of Norway*. Dreyer, Oslo 1983.

Christie, Håkon: *Urnes stavkirke. Den nåværende kirken på Urnes*. Pax, Oslo 2009.

Dietrichson, Lorentz: *De norske stavkirker; studie over deres system, oprindelse og historiske udvikling*. Cammermeyer, Kristiania 1892.

Hauglid, Roar: *Norske stavkirker. Bygningshistorisk bakgrunn og utvikling*. Dreyer, Oslo 1976.

Hauglid, Roar: *Norske stavkirker*. Dreyer, Oslo 1969.

Hauglid, Roar: *Norske stavkirker. Dekor og utstyr*. Dreyer, Oslo 1973.

Hohler, Erla Bergendahl: *Norwegian Stave Church Sculpture I–II*. Scandinavian University Press, Oslo 1999.

Horbowicz, Paulina, Kreutzer, Gert, Maciejewski, Witold, Skrzypek, Dominika: *Runy*, TRIO, Warszawa 2011

Langberg, Harald: *Stavkirker*. Kopenhaga 1972.

Moniatowicz, Janusz, Pech, Edwin: *Wang. Parafia Ewangelicko-Augsburska Wang, Karpacz* 1993.

Morten, Øystein: *Stavkyrkja i Eidsborg. Ein biografi*. Spartacus, Oslo 2008.

Phleps, Hermann: *Die norwegischen Stabkirchen. Sprache und Deutung der Gefüge*. Bruderverlag, Karlsruhe 1958.

Rösner Anja: *Kościół/Kirche Wang. Podróż kościoła słupowo-szkieletowego z norweskich fiordów w Karkonosze / Reise ener Stabkirche von Norwegens Fjorden ins Riesengebirge*. Parafia Ewangelicko-Augsburska WANG, Karpacz 2012 (Rösner, Anja: *Wang. Reise ener Stabkirche von Norwegens Fjorden ins Riesengebirge*. Heiner Labone Verlag, Grevenbroich 2006).

Storsletten, Ola: *En arv i tre*. Aschehoug, Oslo 1993.

Valebrokk, Eva, Thiis-Evensen, Thomas: *De utrolige Stavkirkene. Vår levende fortid*. Boksentret 1993.

Anker, Leif & Jiri Havran: *De norske stavkirkene*. ARFO, Oslo 2005.

Anker, Peter: *Stavkirkene, deres egenart og historie*. Cappelen, Oslo 1997.

Blindheim, Martin: *Graffiti In Norwegian Stave Churches c. 1150–c. 1350*, Universitetsforlaget 1985.

Bugge, Anders: *Norske stavkirker*. Dreyer, Oslo 1953.

Bugge, Gunnar: *Stave Churches of Norway*. Dreyer, Oslo 1983.

Christie, Håkon: *Urnes stavkirke. Den nåværende kirken på Urnes*. Pax, Oslo 2009.

Dietrichson, Lorentz: *De norske stavkirker; studier over deres system, oprindelse og historiske udvikling*. Cammermeyer, Kristiania 1892.

Hauglid, Roar: *Norske stavkirker. Bygningshistorisk bakgrunn og utvikling*. Dreyer, Oslo 1976.

Hauglid, Roar: *Norske stavkirker*. Dreyer, Oslo 1969.

Hauglid, Roar: *Norske stavkirker. Dekor og utstyr*. Dreyer, Oslo 1973.

Hohler, Erla Bergendahl: *Norwegian Stave Church Sculpture I–II*. Scandinavian University Press, Oslo 1999.

Horbowicz, Paulina, Gert Kreutzer, Witold Maciejewski, Dominika Skrzypek: *Runy*, TRIO, Warszawa 2011.

Langberg, Harald: *Stavkirker*. Copenhagen 1972.

Moniatowicz, Janusz & Edwin Pech: *Wang. Parafia Ewangelicko-Augsburska Wang, Karpacz* 1993.

Morten, Øystein: *Stavkyrkja i Eidsborg. Ein biografi*. Spartacus, Oslo 2008.

Phleps, Hermann: *Die norwegischen Stabkirchen. Sprache und Deutung der Gefüge*. Bruderverlag, Karlsruhe 1958.

Rösner Anja: *Kościół/Kirche Wang. Podróż kościoła słupowo-szkieletowego z norweskich fiordów w Karkonosze / Reise ener Stabkirche von Norwegens Fjorden ins Riesengebirge*. Parafia Ewangelicko-Augsburska WANG, Karpacz 2012 (Rösner, Anja: *Wang. Reise ener Stabkirche von Norwegens Fjorden ins Riesengebirge*. Heiner Labone Verlag, Grevenbroich 2006).

Storsletten, Ola: *En arv i tre*. Aschehoug, Oslo 1993.

Valebrokk, Eva & Thomas Thiis-Evensen: *De utrolige Stavkirkene. Vår levende fortid*. Boksentret 1993.

ARTYKUŁY:

ARTICLES:

Berg, Arne: *Stavkyrkja frå Vang og hennar lange ferd*. W: „Årbok 1980”, Foreningen til norske fortidsminnesmerkes bevaring, Oslo 1980. Polskie tłumaczenie artykułu: *Kościół Vang i jego długa podróż*. W: „Acta scansenologica” Sanok 1981, s. 31–71.

Christie, Sigrid, Christie, Håkon: *Hopperstad stavkirke*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 55–64.

Christie, Sigrid: *Torpo stavkirke, Dekor og innredning*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 86–92.

Christie, Sigrid: *Uvdal stavkirke, Dekor og innredning*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 78–82.

Jensenius, Jørgen H.: *Uvdal stavkirke, Bygningen*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 73–76.

Fett, Harry: *Tapte kulturverdier. I Vangs kirke i Valdres*. W: „Årsberetning for 1915”, Foreningen til norske fortidsminnesmerkes bevaring, Kristiania 1916.

Friis, Nils: *Nore stavkirke*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 65–72.

Jensenius, Jørgen H.: *Torpo stavkirke, Bygningen*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 83–85.

Ruszczyk, Grażyna: *Średniowieczne kościoły drewniane w Norwegii*. W: „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1993, nr 1, s. 119–139.

Storsletten, Ola: *Urnes Stavkirke*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 27–34.

Storsletten, Ola: *Borgund stavkirke*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 35–42.

Storsletten, Ola: *Kvernes stavkirke*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 49–54.

Storsletten, Ola: *Rødven stavkirke*. W: Terje Forseth (red.). „En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år”. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, s. 43–48.

Berg, Arne: *Stavkyrkja frå Vang og hennar lange ferd*. In: ‘Årbok 1980’, Foreningen til norske fortidsminnesmerkes bevaring, Oslo 1980. A Polish translation of the article, not always successful, came out as *Kościół Wang i jego długa podróż* in: *Acta scansenologica* Sanok 1981, p. 31–71.

Christie, Sigrid og Håkon Christie: *Hopperstad stavkirke*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 55–64.

Christie, Sigrid: *Torpo stavkirke, Dekor og innredning*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 86–92.

Christie, Sigrid: *Uvdal stavkirke, Dekor og innredning*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 78–82.

Jensenius, Jørgen H.: *Uvdal stavkirke, Bygningen*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 73–76.

Fett, Harry: *Tapte kulturverdier. I Vangs kirke i Valdres*. In: ‘Årsberetning for 1915’, Foreningen til norske fortidsminnesmerkes bevaring, Kristiania 1916.

Friis, Nils: *Nore stavkirke*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 65–72.

Jensenius, Jørgen H.: *Torpo stavkirke, Bygningen*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 83–85.

Ruszczyk, Grażyna: ‘Średniowieczne kościoły drewniane w Norwegii’. In: *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 1993, no. 1, p. 119–139.

Storsletten, Ola: *Urnes Stavkirke*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 27–34.

Storsletten, Ola: *Borgund stavkirke*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 35–42.

Storsletten, Ola: *Kvernes stavkirke*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 49–54.

Storsletten, Ola: *Rødven stavkirke*. In: Terje Forseth [ed.] ‘En reise gjennom norsk byggekunst. Fortidsminneforeningens eiendommer gjennom 150 år’. Riksantikvaren i Fortidsminneforeningen, Oslo 1994, p. 43–48.

WYKORZYSTYWANE STRONY INTERNETOWE

(STYCZEŃ – WRZESIEŃ 2014):

WEBSITES USED

(JANUARY – SEPTEMBER 2014):

Hauge, Arild:

– *Runeinnskifter i norske kirker*. <http://www.arild-hauge.com/innskifter2.htm>

– *The Norwegian runes*. <http://www.arild-hauge.com/enruner.htm>

Jensenius, Jørgen H.:

– *Stavkirke.info*. 2014. www.stavkirke.info/stavkirker/

Christie, Sigrid, Ola Storsletten, Anne Marta Hoff:

– *Hedalen stavkirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Hedalen_stavkirke

– *Hegge kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Hegge_kirke

– *Høre kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/H%C3%B8re_kirke

– *Lomen gamle kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Lomen_gamle_kirke

– *Reinli gamle kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Reinli_gamle_kirke

– *Vang kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Vang_kirke

– *Øye stavkirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/%C3%98ye_stavkirke

Christie, Sigrid, Christie, Håkon:

– *Flesberg kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Flesberg_kirke

– *Gol gamle kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Gol_gamle_kirke

– *Nore gamle kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Nore_gamle_kirke

– *Rollag kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Rollag_kirke

– *Torpo gamle kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Torpo_gamle_kirke

– *Uvdal gamle kirke*. http://www.norgeskirker.no/wiki/Uvdal_gamle_kirke

Hoff, Anne Marta:

– *Borgund stavkyrkje*, 2012. http://www.norgeskirker.no/wiki/Borgund_stavkyrkje

– *Kaupanger kyrkje*, 2012. <http://www.norgeskirker.no/wiki/142000101>.

Hoff, Anne Marta, Andersen, Elisabeth:

– *Undredal kyrkje*, 2012. http://www.norgeskirker.no/wiki/Undredal_kyrkje

SKRÓTY UŻYTE

W ILUSTRACJACH:

ABBREVIATIONS USED

WITH ILLUSTRATIONS:

HMB

(**H**istorisk **M**useum **B**ergen)

Muzeum Historyczne w Bergen

Historical Museum of Bergen

KHM

(**K**ultur**h**istorisk **m**useum)

muzeum Uniwersytetu w Oslo, dawny

Oldsaksamlingen (Zbiór Starożytności)

University of Oslo Museum, former

Oldsaksamlingen (Antiquities Collection)

NB

(**N**asjonal**b**iblioteket)

Biblioteka Narodowa Norwegii

National Library of Norway

RA

(**R**iksantikvaren)

Urząd Generalnego Konserwatora

Zabytków Norwegii

Norwegian Directorate

for Cultural Heritage

dk Dariusz Kula

twl Tadeusz Wojciech Lange

we Waldemar Elwart

CC Creative Commons

Wiki C Wikimedia Commons

PB Public Domain

WSPARCIE FINANSOWE:
FINANCIAL SUPPORT:

Finansowane z funduszy EOG, pochodzących z Islandii, Liechtensteinu i Norwegii, oraz środków krajowych
Supported by a grant from Iceland, Liechtenstein and Norway through the EEA Grants and co-financed by the Polish funds

www.eeagrants.org
www.eog2016.mkidn.gov.pl

PATRONAT HONOROWY:
HONORARY PATRONAGE:

Minister Edukacji, Nauki i Kultury Islandii
Ministry of Education, Science and Culture
in Iceland

Marszałek Województwa
Pomorskiego
The Marshal of Pomeranian
Voivodeship

Arcybiskup Sławoj Leszek Głódz
Archbishop Sławoj Leszek Głódz

Biskup Ryszard Kasyna
Bishop Ryszard Kasyna

PARTNERZY:
PARTNERS:

National Museum
of Iceland

Museum of Cultural History,
University of Oslo

Riksantikvaren

Reykjavik City Museum

Gerðuberg

Nasjonalbiblioteket

Fortidsminneforeningen

WSPÓŁPRACA:
COOPERATION:

Instytut Polski w Budapeszcie
Polish Institute in Budapest

National Museum of the Romanian Peasant, Bucharest

PATRONI MEDIALNI:
MEDIA PARTNERS:

